

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Мосюкова Н.Г. Українсько-російські відносини кризів призму теорії Л.Гумільова 3
Морозов О.В. Митна автономія України в умовах митної політики Російської імперії у першій чверті XVIII ст. 8
Плюта Н.В. Фашодська криза 1898 року та суспільно-політична реакція у Франції 13
Машевський О.П. Питання перегляду режиму Чорноморських проток у політиці Антанті протягом італійсько-турецької війни 18
Козерод О.В. Боротьба Радянської влади з релігійною свідомістю єврейських жінок у 1920 роки в Україні 23
Дірявка Ю.П. Останні альтернативні вибори на Катеринославщині 27
Дем'янчук Т.Д. Нормативно-правова база тюремної системи та її дотримання у тюрмах західних областей УРСР у 1939-1941 рр. 30
Трепкачева О.Д. Нацистская пропаганда на оккупированных территориях Днепропетровщины 34
Суддя І.Р. Стан дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності в 50-х роках та заходи їх подолання на території УРСР і в Станіславській області 38
Ігнатенко М.М. Технічне і технологічне забезпечення сільського господарства в контексті аграрної політики незалежної України у 1991-2000-х роках 42
Чуйко В.О. Архаїчні свята на території нинішньої України 46

ФІЛОСОФІЯ

Громов В.Е. О любви как форме потребительского отношения человека к действительности 53
Родний О.В. Сміх як об'єкт філософської рефлексії 57
Палагута В.И. Возможности построения дискурсивной теории социального пространства 61
Скворець В.О. Життєустрій як соціально-філософська проблема 65
Моргун О.А. Становлення гуманологічної культурно-формаційної суспільної системи і соціокультурна трансформація техноінформаційного суспільства 71
Кострюков С.В. Культурні виміри демократично орієнтованого суспільства 77
Лесникова І.В. Трансформація системи «суспільство-природа»: синергетичне світорозуміння та ідея коєволюції 82
Жадько К.В. Соціально-філософський підхід до управління міжнародним виїзним туризмом 87
Резникова М.А. Человек как субъект права в синтетическом учении В.Соловьева 91
Кузьменко В.В. Компаративистский анализ философских оснований идей о существовании объектов метаматематики в концепциях Д. Гильберта и К. Геделя 94
Тарасова Н.Ю. Етика відповідальності у прагненні раціонального самообмеження технократичного суспільства 98

СОЦІОЛОГІЯ

Береговой В.І. Соціологічний дух у радянській соціології (1945 – 1991 рр.) 103
Бацанова Ю.О. Генеза уявлень про соціальну ідентичність у західній традиції суспільних наук 106
Черепанова Т.В. Социокультурные особенности общества как условия возникновения харизматического лидерства 109
Мачуліна І.І. Соціально-реконструкціоністський підхід як методологічна основа з проблем формування професійної культури фахівця у вищій школі 113

ПІЛІТОЛОГІЯ

Степанова А.В. Причини російсько-грузинського військового конфлікту серпня 2008 року з точки зору геополітики у Чорноморському регіоні (Частина 1) 116
Лясота А.Є. Проблеми оновлення політичної системи сучасної України в умовах необхідних змін до Конституції (Частина 1) 120
Шатун В.Т. Національна безпека України: визначення та шляхи забезпечення 124
Карчевська О.В. Правова держава як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні 128
Проскуріна О.О. Політична культура України в умовах нових інформаційних технологій сучасності: «цифрова демократія», «електронний уряд», «електронна держава» – нові терміни демократії 132
Гросфельд О.В. Формування цивілізованої моделі лобювання в Україні 136
Северенюк В.М. Насильство: деструкція людської поведінки і властивість політичної влади 139
Кравець А.Ю. Політична антропологія: еволюція дисциплінарного інтересу 145
Осин В.В. Генетическая эпистемология политической науки? Постановка проблемы 149

РЕЦЕНЗІЯ

Якунин В.К. Рецензия на книгу Солдатенко В.Ф. «Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби» 153
Донченко С.П. Рецензія на курс лекцій «История украинского войска» под ред. Г.И. Костакова, Н.Н. Олейника 158
Миرونчук В.Д. Рецензія на підручник «Історія рідного краю. Дніпропетровщина» для 11 класу загальноосвітньої школи 162

ABSTRACTS

CONTENTS

HISTORY	Mosukova N.G. Ukrainian-Russian Relations Through a Prism of the L.Gumilev's Theory 3
	Morozov O.V. Customs Autonomy of Ukraine in Conditions of Customs policy of Russian Empire in the First Quarter of the 18 th Century 8
	Plyuta N.V. Fashoda's Crisis of 1898 and Socio-Political Reaction in France 13
	Mashevskiy O.P. The Issue of Revision of the Black Sea Straits Regime in the Policy of Entente During the Italian -Turkish war 18
	Kozerod O.V. Soviet State Struggle with Religious Consciousness of Jewish Women of 1920s in Ukraine 23
	Diryavka Yu.P. The Last Alternative Elections in Katerinoslav Region 27
	Demyanchyk T.D. Norms-Legal Basis of Prison System and Its Observance in the Prisons of Western Regions of Ukrainian SSR in 1939-1941 30
	Trepkachiova O.D. «Nazi' on the Dnepropetrovsk Occupied Territory» 34
	Suddya I.R. State of Child's Neglect and Homelessness and Criminality in 50s and the Measures of Their Overcoming on Territory of USSR and Stanislav Area 38
	Ignatenko M.M. The Technical and Technological Supply of Agriculture in the Context of Independent Ukrainian state agrarian politics 42
	Chuyko V.A. Archaic Holidays on the Territory of Contemporary Ukraine 46
PHILOSOPHY	Gromov V.E. About Love as a Form of Human Consumer Attitude to Reality 53
	Rodnyj O.V. Laugh as an Object of Philosophical Reflection 57
	Palaguta V.I. Constructive Potentialities of Discourse Theory for Social Space 61
	Skvorets V.O. Life Organization as a Social Philosophical Problem 65
	Morgun O.A. The Formation of Humanologic Cultural-Formation Public System and Techno-Information Society Socio-Cultural Transformation 71
	Kostrukov S.V. Cultural Alterations of Democracy Directed Society 77
	Lesnikova I.V. Transformation of the 'Society-Nature' System: Synergetic World Outlook and Idea of Coevolution 82
	Zhad'ko K.V. Social-Philosophical Way to Management of International Exit Tourism 87
	Reznikova M.A. Man as the Subject of Law in Synthetic Doctrine of V.Solovjov 91
	Kuz'menko V.V. Comporative analysis of philosophical foundations of ideas of objects being 94
Tarasova N.Yu. Ethics of Responsibility in the Aspiration for Rational Self-restriction of Technocratic Society 98	
SOCIOLOGY	Beregovoy V.I. Sociological Spirit in Soviet Sociology (1945 – 1991) 103
	Batsanova J.O. Genesis of Representations about Social Identity in the Western Tradition of Social Studies 106
	Cherepanova T.V. Socio-Cultural Peculiarities of Society as Conditions of Appearance of Charismatic Leadership 109
	Machulina I.I. Social-Reconstructive Way as Methodological Foundation of Problems of Formation of Professional Culture of Scientist in Universities 113
	Stepanova A.V. Reasons of Russian-Georgian Military Conflict in August 2008 with The Point of View of Black Sea Region 116
POLITICAL SCIENCES	Lyasota A.E. Problems of Renewal of Political System of Contemporary Ukraine in Conditions of Necessary Changes in Constitution (Part 1) 120
	Shatun V.T. National Safety of Ukraine: Definition and Ways of Its Providing 124
	Karchevskaya H.V. Legal State as the Factor of Development of a Civil Society in Ukraine 128
	Proskurina E.A. Political Culture of Ukraine in the Conditions of New Information's Technologies of Contemporary: «digital democracy», «electronic government» «electronic state», is the new terms of democracy» 132
	Grosfield O.V. Formation of the Civilized Model of Lobbying in Ukraine 136
	Severinyuck V.M. Violence: Destruction of Human Behavior and Peculiarities of Political Power 139
	Kravets' A.Yu. Political Anthropology: Evolution of Disciplinary Interest 145
	Osin V.V. Genetic epistemology of political science? Raising of problem 149
REVIEWS	
Yakunin V.K. The Review of the V.Ph.Soldatenko's book 'Vinnichenko and Petlyura. Political portraits of Revolutionary Period of Time' 153	
Donchenko S.P. The Review of the Course of the Lectures 'History of Ukrainian Army', edited by G.I.Kostakov and N.N.Olejnikov 158	
Mironchuck V.D. The Review of the Textbook «History of Native Land. Dnipropetrovsk region» for Graduateclass of Secondary School 160	
ABSTRACTS 163	

ІСТОРІЯ

Н.Г. МОСЮКОВА

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ Л. ГУМІЛЬОВА

Мосюкова Наталія Геннадіївна – доцент кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України, кандидат історичних наук

Зовнішня політика будь-якої держави формується на основі багатьох чинників, таких як географічне положення, історичні зв'язки, менталітет нації, її релігійні, моральні, світоглядні особливості.

Одним із основних напрямів зовнішньо-політичної діяльності України є розвиток двосторонніх міждержавних відносин, в яких дуже важливу роль відіграють відносини між Україною і Росією. Україна намагається формувати відносини з Росією як добросусідські, засновані на повазі суверенітету, територіальної цілісності, невтручання у справи одне одного. Росія розглядає всю територію колишнього СРСР (і Україну в тому числі) як сферу своїх інтересів. Тому політика Москви спрямована на утримання України у сфері російського впливу. Певні політичні сили намагаються використати національний чинник для перегляду існуючих кордонів. Насамперед це російські націоналісти, частина яких виступає за відновлення державної єдності Росії і України, інші прагнуть створити особливі умови для «районів компактного проживання росіян в Україні», є прихильники надання Донбасу автономії у складі федеративної України. Особливо складною і небезпечною стала штучно створена проімперськими силами проблема Криму.

У відносинах між Україною і Росією певну роль відіграють ментальна залежність зорієнтованої на Росію частини населення нашої країни, вторгнення російських політики і бізнесу в український політичний, економічний, інформаційний простір.

Щоб краще розібратися в минулому та сучасному українсько-російських відносин, зробити правильні

висновки щодо їх майбутнього, треба детальніше проаналізувати історію російського етносу. Для досягнення цієї мети використано теорію пасіонарності Л. Гумільова. Ми вважаємо, що дослідження історичного процесу буде більш повним та аргументованим, якщо залучити методи дослідження не тільки історичних наук, але й математичних та природничонаукових, тим більше, що аналіз історії України, зроблений у статті «Етапи українського етногенезу», довів правильність теорії Л. Гумільова [8]. У згаданій статті за допомогою підрахунку подій було визначено, що український етнос у ході свого розвитку пройшов такі фази: інкубаційна – 1200 – 1362 рр., підйом – 1362 – 1555 рр., акматична – 1556 – 1775 рр., надлом – 1776 – 1919 рр. Зараз триває інерційна фаза розвитку, яка почалася у 1920 р. Підрахунок подій проводився по хронологічному довіднику [1] та Новітній історії України [10]. Події, які відбувалися на українських землях, були поділені на «активні» та «пасивні». «Активні» - це події, пов'язані з війною, військові походи, повстання, політичні події, страйки і т. ін.; «пасивні» - події, пов'язані з розвитком культури та господарства.

Міру пасіонарності було визначено як відношення сукупності подій, які відбивають активність етносу до сукупності подій, що характеризують пасивність етносу. Чим більше це відношення, тим більша активність етносу в той чи інший період розвитку.

Аналогічні підрахунки та аналіз подій дозволили визначити етапи російського етногенезу. Це завдання спрощується (а, можливо, ускладнюється) тим, що для Росії етапи етногенезу визначив Л. Гумільов у своїй книзі «Від Русі до Росії» [3].

Пасіонарний поштовх, який відбувся на початку

XIII ст., пройшов між Вільно та Смоленськом, через Мінськ та Київ [2], тобто пасіонарний поштовх 1200 р., який став початком українського, литовського етногенезу, привів до утворення і російського етносу. Л. Гумільов вказує, що «нові» люди почали народжуватися близько 1200 р., а історичною силою вони стали в кінці XIV ст. – близько 1380 р. [3]. Саме Куликовську битву (1380 р.) Л. Гумільов називає подією, після якої нова етнічна спільнота – Московська Русь – стала реальністю, фактом всесвітньо-історичного значення [3, 159]. Таким чином, інкубаційний період російського етногенезу охоплює 1200 – 1380 рр. В цей період кількість подій, які характеризують активність етносу, складала 59, характеристика «пасивності» етносу – 22 події, їх відношення – 2,7.

Підрахунок подій з історії Росії проводився по книгах «Хроніка історії Росії» [5] та «Історія Росії» [6].

З 1380 р. почалася фаза підйому російського етногенезу. У даний період активність етносу зростає. Про це свідчать феодальні чвари II чверті XV ст., завершення процесу об'єднання руських земель навколо Москви, остаточне визволення від монголо-татарської залежності і т. ін. Л. Гумільов вважає, що фаза підйому завершилася у 1500 р. На нашу думку, ця дата потребує уточнення. Безперечно, у XV – XVI ст. активність російського етносу збільшилася, але події I половини XVI ст. більшою мірою пов'язані з формуванням території Російської держави: приєднання до Москви Пскова (1510 р.), Стародубського та Калужького князівств (1518 р.), Рязанського князівства (1521 р.). Навіть війна з Литвою початку XVI ст. велася не за власне землі Литви, а за землі, які раніше входили до складу Київської Русі. З внутрішніми справами пов'язані також політико-економічні зміни: прийняття царського титулу Іваном IV у 1547 р.; скликання першого Земського собору у 1549 р., прийняття «Судебника» у 1550 р.

Події II половини XVI ст. значно відрізнялися своєю зовнішньополітичною спрямованістю: 1551 р. – входження Чувашії до складу Російської держави, 1552 р. – завоювання Казані; 1556 р. – здобуття Астрахані; 1557 р. – приєднання Башкирії до Росії; 1558 – 1583 рр. – Лівонська війна за вихід до Балтійського моря. У послідуєчі роки ця активність не зменшувалася. Таким чином, відбувалось входження до Російської держави інших етносів.

Наведені вище факти дають підстави вважати «водорозділом» між фазами підйому та акматичною не 1500 р., а 1550 р., після якого активність російського етносу помітно вийшла за межі власної території.

Отже, фаза підйому російського етногенезу тривала з 1380 по 1550 рр. і продовжувалася 170 років. Підрахунок подій свідчить про збільшення кількості як «активних», так і «пасивних» подій, але їх відношення більше, ніж у попередній період і складає 3,9.

Акматична фаза російського етногенезу почалася

у 1551 р. У цей період, за Л. Гумільовим, відбувається «перегрівання», коли надлишок енергії розриває етнічну систему, відбуваються війни.

Така характеристика у повній мірі відповідає подіям російської історії, які мали місце з 1551 р. Про бурхливі зовнішньополітичні дії Москви II половини XVI ст. вже йшлося вище. Протягом XVII – XVIII ст. Росія перетворилася на імперію. Її територія у XVII ст., порівняно з XVI ст., розширилася за рахунок приєднання нових земель Сибіру, Південного Приуралля.

Про зростання активності російського етносу свідчить посилення боротьби селян за свої права. Найбільшими з виступів селян були: повстання І. Болотникова – 1606 – 1607 рр.; селянська війна під проводом С. Разіна – 1670 – 1671 рр.; під проводом К. Булавіна – 1707 – 1708 рр., під проводом О. Пугачова – 1773 – 1775 рр.

У XVIII ст. Росія посилила наступ на права і вольності України і в II половині XVIII ст. автономію України було знищено, землі Правобережної України також були приєднані до Росії. Росія здобула вихід до Чорного та Балтійського морів, до її складу увійшли Північне Причорномор'я, Приазов'я, Крим, Білорусія, Курляндія, Литва. Таким чином, під владою Москви були об'єднані народи Євразії від Прибалтики до Тихого океану.

Л. Гумільов пише, що XVIII ст. стало останнім століттям акматичної фази російського етногенезу. У наступному столітті почалася фаза надлому [3, 285].

На наш погляд, перехід від акматичної фази до надлому відбувався протягом правління Катерини II. Саме цей час поєднує риси активності та «розквіту» етносу. Але який саме рік вважати роком переходу від однієї фази до іншої? Незважаючи на розвиток літератури, архітектури, живопису у II половині XVIII ст., який можна було б класифікувати як перехід до фази надлому, в даний період територія Російської імперії продовжувала розширюватися за рахунок сусідніх земель. Це розширення було досить суттєве і не рахуватися з ним не можна. У II половині XVIII ст. Росія здобула вихід до Чорного моря, встановила протекторат над Молдавією і Валахією (1774 р. – Кючук-Кайнарджійський мир); ліквідувала автономію України (1764 р. – ліквідовано гетьманство, 1775 р. – знищена Запорізька Січ); приєднала Кримське ханство до своєї території (1783 р.); прийняла Східну Грузію під свій протекторат (Георгіївський трактат 1783 р.); приєднала частину території Речі Посполитої, у розділах якої брала активну участь (три розділи Речі Посполитої – 1772, 1793, 1795 рр.). Враховуючи це, початком фази надлому слід вважати 1796 рік.

Таким чином, акматична фаза російського етногенезу продовжувалася з 1551 по 1795 рр. і тривала 244 роки. Співвідношення сукупності подій, які характеризують активність і пасивність етносу, становить 2,2. Цей показник є меншим,

ніж аналогічний для фази підйому. Я вважаю, що це можна пояснити розширенням території Росії за рахунок земель етносів, більша частина яких мала низький рівень пасіонарності. Це приводило до «відтягування» пасіонарної енергії російського етносу.

Фаза надлому російського етногенезу почалася у 1796 р. За Гумільовим, у період надлому зменшується пасіонарність системи, змінюються стереотип поведінки, ідеали. Люди намагаються жити для себе за рахунок того, що було накопичено їхніми батьками та дідами, вони реалізують себе в сферах, не пов'язаних з ризиком: у мистецтві, науці, викладанні і т. ін.

XIX – XX ст. для Росії – це зростання внутрішніх конфліктів: революції, громадянська війна, атеїзм. Але це і активна господарська діяльність – розвиток промисловості у пореформений період, індустріалізація, розвиток промисловості у II половині XX ст. Великих висот досягла у XIX – XX ст. російська культура. Про це говорять і назви – «золотий вік» російської культури – XIX ст., «срібний вік» російської культури – початок XX ст. Значний рівень розвитку мала і російська наука у XIX ст., і радянська в СРСР.

Л. Гумільов пише, що на порозі XXI ст. Росія знаходиться близько до фіналу фази надлому [3, 285]. Ми вважаємо, що цей фінал уже настав і відбулося це у 1989 р. Наступна фаза російського етногенезу – інерційна – почалася у 1990 – 1991 рр. і пов'язана вона з розпадом Радянського Союзу. За Гумільовим, інерційна фаза характеризується зменшенням пасіонарності, інтенсивним накопиченням матеріальних та культурних цінностей, але це і період «золотої осені», епохи збирання плодів [3, 285]. Можливо, ця «золота осінь» буде пов'язана із зверненням до витоків власної російської культури.

Отже, фаза надлому російського етногенезу продовжувалася з 1796 р. до 1989 р. і тривала 193 роки. Відношення «активних» подій до «пасивних» у цей період складає 1,5. Це значно менше, ніж у попередній період, що відповідає запропонованій теорії.

Таким чином, наведений матеріал з історії Росії підтверджує в цілому теорію пасіонарності Л. Гумільова (як і підрахунки подій з історії України, про що йшлося в статті «Етапи українського етногенезу» [8]). Деякі цифри не «вписалися» у загальну картину подій, складену згідно з теорією пасіонарності (співвідношення подій у акматичній фазі), але це має своє пояснення, що й знайшло відображення у тексті статті. Крім того, згаданий чинник не вплинув на загальну тенденцію розвитку російського етногенезу. За допомогою аналізу та підрахунку подій було визначено, що російський етнос у ході свого розвитку пройшов такі фази: інкубаційна – 1200 – 1380 рр.; підйом – 1380 – 1550 рр.; акматична – 1551 – 1795 рр.; надлом – 1796 – 1989 рр. Інерційна фаза почалася у 1990 р.

Підрахунки представлені в таблицях 1, 2, 3. Події XX ст. зведені в окрему таблицю (табл. 2) для отримання більш точних даних. Запропоновані дані дозволяють побудувати криву російського етногенезу. Цей графік представлений на малюнку 1. Підрахунки подій проводились для певних періодів, тому точки на графіку розташовані у центрі відповідного періоду.

Форма отриманого графіка (як і форма графіка українського етногенезу, який був представлений у статті «Особливості українського етногенезу» [9]) з деякими припущеннями відповідає графіку гармонійного коливання.

Л. Гумільов також вказував, що тип руху в етносах – коливання [4].

Гармонійне коливання визначається таким рівнянням:

$$X = A \cos(w_0 t + \varphi),$$

де A – амплітуда коливання;

w_0 – частота коливання;

φ – фаза коливання [7, 275-276].

Графік українського етногенезу відповідає формулі:

$$X_1 = A_1 \cos(w_1 t + \varphi_1);$$

Графік російського етногенезу представлений формулою:

$$X_2 = A_2 \cos(w_2 t + \varphi_2).$$

Досліджуючи процес етногенезу у запропонований спосіб, слід враховувати наступне:

математичні, природничонаукові методи, що їх було застосовано у ході аналізу процесів етногенезу, ні в якому разі не підміняють історичні методи дослідження, вони дають можливість одержати додаткову інформацію, збільшити рівень надійності узагальнень, розширити та поглибити наші уявлення про події, сутність яких складно знайти іншим способом;

життя людини, а тим більше розвиток того чи іншого етносу неможливо повною мірою вмістити в межі будь-якого графіка. Як висловився Л. Гумільов «натуральні числа зручно застосовувати в бухгалтерії, а не в природознавстві чи історії, де немає нічого принципово рівного чи тотожного» [4, 403]. Тому наведені нижче розрахунки визначають лише тенденцію розвитку процесу, а не математично точні значення функції «у» при відомому значенні «х».

Отже, при вивченні графіків українського та російського етногенезів видно, що вони мають однакову частоту, тобто $w_1 = w_2$ (періоди етногенезів за часом майже збігаються). У даному випадку нас цікавить амплітуда сумарного коливання, яка вираховується за формулою:

$$A = \sqrt{A_1^2 + A_2^2 + 2A_1A_2 \cos(\varphi_1 - \varphi_2)}.$$

На графіку φ – це відстань відрізка найвищої активності етносу від осі ординат. Для графіка українського етногенезу $\varphi_1 = 1666$, для російського – $\varphi_2 = 1673$. Незважаючи на те, що найбільшим значенням по осі ординат для другого графіка є цифра 3,9, вона не входить у період найвищої активності етносу. Найбільшим

значенням акматичної фази (період найвищої активності етносу) є значення 2,2 (пояснення цій невідповідності було дано вище). Тому, на наш погляд, φ 2 має саме таке значення, а для амплітуди A2 більш точним буде значення не 3,9, а 2,2. A1 дорівнює 1,8. Отримані значення можна підставити у формулу сумарного коливання:

$$A = \sqrt{1,8 \times 1,8 + 2,2 \times 2,2 + 2 \times 1,8 \times 2,2 \times \cos(1673 - 1666)} = 3,8.$$

Отже, амплітуда сумарного коливання у даному випадку перевищує і A1, і A2. Об'єднання українського і російського етногенезів збільшило пасіонарну енергію обох. Цей висновок не суперечить і даним для українського етногенезу, представлених у таблиці 3 [9, 10]. Якщо показник відношення суто українських «активних» подій до «пасивних» фази надлому (1776 – 1919 рр.), тобто періоду, коли більша частина українських земель входила до складу Росії, складає 1,2, то означений показник «загальних» подій для того ж періоду – 1,9. Для інерційної фази українського етногенезу (поч. У 1920 р.) дані показники є відповідно 0,3 і 0,7. Але слід пам'ятати про те, що збільшення пасіонарної енергії не змінило хід етногенезів. І український, і російський етногенези пройшли фазу надлому і перейшли до інерційної фази свого розвитку (український етнос у 1920 р., російський – у 1990 р.).

На сучасному етапі склались умови для самостійного розвитку українського і російського народів, але дехто вважає доцільним подальший розвиток цих народів у межах однієї держави. На нашу думку, незважаючи на те, що спільний розвиток українського та російського етносів може збільшити пасіонарність (правда, значно менше, ніж в акматичній фазі), але не вирішує пробле-

му в цілому. І український, і російський народи перебувають в інерційній фазі свого розвитку, наступна – фаза обскурації, під час якої, за словами Л. Гумільова, «етнос гине як системна цілісність» [4, 539]. Вихід із цієї ситуації – новий пасіонарний поштовх. Можливо, є інший вихід, але шукати його треба самостійно, спираючись на власний досвід, свої національні традиції. Тільки так можна відродитись у новій якості. Об'єднання зусиль України і Росії на сучасному етапі у подальшому веде до загибелі як України, так і Росії.

Таким чином, у ході дослідження на матеріалі з історії Росії черговий раз підтверджено правильність теорії пасіонарності Л. Гумільова. На базі підрахунку подій, які відбувалися на землях Росії, їх аналізу було визначено, що російський етнос у ході свого розвитку пройшов такі фази: інкубаційна – 1200 – 1380 рр.; підйом – 1380 – 1550 рр.; акматична – 1551 – 1795 рр.; надлом – 1796 – 1989 рр. Інерційна фаза почалася у 1990 р.

З кінця XVIII ст. до кінця XX ст. більша частина українських земель входила до складу Росії. За допомогою рівняння гармонійного коливання, а саме таку форму має графік етногенезу, було розраховано, що сумарна амплітуда коливання перевищує амплітуду кожного із запропонованих графіків, тобто спільна пасіонарність і українського, і російського етносів після входження України до складу Росії збільшилася. Але цей чинник не впливає на спрямованість етногенезу і подальший спільний розвиток українського та російського етносів не є доцільним, бо не вирішує проблему завершення етногенезу ні для України, ні для Росії.

Таблиця 1. «Активні» та «пасивні» події 1200-1899 рр. на російських землях

Період	Кількість подій, які характеризують активність етносу	Кількість подій, які характеризують пасивність етносу	Відношення «активних» подій до «пасивних»
1200-1299 рр.	29	3	9,7
1300-1399 рр.	42	21	2
1400-1499 рр.	74	21	3,5
1500-1599 рр.	163	45	3,6
1600-1699 рр.	316	119	2,7
1700-1799 рр.	350	209	1,7
1800-1899 рр.	384	338	1,1

Таблиця 2. «Активні» та «пасивні» події 1900-2000 рр. на російських землях

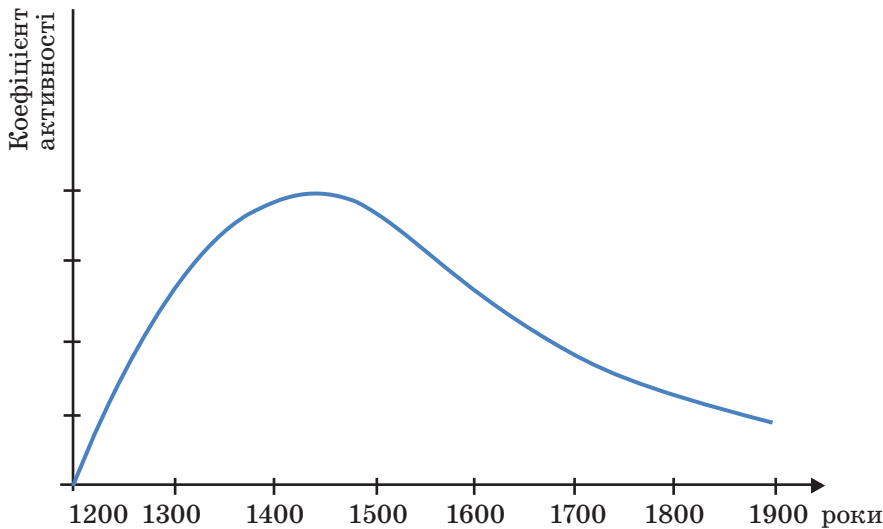
Період	Кількість подій, які характеризують активність етносу	Кількість подій, які характеризують пасивність етносу	Відношення «активних» подій до «пасивних»
1900-1909 рр.	93	58	1,6
1910-1919 рр.	282	51	5,5
1920-1929 рр.	164	78	2,1
1930-1939 рр.	90	110	0,8

Період	Кількість подій, які характеризують активність етносу	Кількість подій, які характеризують пасивність етносу	Відношення «активних» подій до «пасивних»
1940-1949 рр.	224	57	3,9
1950-1959 рр.	102	85	1,2
1960-1969 рр.	114	149	0,8
1970-1979 рр.	109	123	0,9
1980-1989 рр.	113	125	0,9
1990-2000 рр.	506	155	3,3

Таблиця 3. «Активні» та «пасивні» події російського етногенезу

Період	Кількість подій, які характеризують активність етносу	Кількість подій, які характеризують пасивність етносу	Кількість подій, які характеризують активність етносу
Інкубаційний період (1200-1380 рр.)	59	22	2,7
Підйом (1380 -1550 рр.)	155	40	3,9
Акматична фаза (1551-1795 рр.)	874	392	2,2
Надлом (1796-1989 рр.)	1724	1183	1,5

Мал. 1. Графік російського етногенезу

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – 688с.
2. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – СПб.: Кристалл, 2001. – 768с.
3. Гумилев Л.Н. От Руси до России. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 320с.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Кристалл, 2001. – 640с.
5. Зуев М.Н. Хроника истории России IX – XX вв. – М.: Дрофа, 1995. – 400с.
6. История России: В 2 т. Т.2: С начала XIX в. до начала XXI века / А.Н. Сахаров, Л.Е. Морозова, М.А. Рахматуллин и др. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак»; ООО «Издательство Астрель», 2003. – 862с.
7. Кибец И.Н., Кибец В.И. Физика: Справочник. – Харьков: Фолио; Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 497с.
8. Мосюкова Н.Г. Этапы українського етногенезу // Гуманітарний журнал. – 2005. - №1-2. – с.135-142.
9. Мосюкова Н.Г. Особливості українського етногенезу // Грані. – 2008. - №1. – с.9-12.
10. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663с.

О.В. МОРОЗОВ

МИТНА АВТОНОМІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Морозов Олег Вікторович - кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України

Формування в Росії у першій половині XVIII ст. «мануфактурного» абсолютизму радикально вплинуло на трансформацію митних процесів, надавши їм такі тенденції, як поступова повна монополізація цієї сфери державою, зростання адміністративної складової у митно-тарифному регулюванні. Одночасно ці процеси синхронно проходили із змінами у світовій торгівлі, активним учасником якої Росія ставала з початком петровських реформ. Ці зміни радикально позначилися також на відносинах між Росією та Гетьманською Україною в сфері торгівлі та митного регулювання. Слід нагадати, що до 1754 р., незважаючи на унію 1654 р. між українськими та російськими землями, продовжував функціонувати митний кордон.

Між тим у світі, в XVIII ст. спостерігалось значне зростання обсягів зовнішньої торгівлі. За оцінками П. Бєрока, в період з 1500 – 1700 рр. показники зросли у п'ять разів і розпочалось формування світового ринку [1]. Якісні зміни європейської торгівлі випливали з таких факторів як: покращення кліматичних умов у Європі в 1450 – 1550 рр., великі географічні відкриття, такими феноменами як Реформація і Ренесанс, інтенсифікація морських комунікацій надали імпульс для активізації зовнішньо-економічної діяльності. Обсяги сухопутних перевезень зросли удвічі, морських – 5 - 10 разів.

По-іншому значення зовнішньої торгівлі впливало на Московську державу у XVII ст. Аграрний характер економіки, слабка промислова база, хронічний дефіцит коштовних металів на внутрішньому ринку при низькій щільності населення та малій ефективності виробничих сил змушували державу максимально використовувати зовнішньоторговельний фактор для підйому економіки. На початку XVIII ст. Росія здійснює стрибок у бік модернізації за європейським зразком. Безумовні зовнішньополітичні успіхи напруження вплинули і на активізацію зовнішньоторговельної діяльності. Якщо в 1690-х рр. зовнішня торгівля у загальному товарообігу держави складала приблизно 7%, то в 1724 р. – 24%, а в 1753 – 39% [13]. І, як показали наступні історичні події, в ході економічних пе-

ретворень початку XVIII ст. митним інститутам відводилась важлива роль. Одночасно з економічними перетвореннями змін зазнавав і сам російський абсолютизм. На початку XVIII ст. розпочинаються процеси уніфікації та стандартизації інститутів державного управління як у самій Росії, так і на залежних від неї територіях. І ці тенденції в першу чергу стосувались Лівобережної України.

Тому до актуальних питань, що підлягають ретельному дослідженню, ми можемо віднести наступні: якою була собівартість цих успіхів «вестернізації» Росії? Яку роль відіграла економіка Гетьманщини та її внутрішній ринок в цих процесах? Яка роль відводилась митній політиці та вирішенні такої проблеми, як брак коштів та зміцнення російської присутності на українському ринку.

Таким чином, метою статті є визначення об'єктивних політичних та економічних чинників, що призвели до включення Гетьманської України в загальноімперський митний простір.

Будучи складовою частиною Російської імперії, Гетьманська Україна у першій половині XVIII ст. брала активну участь як у внутрішній так і зовнішній торгівлі держави. Питання пов'язані з митними процесами, як правило, розглядалися у контексті саме зовнішньоторговельних зв'язків. Митна складова в дослідженнях зовнішньої торгівлі вітчизняної дворянської та буржуазної історіографії займала фрагментарне положення в рамках вивчення окремих адміністративно-територіальних одиниць (О. Шафонський «Черниговского наместничества описание» (1851), О. Лазаревський «Описание старой Малороссии. Материалы для истории населения и управления» (1888, 1893, 1902), економічного значення ярмарок І. Аксаков «Исследование о торговле на украинских ярмарках» (1858)). Роботи зазначених авторів відзначаються ґрунтовним опрацюванням архівних та статистичних першоджерел.

У першій чверті XX ст. в Україні сформувалась наукова школа економічної історії, засновником якої став М. Слабченко [18]. Послідовники цього наукового напрямку акцентували ува-

гу на неспівпадінні зовнішньоторговельних інтересів купецтва Гетьманщини та російського уряду. Такі українські історики, як М. Тищенко [19,5], В. Руднів [16] оцінювали поширення російської митної системи на територію Гетьманщини як суб'єктивні кроки російських царів з метою ліквідації автономії. А також вони виступали прихильниками концепції природної орієнтації української економіки на Захід, а не на Схід. В 1960 – 1970-х рр. радянські дослідники І. Гуржій, І. Шульга, В. Голобуцький аналізуючи зовнішньоторговельні та митні процеси в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст. зосереджували увагу на позитивних моментах включення українського ринку в загальноросійський. І як елемент цієї інтеграції економіки відмічався процес формування загальноімперського митного простору, який спрощував підприємницьку діяльність українського купецтва на території Росії.

Таким чином, ми маємо справу з радикально протилежними науковими точками зору і в рамках відносно невеликої статті на основі існуючого історіографічного матеріалу повинні сформулювати об'єктивні причини включення території Гетьманщини у сферу митної політики Росії.

Для початку розглянемо зовнішньоторговельні потенціали Росії та України на початку XVIII ст. На підставі статистичних досліджень з історії торгівлі Б.Г. Курца, В.І. Покровського простежуються наступні тенденції еволюції товарного складу зовнішньої торгівлі Росії у період з 1653 по 1726 рр. (показники надані у відсотках до загальної цінності експорту і імпорту). Так, у 1653 р. товари по таких групах у структурі експорту, як: «сировина та матеріали» склали 95%; «готові вироби» – 2,5 %; у 1726 р. ситуація змінилась – «сировина і матеріали» склали – 44,5 %; «готові вироби» – 52 %. І ще одна показова риса: в 1653 р. в статистичних джерелах взагалі відсутні імпортні групи товарів для промисловості і споживчого ринку, що характеризувало Росію як аграрно-феодалну державу з авторитарною економікою. На 1726 р. картина радикально по імпорту змінилась. У структурі імпорту сировина і матеріали для промисловості склали 48 %; промислові вироби – 51 %. [5, 56]. Таким чином, на початку другої чверті XVIII ст. російська економіка і внутрішній ринок поступово трансформувались з об'єкта в суб'єкт міжнародної торгівлі. Окрім того, російське купецтво отримало послідовну протекцію з боку царського уряду, починаючи з Торгової грамоти 1649 р. і Новоторгового статуту 1667 р. Згідно з ними в Росії були знищені англійські та голландські привілеї, обмежені права в торгівлі для всіх іноземних купців. Фактично російський торговий капітал став повним господарем на внутрішньому ринку. За результатами реформ першої чверті XVIII ст. митні збори відігравали

важливу роль у структурі російського бюджету. В 1724 р., наприкінці петровського правління загальна сума митних прибутків склала 1159 тис. крб. (у структурі бюджету – 13,5%), у 1751 р. 1230 тис. крб. (у структурі бюджету – 10,9%), у 1758 р., під час митних реформ сума митних зборів без скасованих внутрішніх мит уже склала 2559 тис. крб. (у структурі бюджету – 17%) [8, 214].

У першій половині XVIII ст. в Україні склалася митна система як симбіоз польських (митні постанови сейму 1643 р.), так і місцевих традицій. Існувало два основних види зовнішніх митних зборів: мито від вивезення товарів – «евекта» і мито за ввезення товарів – «індукта». Розмір мита в обох випадках, як правило, був однаковий – 2 % від ціни товару. На відміну від Росії, у Гетьманщині небуло ніякого додаткового, крім 2%-ного мита, оподаткування на кордоні при вивезенні та ввезенні товарів. Всі вони йшли до гетьманського скарбу і розподілялись на адміністрацію гетьмана, військо та озброєння. До так званих внутрішніх мит слід зарахувати митні збори з мостів, гребель, перевозів, вагове, кругове, поковшеве та ін.

У відомостях Малоросійської колегії, направлених у Сенат у 1724 р., загальна сума зібраних податків на Гетьманщині за цей рік становила 114495 крб. 09 коп., у тому числі індуктовий збір – 18697 крб. 62 коп. (російський «рубль» першої чверті XVIII ст. дорівнював 9 – 10 російським рублям кінця XIX ст.) [11, 494-495].

У перші десятиліття XVIII ст. сума зібраного індуктового збору становила близько 10 000 карбованців. У 1731 р. вона зросла до 20 000 крб., у 1740 р. – до 27 000 крб. на рік [10]. На час скасування російським урядом митних зборів на Гетьманщині, тобто на 1754 р., евекта й індукта, які надходили до військового скарбу з усіх полків, за винятком тих земель, що відійшли до Нової Сербії, становили 48148 крб. 85 коп. Ця сума дорівнювала 1/4, а в 1730 – 1740-х рр. – 1/3 – 1/2 гетьманського скарбу [20, 59].

Динаміка зовнішньої торгівлі Лівобережної України у 1715 – 1720 рр., за даними роботи комісії Комерц-колегії Росії, яку очолював В.І. Блеклов, має наступний вигляд: загальний імпорт склав 2 314000 крб., а експорт – 7 488000 крб. [2, 294].

Таким чином, на початку XVIII ст. прибутки від зовнішньої торгівлі в структурі фінансових систем як Гетьманської України, так і Росії займали провідне місце. Але якщо в Гетьманщині митні збори продовжували складати від 40 до 50% у структурі бюджету, то в Росії вже на початку XVIII ст. тенденції радикально змінились. У 1680 р. митні прибутки в російському скарбі становили 53% (650 223 крб. з 1 220367 крб. загальних прибутків), у 1724 р. вже згадані 13,5% (при загальних при-

бутках скарбу 8 654727 крб.) [3, 269, 292]. При всій суворості і не завжди послідовності економічна політика Петра I дала свої позитивні результати. Був досягнутий головний результат – це створення промислової бази, яка дозволила суттєво збільшити номенклатуру експортних товарів, обсяги їх виробництва, розширити внутрішній ринок споживання, збільшити прошарок підприємців, залучити до торгівлі якомога більше населення країни. Митний тариф 1724 р. відкрив перед російським суспільством початок довгого і важкого шляху індустріальної еволюції. Показником цієї динаміки може слугувати статистика прибутковості державних металургійних підприємств Уралу. Казна отримала у вигляді податків від діяльності уральських заводів у 1724 р. – 17725 крб., у 1725 р. – 44288 крб. [7, 276 – 281]. Ці показники перевищували митні збори Гетьманщини. Крім того, «мануфактурна» революція дала поштовх для формування кола промисловців, які в подальшому впливали на російський уряд щодо скасування митної автономії України.

Але фактори, що сформували російську митну політику початку XVIII ст., були більш глибокими і в подальшому відіграли основну роль у включенні України в сферу її впливу.

Одна з головних причин, на нашу думку, пов'язана із початком Північної війни 1700–1721 рр. Ця війна потребувала колосальних матеріальних витрат і максимальної концентрації всіх ресурсів Російської держави. У 1701 р. загальні витрати на збройні сили становили 981 743 крб., в 1710 р. – утримання армії і флоту коштувало російському скарбу вже 1 809 619 крб., а в 1722 р. військова стаття видатків зросла до 4 000 000 млн. крб. [3, 291]. У той же час за роки правління Петра I щорічний дефіцит бюджету становив від 300 до 600 тис. крб. І це змушувало уряд шукати все нові й нові джерела поповнення скарбу.

В першу чергу урядова увага була звернута на введенні нових торгових мит. Відповідно до указу від 1 березня 1704 р. За продаж з возів на території торговельних майданчиків міст і повітів почали стягувати «поземельний оброк». Крім цих мит, тим же указом від 1 березня 1704 р. було введено мита з продажу коней, великої та дрібної худоби, сирих телячих шкур та овечих шкур. У 1705 р. Петро I видав указ про введення нового зрівнювального мита. Введення нового мита було спробою Петра I ліквідувати різницю в оподаткуванні між іноземним та повітовим купецтвом. У 1714 р. нове мито з купівлі товарів було відмінено, і знову, як і раніше, почали стягувати мито на підставі Новоторгового статуту. Нове мито 1704 р. виявилось неприбутковим для російського скарбу, оскільки торговий люд у містах досить легко міг від нього ухилитися, видаючи товари, які купували для крамниць, за товари, призначені для власного вжитку. У

1711 р. в Москві було введено поворотне мито, яке стягувалося з підвід при в'їзді в Земляне місто. Розмір мита в кожному випадку був різний залежно від цінності товару [6, 137–138]. Але на гетьманську Україну митні нововведення російського царя не поширювалися, і на її території діяли гетьманські митні універсали.

Але збройні сили були не лише споживачем державних ресурсів. Розбудова армії та флоту в Росії на регулярних засадах на зразок французької військової реформи, що здійснювалась протягом останньої чверті XVII ст. військовим міністром Франсуа Летельє маркізом Лувуа (займав посаду військового міністра з 1686 по 1691 рр.) створили сприятливі умови для розвитку промисловості як державної, так і приватної форми власності на ґрунті військових замовлень держави [17, 189]. Фактично регулярна армія створила в Європі мануфактуру. Так стало в Нідерландах доби Моріца Оранського, у Франції Людовика XIV, Пруссії Фрідріха I. Так стало і в Росії петровської доби. Військові реформи стали найкращим стимулятором у створенні багаточисленних мануфактур, де кількість працюючих сягала 3000 чоловік. В той же час, слідування архаїчним традиціям військової організації, побудованих на міліційному принципі в Гетьманській Україні, затримували організацію мануфактур із складним виробництвом і відповідно на ускладнення соціальної структури українського суспільства.

Але ціна за реформи була тяжкою. Колосальне податкове навантаження, залучення населення до виконання державних робіт, рекрутські набори призвели до скорочення податного населення. За переписом 1710 р. ситуація з податним населенням виглядала наступним чином. Кількість податних скоротилась у Смоленській губернії на 21%; у Московській – на 24%; у Київській – на 20%; в Азовській – на 13% [3, 279]. Виходом з чергової кризи стало запровадження державної монополії на експорт окремих видів товарів. Державна монополія дозволяла з напруженням, але знаходити кошти на військові та дипломатичні потреби, особливо в роки Північної війни. У 1715 р. участь держави у зовнішньоекономічній діяльності досягла апогею, а в 1719 р. держава ввела заборону на експорт зерна, яка зберігалась до 1764 р. [9]. Стосовно України, то державна монополія включала наступні товари: клей, ремень, селітра, смола та ікра.

Починаючи з 1713 р., уряд Петра I приступив до практичної реалізації завдання переорієнтації основного зовнішньоторговельного напрямку як російського, так і українського купецтва на балтійські порти, в першу чергу на Санкт-Петербург. Основним засобом вирішення цього завдання стало законодавче визначення частки експортних товарів, що привозились купцями до Петербурга. Потім до 1727 р. монополія

роль Петербурга і загальноросійський масштаб його торговельних зв'язків забезпечувались територіальним обмеженням сфери впливу на внутрішньому ринку інших портів: Архангельська – територією, яка включала басейн Північної Двіни; Риги – західними районами Росії та України; Нарва – Псков та Новгород. Таким чином, Петро I адміністративними заходами намагався підтримати рентабельність новозбудованого порту, закріпити результати балтійського напрямку зовнішньої політики і виправдати вкладені кошти в розвиток нової імперської столиці. Одже ми маємо справу з втіленням у практику універсальної імперської політики, яка будувалась на принципах централізму та універсалізму, а не на перевазі однієї частини імперії над іншою. Цій стратегії були підпорядковані і митно-тарифні заходи. В Петербурзькому порту діяло портове експортне мито в розмірі 3%, в той час як в інших – 7%. В контексті цієї політики доцільно розглядати і укази 1711 та 1722 рр., якими не дозволялося вивозити товари з України за кордон іншим шляхом, крім російських портів. Це такі товари, як прядиво, поташ, віск, конопляна олія, овечі та козячі шкури, вовна, бобровий пух [15, 64]. Адміністративне регулювання торговельних маршрутів урядом негативно вплинуло на підприємницьку активність як українського, так і російського купецтва. В 1726 р. президент російської Комерц-колегії (відомство, яке відповідало за організацію торгівлі і митне регулювання) П.П. Шафіров, відряджений до Архангельська з метою організації компанії морських промислів, доповідав у Сенат, що «ко вступленію в китоловную компанію охотою склонить никого он не чаёт. По дороге в Архангельск усмотрел крайнюю нищету, что не токмо ис тамошних жителей в ту компанію вступитъ, но и дневной пици никто, почитай, не имеет, ибо пресечением купечества тамошняго и другими случаи все обнищало и все от тою компаніи отговариваются нищетою» [14]. Зазначена митно-тарифна політика носила відвертий дискримінаційний характер по відношенню до вітчизняного купецтва. І після численних скарг підприємців і негативних економічних наслідків на губернському рівні в 1727 р. була скасована. Але справа була зроблена і вже у 1724 р. на Петербурзький порт припадало 64,8% загального обсягу торгівлі з європейськими державами [4, 187 - 188]. Не маючи правових підстав скасовувати митний кордон Гетьманщини, російський уряд використав інший варіант контролю за зовнішньою торгівлею українців. У 1708 р. на кордонах з Річчю Посполитою з'являється мережа форпостів. Офіційна причина появи цих форпостів на західному українському кордоні пояснювалась як спроба запобігти гайдамацькому руху і втечі селян. Реальна ж мета – це запобігти вивезенню товарів, що належали до

державної монополії. Але фактично ці форпости виконували функції митного контролю і митного оформлення і після скасування митної автономії Гетьманщини у 1754 р. [21, 104] на їх базі створюються митниці: Безрадницька, Васильківська, Трипільська. Наступним кроком російського уряду щодо уніфікації митних систем України та Росії стало запровадження правління І Малоросійської Колегії 28 квітня 1722 р. Необхідність заснування Малоросійської Колегії російський уряд мотивував тим, що: «... понеже от Малоросійского народа о налогах и непорядках как от генерального суда и от старшины, так и от полковников многия жалобы до нас доходят», [12] тобто впорядкуванням внутрішнього життя Гетьманщини.

Того ж 28 квітня 1722 р. видано ще один указ такого змісту: «Малороссии быть в введении сенатском». Як бачимо, до цього часу відносини між Гетьманщиною та Російською державою належали до компетенції тих царських установ і органів, що взагалі займалися справами міжнародних зносин Росії: посольських приказів, посольської канцелярії і в останній час Колегії іноземних справ. Сенат же видав лише внутрішніми справами Росії. Отже, як у свій час підкреслював ще професор А. Яковлев, підпорядкування «українських справ» компетенції сенату вказувало на те, що Україна вже не вважалась окремим державним організмом, а перетворювалась на частину Росії.

16 травня 1722 р. Петро I видав «Інструкцію бригадиру господину Вельяминову», який очолював І Малоросійську Колегію. Ця інструкція давала повний контроль Малоросійській Колегії, а точніше російському урядові, над фінансами Гетьманщини. У листопаді 1722 р. Вельямінов отримав додаткові роз'яснення сенату з приводу впорядкування митних зборів. Сенатський указ підтвердив, що треба збирати лише ті збори, які зазначені в пунктах гетьмана Богдана Хмельницького. Що ж стосується заведених за гетьмана Скоропадського та пізніше, то їх не збирати, а подати відомості, скільки таких зборів, з кого збиралися і на кого, скільки їх має бути, і таку відомість негайно надіслати до сенату [16, 43]. З запровадженням І Малоросійської Колегії завершився перший етап у російській політиці спрямований на уніфікацію митних систем. Панівним методом реалізації цієї політики у першій чверті XVIII ст. стає адміністративний примус, у тому числі в митно-тарифній сфері.

Фактично українське купецтво все більше й більше втягувалось у сферу нової зовнішньоторговельної та митної політики Росії. Ця політика в свою чергу формувалась під потужним впливом меркантилістських реформ французького міністра фінансів Ж. Кольбера другої половини XVII ст. Особливо цей вплив посилюється після ознайомлення Петра I у 1717 р. з моделлю митно-тарифного регулювання Франції.

Таким чином, об'єктивними факторами, що прискорили ліквідацію митної автономії України стали Північна війна, яка, в свою чергу, форсувала адміністративні і економічні реформи в самій Росії. Колосальні завдання вимагали значних матеріальних ресурсів і, на думку російських урядовців та Петра I, необхідні ресурси можна було отримати за рахунок перебудови зовнішньої торгівлі в

справжню, потужну галузь. У цьому зв'язку змінювалась і роль митної політики, яка, крім суто фіскальних функцій, набувала ще й регулятивних. І Україні, у виконанні зазначеної імперської програми, відводилась важлива роль. А з формуванням російських промислових кіл, зацікавлених в українському ринку, момент включення його до загальноімперської митної системи наближався дуже швидко.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. История Востока. – М.: АСТ, 2000. – Т.3. – С. 644.
2. Історія митної справи в Україні / К.М. Колесников, О.В. Морозов, Г.М. Виноградов та ін.; За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова; Вступне слово О.Б. Сгорова. – К.: Знання, 2006. – 606 с.
3. Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени. – СПб.: изд-во П.В. Луковникова, 1914. – 648 с.
4. Кулишер И.М. История русской торговли до XIX века включительно. – Пг.: Петроградский рабочий, 1923. – 324 с.
5. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 546 с.
6. Осокин Е. Внутренние таможенные пошлины в России. – Казань.: Казанский университет, 1850. – 245 с.
7. Павленко Н.И. Материалы о развитии уральской промышленности в 20-40-х годах XVIII в // Исторический архив. – Т.IX. – М., 1953. – С. 274 – 284.
8. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. – М.: Наука, 1954. – 254 с.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т.V. - № 3428.
10. Полное собрание законов Российской Империи (Далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 14. – № 10236.
11. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726 – 1730 // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1888. – Т. 63. – С. 494 – 495.
12. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 6. – № 3988.
13. РДАДА, Ф. 1261, Оп. 6, Д. 601, Арк. 42 – 43.
14. РДАДА, Ф. 276, Оп. 1, Ч.2, Д. 2946, Арк. 183.
15. Репин Н.Н. Внешняя торговля и социально-экономическое развитие России в XVIII в. (Архангелогородский и Петербургский порты). – Омск.: Изд-во Омского университета, 1989. – 235 с.
16. Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I // Науковий збірник за рік 1925. Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1926. – Т. 20. – С.35 – 54.
17. Свечин А.А. Эволюция военного искусства. – М.: Академический проект, 2002. – 864 с.
18. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. – Одесса, 1923. – 247 с.
19. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в 18 ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С.17 – 24.
20. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII столітті. – К., 1931. – 156с.
21. Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1963. - № 3. – С.101 – 110.

Н.В. ПЛЮТА

ФАШОДСЬКА КРИЗА 1898 РОКУ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ У ФРАНЦІЇ

Плюта Наталія Володимирівна - аспірантка кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету

Фашодська криза 1898 р. – тема історико-дипломатична. Її вивчення допомагає висвітлити прийоми та методи, які застосовувалися європейською дипломатією при імперіалістичному розподілі африканського материка. Колоніальні суперечності з Англією викликали пильну увагу французьких політичних діячів і громадськості. У цьому плані підвищений науковий інтерес становить вивчення суспільної думки Франції та її впливу на рішення уряду стосовно врегулювання Фашодського конфлікту.

Метою статті є дослідження політико-дипломатичних колізій у Франції, які супроводжували Фашодську кризу 1898 р. Звідси два основні завдання. Перше: вивчити дипломатичні колізії, які супроводжували зіткнення двох європейських держав в Африці. Друге: простежити ставлення різних французьких політичних сил і громадськості до ситуації довкола Фашодського конфлікту.

Як свідчить історіографічний аналіз, окремі фрагменти даної проблеми розглядалися в працях російських істориків В.В. Александрова та В.А.Субботіна, а також у дослідженнях зарубіжних вчених П. Камбона і Ж. Жореса.

У другій половині 1898 р. відбулась остання та вирішальна сутичка між французьким і англійським імперіалізмом у боротьбі за владу над верхів'ями Нілу. Посол Росії в Лондоні Є. Стааль писав на початку вересня 1898 р.: «Англійці повстають проти утвердження Франції на верхів'ях Нілу на тій підставі, що це провінція, які належать Єгипту, і якщо хедив і не володіє ними останні роки, то вони перебувають у сфері впливу Великобританії» [1, 316].

10 липня 1898 р. експедиція французького капітана Маршана зайняла містечко Фашода, яке знаходилося на лівому березі Нілу. Франція тим самим заявила свої претензії на частину Судану [4, 421].

Тим часом із півночі, назустріч французькому загону, вгору по Нілу рухався експедиційний корпус англійського генерала Кітченера. 2 вересня 1898 р. його війська розбили арабів при Омдурмані. Через чотири дні після цієї битви, Кітченер одержав повідомлення про перебування у Фашоді французького загону. Війська під його командуванням здійснили швидкий марш

до Фашоди. В середині вересня 1898 р. Кітченер вимагав від Маршана вивести війська з долини Нілу. Але французький офіцер відмовився покинути Фашоду без вказівок свого уряду [2, 48]. Як відомо, загону Маршана із 126 чоловік протистояла двадцятип'ятитисячна армія, якою командував Кітченер. Так виник фашодський інцидент.

Внутрішнє становище в обох країнах теж було різним, і перевага знову-таки виявлялася на боці англійського імперіалізму. Французький міністр іноземних справ Делькассе вважав, що ситуація для конфлікту з Англією складається не на користь Франції. Суперництво з Німеччиною, внутрішня криза у зв'язку зі справою Дрейфуса, військово-морська перевага Англії примусила французький уряд прийняти 3 листопада 1898 р. рішення про евакуацію військ із Фашоди [5, 149].

Після рішення про евакуацію із Фашоди пройшло два місяці, впродовж яких Франція не вказувала ніякого бажання взяти реванш за завдану їй поразку. Англійський уряд міг бути впевнений, що його перемога достатньо закріплена. До переговорів про розмежування сфер впливу в Африці Франція та Англія приступили у січні 1899 р. А 21 березня 1899 р. була підписана угода, яка поклала кінець територіальним суперечкам. Стаття II декларації визначала сфери впливу Великобританії та Франції. Перша одержала – Східний Судан, друга – частину Центральної Африки між басейном оз. Чад і вододілом Конго та Нілу. Таким чином, французько-англійська угода 1899 р. завершувала розподіл Центральної Африки [5, 168-169].

У зв'язку із фашодським інцидентом, в Англії та Франції піднялась хвиля шовінізму. Російські журналісти відзначали, що «всі заговорили про Фашоду, як про щось важливе, чим жодна зі сторін, що сперечаються, не може поступитися іншій без шкоди для своєї національної гідності» [2, 43]. Внутрішньополітичне становище в Франції в період Фашодської кризи було вкрай напруженим, у Франції в цей час більше думали про це, ніж про зіткнення з Англією в Судані.

Восени 1898 р. боротьба навколо справи Дрейфуса досягає кульмінації. Військові міністри демонстративно йдуть у відставку один за одним. Подається апеляція про перегляд справи Дрейфуса.

Політична ситуація, що склалась у Франції, безперечно наклала відбиток на позицію Франції у Фашоді, ускладнила і так досить скрутне становище Франції, незважаючи на те, що основні партії країни виступили, як правило, з підтримкою домагань французького уряду в Східному Судані.

Ця підтримка безумовно була потрібна. Проте, розбіжності, що виникли між партіями в результаті внутрішньополітичної боротьби, були занадто значними для того, щоб позиція уряду була повністю підтримана, як це було у дні Фашодської кризи в Англії. На позицію Франції у Фашодській кризі вплинуло те, що французька верхівка найбільше боялася створення революційної ситуації у Франції. Народні маси Франції пробуджувалися в результаті боротьби навколо справи Дрейфуса. «Соціалістична революція може виникнути не тільки через великий страйк або вуличну демонстрацію, або через військове повстання чи колоніальний заколот, але й через будь-яку політичну кризу, на зразок справи Дрейфуса...» [3, 134]. Французький уряд повинен був зрозуміти, що період гострої внутрішньополітичної кризи не був найкращим для війни з Англією. Політики мали б розуміти, що війна ще більше сприяла активності мас і створенню революційної ситуації в країні, так само як попередня війна – війна 1870-1871р. – сприяла розв'язанню революційної активності народу, що привела Францію до Комуни.

Все це змушувало французький уряд шукати компроміс з Англією. Серед багатьох політичних діячів Франції, що належали, в основному, до республіканського табору, ще до Фашодської кризи, існувало бажання зблизитися з Англією. Згодом планувалося створення англо-франко-руського союзу. Французькі імперіалісти не вірили в можливість вдалої війни проти Англії, котра була сильнішою за Францію у військовому, перш за все, у військово-морському відношенні. Крім того, бажання зближення з Англією підсилювалися в результаті франко-німецьких протиріч, що змушували Францію шукати дружніх відносин з великими європейськими державами.

Багато хто з дипломатів, особливо з поміркованих республіканців, були за зближення з Англією, у тому числі Поль Камбон і д'Етурнель де Констан, вони обидва у різний час були послами Франції в Лондоні [8, 203].

У квітні 1897 р. у Франції під керівництвом Ланессана створюється спілка «серцевої згоди», але, не будучи підтриманою міністерством закордонних справ, вона незабаром припиняє своє існування. Ланессан, колишній губернатор Індокитаю і морський міністр, був одним з найбільш діючих прихильників зближення з Англією. У дні Фашодської кризи Ланессан публікує в пресі ряд статей із закликом до примирення з Англією [24, 7-9].

У січні 1899 р. у палаті депутатів відбувалися виступи на користь Антанти. Д'Етурнель де Констан заявляв, що вся політика Франції в Єгипті була «ланцюгом втрачених можливостей», маючи на увазі відмову Франції від запропонованих Англією угод у 80-х рр. [6, 132].

«Чи може Франція, – запитує депутат Реберті, – зберегти своє становище, свій престиж і свої надії великої континентальної держави, зіштовхуючись з Англією в колоніальній політиці? Ми так не думаємо» [8, 140].

Французькі соціалісти жоресистського та мільєраністського напрямків, так як і зазначені представники правлячих партій, вимагали зближення з Англією. Політика жоресистів і мільєраністів при цьому була спрямована на те, щоб підтримати пануючі класи Франції в їхньому прагненні створити імперіалістичну англо-французьку антанту.

Як заявляв у «Вау дю пель» у дні Фашодської кризи соціаліст Дюбрейль, Франція виявилася в числі супротивників Англії завдяки гідним осудженням дії французького уряду, у такому ж дусі висловлювався Жорес.

Перемогу англійського імперіалізму при Омдурмані над національно-визвольним рухом у Північно-Східній Африці Мільєран схвалював заявою про те, що «Англією встановлено порядок та безпеку в Єгипті» [11, 6].

Прихильниками зближення з Англією була більшість підприємців, які вважали, що таке зближення допоможе розширити ринок для продажу французьких товарів в Англії. Республіканська газета «Сієкль», яка постійно виступала за згоду з Англією у Фашодській кризі, близька до правлячих партій, писала 2 листопада 1898 р., що «непорозуміння із кращим клієнтом», що закуповує 30% французького експорту, «не є найкращим шляхом у цілях створення для нас ринків збуту» [27, 10].

У випадку війни з Англією була б порушена не тільки англо-французька торгівля, про яку писала «Сієкль». Англія змогла б перешкодити французькій морській торгівлі на всій земній кулі. У той же час, ведучи війну проти будь-кого в союзі з Англією, Франція мала б гарантію, що її морська торгівля не буде підірвана. Все це французький капіталізм взяв до уваги.

Перспектива війни з Англією викликала несприятливу реакцію французької біржі. 24 жовтня, після того, як з Лондона надійшли накази англійських вкладників про продаж тривідсоткових цінних французьких державних паперів, у Парижі на біржі почалось падіння цих паперів. 25 жовтня біржа у Франції «дуже нервово», як висловлювалась урядова «Тан», реагувала на падіння в Англії англійських державних паперів, що було викликано напруженістю англо-французьких відносин. Із 101,80 23 жовтня французькі державні трипроцентні папери падають до 101,25 - 25 жовтня при відкритті біржі.

Падіння трипроцентних паперів спричиняє падіння курсу багатьох акцій. Як повідомляла «Тан» 31 жовтня, Фашодська криза викликала «нервозність капіталістів...» Лише після рішення уряду Франції про евакуацію Фашоди з 5 листопада зміцнюється курс державних трипроцентних паперів і тих акцій, які впали разом з ними [20, 7].

Переходячи до питання про позицію політичних партій у Франції щодо Фашодської кризи, необхідно відзначити, що ця позиція зазнала в багатьох випадках істотних змін. Якщо на початку конфлікту французька преса витримує, в основному, ворожий тон по відношенню до Англії, то до кінця жовтня ця позиція змінюється. Це пояснювалося тим, що частина французької верхівки, яка спочатку вважала, що Англія не наважиться розв'язати війну через зіткнення у Фашоді, переконалась у зворотному, судячи із виступів англійських імперіалістів. Реальна загроза війни змусила французьку пресу переглянути свої позиції. Крім того, можна сказати, що в таборі політичних партій у Франції на рахунок питання щодо Фашодської кризи не було єдиної думки.

Значна частина французької правлячої еліти не бажала доводити справу до розриву, хоча відомі кола французької верхівки – особливо представники монархістів, військових – вважали за можливе почати війну проти Англії.

Що стосується позиції уряду, то він відображав точку зору тих політичних кіл, які були не проти «поживитися» в Африці за рахунок захоплені, зроблених іншими державами (Англією), все ж таки, після деяких вагань, вирішили, що Франція більше програє, ніж виграє в результаті війни. Про позицію французького уряду щодо Фашодської кризи, крім офіційних документів, які відносяться до франко-англійських переговорів, дають певне уявлення й матеріали французької урядової преси.

Стриманим із самого початку був тон урядової «Тан», який відображав точку зору французького міністерства закордонних справ. Очевидно, поміркований тон газети повинен був підготувати її читачів до політичної лінії, яку почав проводити Делькассе у Фашодській кризі. Незважаючи на помірність своєї позиції, «Тан» заявляла, що французький уряд не піде на беззастережний відхід із Фашоди. Такого роду заяви робилися на сторінках «Тан» аж до кінця жовтня [19, 10]. 25 жовтня «Тан» повідомляла, що Франція згодна на відхід з Фашоди, «якщо питання не буде довільно ізольоване від інших», натяк на необхідність компенсацій. Інший рупор Ке д'Орсе – «Матен», – котрий виступав на початку конфлікту в непримиренному дусі, незабаром змінює свою позицію. Монсон, англійський посол у Парижі, називає цю зміну в повідомленні Солсбері «повною і несподіваною». Можливо, пише Монсон, газета одержала відповідні

інструкції [7, I, 34]. Так само як і «Тан», «Матен» наполягає на компенсаціях за відхід з Фашоди, заявляючи, що «все залежить від взаємних поступок» [26, 3]. Подібну позицію займають інші органи республіканців [23, 4].

Радикальна преса зайняла приблизно таку ж позицію, як і помірно-республіканська преса. У дні Фашодської кризи згадуваний раніше Ланессан опублікував у радикальній «Раппель» ряд статей із закликом до примирення з Англією. В одній з них – 17 жовтня – до фальшивих сенсацій про те, що Англія й Франція проникли однаково ліберальним духом, Ланессан додає більш вагомні з точки зору французького капіталізму аргументи: французький експорт в Англію становить 52 млн. ф. ст., а в Росію – ледь 2 млн. У радикальній «Орор» 25 жовтня Клемансо пише, що «сумною істиною є те, що Франція не може думати про війну за володіння клаптика африканського бою, в той час, коли Німеччина утримує Мец і Страсбург».

Прихильниками війни у Франції були найбільш реакційні сили – монархісти, військові, республіканці, що об'єдналися в таборі антидрейфусарів.

Розгортається кампанія по підготовці до війни в армії й на флоті. Орган гедистів «Соціаліст» повідомляв, що на військових кораблях, зокрема в брестському порту, офіцери виступали з шовіністичною промовою перед матросами, змущуючи останніх повторювати хором: «Ненависть до англійців!»

Керівник англійських соціалістів Гайндман писав у «Таймсі», що англійська преса хвалить позиції своїх найбільш завзятих ворогів у Франції, тому що за війну стоять ті, кого в Англії називають «шановною партією «закону й порядку», закону генерала Цурліндена й порядку Дрюмона. Вони є справжньою надією суспільства, високими охоронцями церкви й держави...». Таким чином, війну готові розв'язати якраз ті, кому англійська реакція найбільше симпатизує.

Завдання монархістів полягало в тому, щоб запевнити французьку буржуазію, що вони зуміли б краще, ніж помірні республіканці, відстояти зазіхання французького імперіалізму в Африці. Цілком підтримуючи «права» французького імперіалізму на Бар-ель-Газаль, монархісти не втрачали можливості нажити політичний капітал, звинувативши уряд помірних республіканців у тому, що він недостатньо ефективно керує колоніальною експансією Франції. Експедиція Маршана, заявляє монархічний журнал «Корреспондан», була погано організована, колоніальною політикою республіки керують люди, «застраглі в боргах і жадібні до теплих місць», європейські держави не підтримують Францію в її колоніальній політиці тільки тому, що у Франції при владі республіканський, а не монархічний уряд і т.д. [15, 248]. Одночасно монархічна, і взагалі антидрейфусарська преса,

звинувачує дрейфусарів у всіх халепях французького імперіалізму [13, 78].

«Незалежна» антидрейфусарська «Еклер» 18 жовтня пише, що Франція «готова на всілякі жертви», аби тільки відстояти свої захоплені території в Африці [25, 10]. Крайня права газета республіканського табору «Ліберте» 10 жовтня закликає уряд вести з Англією переговори «з твердою рішучістю не відступити ні на йоту...» [21, 7]. Монархічна «Голуа» 11 жовтня проголошує: «Час для відступу минув, і суспільна думка, безсумнівно, засудить будь-які дії, продиктовані слабкістю» [22, 4]. Таку ж позицію займають бонапартисти. В «Осторіте» один з керівників бонапартистів Касаньяк 25 жовтня заявляє, що відношення Англії до Франції таке, «що ми повинні будемо рано чи пізно розпочати з нею війну» [9, 174].

Переходячи до питання про позицію французьких соціалістів у Фашодській кризі, потрібно відзначити відмінність у підході до нього, що мало місце між гедистами – з одного боку, жоресистами мільєраністами – з іншого. Якщо жоресисти і мільєраністи сприйняли конфлікт з Англією як справжні опортуністи, то в кращій ситуації опинилися гедисти.

Мільєрану, як і Жоресу, доводилося використовувати «патріотизм» з належним французьким опортуністам заграванням перед Англією. В цьому відношенні їх позиція нічим не відрізнялася від позиції де Ланессана, д'Етурнеля та ін. Незважаючи на загравання перед Англією, Мільєран і керована ним «Лантерн» негайно виступає на захист французького уряду, як тільки в цьому з'являється необхідність. В одній зі статей у «Лантерн» Мільєран пише, що Делькассе в переговорах з Англією «резонно заперечував» своїм контрагентам і «захищав твердо й без зайвого шуму» потреби французького імперіалізму [12, 7].

Соціалістична «Буа дю пепль», орган жоресистів, який виходив з листопада 1898 р. у Реймсі, публікує в листопаді 1898 р. статтю Жореса і Дюбрейля, котрі закликали до створення англо-французької антанти [14, 18]. Жорес в «Петіт републік» 5 листопада заявляє, що Франція «мала право» на захоплення в басейні Нілу. Пізніше, 17 листопада, Жорес пише в цій же газеті, що війна Англії і Франції буде війною капіталізму, що народ зобов'язаний виступити проти неї, об'єднавши зусилля робітників по обидва боки Ламаншу. Війна є породженням капіталістичної системи, і людство позбудеться від неї лише тоді, «коли воно замінить капіталістичний безлад з його принципом війни соціалістичним порядком з його принципом миру» [10, 107].

Гедисти влучно охарактеризували Фашодську кризу як зіткнення двох капіталістичних хижаків, які ділять колоніальну здобич. Проте гедисти не зробили необхідних висновків із цієї

характеристики Фашодського конфлікту і, насамперед, не розгорнули досить широкої боротьби проти колоніальної агресії Франції і війни, в яку народи Франції та Англії могли бути втягнені правлячими колами цих країн.

Гедистський орган «Соціаліст» виступає проти кампанії розпалення війни, яка велася у французькій пресі по обидва боки Ламаншу, і закликає соціалістів Англії і Франції розгорнути боротьбу проти підготовки війни. «Можна подумати, – пише «Соціаліст», – що ми знову напередодні війни 1870 р., коли жменька соціалістів протестувала проти війни, у той час як білі блузи кричали: «На Берлін!»» [18, 24]. Газета однією з перших виступає проти тих французьких правих соціалістів, які приєдналися до антианглійської «патріотичної» кампанії у пресі.

Найбільшим недоліком у позиції гедистів було те, що антивоєнної кампанії у зв'язку з загрозою війни, вони, фактично, не розгорнули. У жовтні та листопаді гедистська «Соціаліст» друкує ряд статей про Фашодський конфлікт, але ніякої масштабної кампанії протесту, ніяких мітингів і демонстрацій проти підготовки агресивної війни гедисти не думали проводити.

Паризькі робітники організували у жовтні великий страйк, до якого приєднуються все нові та нові підприємства. Страйк не припиняється, незважаючи на заяви буржуазної преси про те, що вона є «зрадництвом» перед лицем загрози війни з Англією, незважаючи на виступ проти страйку опортуністичних керівників профспілок, наприклад Гамбера, керівника профспілки машиністів і кочегарів залізниць [16, 247].

У січні 1899 р. було складено заклик французьких соціалістів до англійських робітників. Заклик, прийнятий 16 січня комітетом соціалістичної єдності, був підписаний представниками різних напрямків у соціалістичному русі Франції, в тому числі під зверненням стояли підписи Геда і Жореса. Прийняття подібного заклику повинно було сприяти зміцненню інтернаціональної солідарності пролетаріату.

Необхідно у той же час відзначити, що у відозві був ряд опортуністичних положень, зокрема про те, що при комунізмі колоніальна політика нібито збережеться й стане засобом цивілізації. Несуть відповідальність за кризу і промисловці Англії, зацікавлені в колоніальній агресії та готові розпочати війну. Далі заклик говорить про те, що в Англії й Франції капіталісти намагаються переконати робітників, що ті отримають вигоду від колоніальної експансії.

Порятунок робітників не в колоніальних захопленнях, він у тому, щоб створити «об'єднавчий комунізм, що дасть робітникам можливість працювати на самих себе, і замінить нездорову й невгамовну гонитву за іноземними ринками зростаючим вітчизняним ринком... Але щоб досягти ці великі цілі, світовий пролетаріат має потребу у мирі».

Характерним у позиції французьких соціалістів усіх напрямків було те, що, розглядаючи питання про боротьбу Франції і Англії в Фашодській кризі, вони, як правило, ігнорували об'єкт цієї боротьби – народи Африки, за владарювання над якими розігрувалось зіткнення двох імперіалістичних держав.

Вкрай рідко з'являлися на сторінках соціалістичної преси матеріали іншого характеру. 15 жовтня, наприклад, у невеликій анонімній замітці в «Лантерн» говориться, що відношення Англії і Франції до чорношкірого населення Фашоди нагадує байку, в якій кухар довідується в рибки, у якому соусі та хотіла, щоб її з'їли. Що стосується негрів, пише автор замітки, то «чи будуть вони подані під англійським або французьким соусом – покаже майбутнє. Але їх це не цікавить, і ніхто ще не подумав, чому вони віддають перевагу».

Із вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки: Фашодська криза була для Франції важливим етапом у боротьбі за зміцнення колоніальної імперії. Загроза війни між Францією і Англією в цей період була цілком реальною. Військова, перш за все військово-морська, слабкість Франції послужила однією

з найістотніших причин її відступу. Англія дипломатично й у військовому відношенні була підготовлена краще. Її війська в Східному Судані на момент сутички у Фашоді займали міцніші позиції, ніж французькі. Нечисленній експедиції Маршана, практично відрізаний від французьких баз у французькому Конго, Англія змогла протиставити сильну армію Кітченера, що мала в своєму розпорядженні налагоджені комунікації з базою англійських військ у Єгипті. Також важливим фактором, що вплинув на позицію Франції у Фашоді, була справа Дрейфуса.

Реакція французьких суспільно-політичних кіл на Фашодську кризу не була однорідною. Члени політичних партій Франції одностайно не виступили з повною підтримкою французьких колоніальних домагань у Східному Судані, через внутрішні політичні суперечності в країні. Французькі газети й журнали розкривали різнобічні погляди французьких політичних сил. Вони зчиняли галас навколо зачеплених патріотичних почуттів французів. Загалом все це вело як до загострення міжнародних протиріч між великими європейськими державами в колоніальній сфері, так і до необхідності пошуку компромісів у цій сфері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архив внешней политики Российской империи – Ф. 133 (Канцелярия министра иностранных дел (1797 – 1917 гг.)).
2. Александров В.В. Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881-1914 гг.) – М.: Высшая школа. – 1963. – 84 с.
3. В.И. Ленин. Социалистическая революция и право наций на самоопределение. / т.22/ . - 620 с.
4. История дипломатии в 5-ти т. / Под ред. А.А. Громыко, И.Н. Земскова, В.А. Зорина, В.С. Семенова и др.; автор тома В.М. Хвостов. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т.2. (Дипломатия в новое время. 1874 – 1914 гг.). – 820 с.
5. Субботин В.А. Англо-французское столкновение в Фашоде в 1898 г. // Африканский сборник. – М.: Изд. вост. л-ры., 1963. – 143-169 с.
6. Annales de la Chambre des Deputes, Debats parlementaires, Session ordinaire de 1899, t. I, p.347.
7. British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, vv. I-II, L., 1927.
8. Cambon, P. Correspondance, 1870-1924, t. I, P., 1940.- 445p.
9. Carroll, E. M. French public opinion and foreign relation, 1870-1914, N. J.-L., 1931.-428p.
10. Jaures, J. Oeuvres de Jean Jaures, t. I, P., 1931. -132 p.
11. La Lanterne, 8. IX. 1898.- p. 4-7.
12. La Lanterne, 13. X. 1898.- p. 7-8
13. La Revue hebdomadaire, X, 1898, p.143.
14. La Voix du peuple, 17, 18. XI.1898.- p.18.
15. Le Correspondant, 10, X, 1898, p. 427.
16. Le Correspondant, 25. X 1898, p. 427.
17. Le Socialiste, 20. X. 1898. - p. 4.
18. Le Socialiste, 30. X. 1898. - p. 24.
19. Le Temps, 14. IX.1898. – p. 10.
20. Le Temps, 25. X.1898. – p. 4-8.
21. The Times, 11. X 1898. – p. 5-8.
22. The Times, 12. X. 1898. – p. 3-4.
23. The Times, 13. X. 1898. – p. 4.
24. The Times, 18. X. 1898. – p. 7-9.
25. The Times, 19. X. 1898. – p. 10-11.
26. The Times, 25. X. 1898. – p. 2-7.
27. The Times, 3. XI. 1898. – p.9-11.

О. П. МАШЕВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ПЕРЕГЛЯДУ РЕЖИМУ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ПОЛІТИЦІ АНТАНТИ ПРОТЯГОМ ІТАЛІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Машевський Олег Петрович - докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук

Боротьба за контроль над стратегічно розташованими протоками Босфор та Дарданелли, які є єдиним водним шляхом сполучення між Чорним та Середземним морями, була, з початку XIX ст., одним з важливих рушіїв розвитку міжнародних відносин. З останньої третини XIX ст. чинник Проток суттєво впливав на формування та трансформацію європейських альянсів й, в першу чергу Троїстого та російсько-французького союзів, а з початку XX ст. – Антанти. Італійсько-турецька війна 1911-1912 рр. обумовила зростання напруженості в європейській політиці, яка ще більше посилилась завдяки тому, що царський уряд намагався скористатись послабленням Османської імперії для того, щоб змусити її погодитись на зміну, на користь Росії, режиму Чорноморських проток. Це, в свою чергу, викликало активну дипломатичну боротьбу між великими державами, які хотіли, використовуючи проблему Проток, зміцнити свої позиції на міжнародній арені та завдати збитків своїм конкурентам, у першу чергу, зі складу потенційно ворожого альянсу. Зважаючи на це, в пропонованій статті робиться спроба дослідити вплив вищезгаданих чинників на трансформацію російсько-британсько-французьких відносин й формування подальшої політики Антанти.

Сучасний український історик К. Русаков вивчаючи досить ґрунтовно політику Великої Британії щодо проблеми Проток у кінці XIX – на поч. XX ст. не вказав одну з головних причин, які спонукали Росію вдатися до, так званого, «демаршу Чарикова», задля перегляду, на свою користь, режиму Босфору та Дарданелл, а саме: збільшення Османською імперією військово-морського флоту, за рахунок закупівлі найсучасніших кораблів у Великої Британії та допомоги британських офіцерів у підготовці османських моряків [10, 97].

Французький історик Н. Дасковісі помітно перебільшував підтримку Франції та Великої Британії російським прагненням щодо Проток, восени 1911 р., оскільки стверджував, що «Лондон та Париж відповіли, що, якби Туреччина не чинила спротив відкриттю Проток, то англійський і французький уряди охоче погоди-

лись. Сердечна Угода (Антанта – від авт.) дала, таким чином, свої плоди на користь Росії» [18, 266]. При аналізі цієї роботи потрібно враховувати, що вона була написана на початку Першої світової війни, коли Велика Британія та Франція хотіли всіляко стимулювати Росію до активнішої підтримки своїх союзників у війні, наголошуючи на своєму позитивному ставленні до її прагнень стосовно Босфору та Дарданелл. Тому не дивно, що згаданий французький дослідник не уникнув впливу даної політичної кон'юнктури, стверджуючи про традиційне сприяння Лондона та Парижа Петербургу в цьому питанні.

Схожу помилку зробив і англійський історик К. Філіпсон, який у своїй монографії необґрунтовано переконував у допомозі Великої Британії та Франції «демаршу Чарикова» та стверджував спільну активну протидію цьому Німеччині та Австро-Угорщині. В результаті цей автор зробив досить заангажований висновок, що Росії, аби домогтися своєї мети щодо Проток, потрібно було, використовуючи підтримку Великої Британії та Франції, «дати бій австрійсько-німецькій комбінації» [36, 192].

Радянська та сучасна російська історіографія, звертаючись до теми Чорноморських проток, висвітлювали її, насамперед, у контексті дослідження зовнішньої політики Росії й, до того ж, переважно з позиції експансіоністських інтересів царського уряду [1, 6, 9].

Таким чином, можна дійти висновку що як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії, незважаючи на значний інтерес до питання проблеми Чорноморських проток, ще не створено неупередженого, комплексного дослідження з питання впливу чинника Проток на міжсоюзницькі відносини країн Антанти в період кризи, викликані спробами Росії переглянути режим Босфору та Дарданелл, протягом італійсько-турецької війни. Саме це завдання намагається вирішити автор даної статті.

Вже незабаром після початку італійсько-турецької війни, а саме: 29 вересня 1911 р., російський посол у Константинополі М.Чариков, висловлюючи, начебто, власні приватні міркування, вручив великому візиту

Саїд-наші проект російсько-османського договору, основним положенням якого було надання російським військовим кораблям виключного права на прохід Чорноморськими протоками. Зважаючи на те, що османський уряд намагався ігнорувати це зондування царської дипломатії, 14 листопада М. Чариков вручив Порті вже відповідні офіційні пропозиції царського уряду. Щоправда, цей грубий тиск викликав лише обурення та повне несприйняття з боку османського керівництва [6, 127; 9, 275-282].

Зважаючи на те, що плани царського уряду, розраховані на поступливість Порти, зазнали фіаско, Петербург сподівався, що прихильна позиція європейських кабінетів до російських вимог щодо Проток й у першу чергу, їх підтримка союзниками Росії по Антанті, змусить Османську імперію до суттєвих поступок.

У період загострення проблеми Чорноморських проток в європейській політиці, у жовтні – грудні 1911 р., паризький кабінет цілком усвідомлював, що Росія буде розраховувати на його підтримку, як свого найближчого союзника. Французький уряд розумів, що будь-які ознаки протидії Парижа, цим російським домаганням, можуть мати фатальні наслідки для співпраці з Петербургом та подальшого зміцнення Троїстої Антанти. В той же час, Франція передбачала, що сприяння Росії в питанні Босфору та Дарданелл мало б наслідком численні збитки для її інтересів. Це, насамперед, за умов жорсткого несприйняття «демаршу Чарикова» османським урядом, зумовило б стрімке погіршення її відносин з Портою, яка, за твердженням французького посла у Константинополі, знаходилась на той час на роздоріжжі між Антантою і Троїстим союзом. Крім того, офіційний Париж був занепокоєний тим, що контроль царського уряду над Протоками став би черговим ударом для Османської імперії і, зважаючи на ускладнення її становища, внаслідок поразок у війні з Італією, міг би спричинити розпад цієї держави. Враховуючи те, що Франція була її провідним кредитором та важливим інвестором, ці катаклізми завдали б величезних збитків французькій економіці. До того ж, паризький кабінет був змушений узгоджувати свою політику у «східному питанні» зі своїм стратегічним партнером по Антанті – Великою Британією [14, 683].

Російська дипломатія, зокрема посол в османській столиці М.Чариков, помилково перебільшували можливості, а головне – бажання Парижа щодо впливу як загалом на ситуацію щодо Проток, так і на визначення позиції Форін Офісу. Зокрема, М.Чариков вважав, що «Англія зосередила свої сили у Північному морі й надала Франції можливість турбуватися про англо-французькі інтереси в Середземному морі. Враховуючи це, можливість появи у Середземному морі військових кораблів, що належать Чорномор-

ському флоту Росії – союзниці Франції була б для Англії уже не небезпечною, а швидше бажаною» [6, 127].

Характерно, що, за свідченням М.Чарикова, «підготовчі кроки» для того, щоб поставити на порядок денний європейської політики проблему Проток, він почав із зондування позиції французького посла у Константинополі Бомпарда який, у розмові з ним 25 вересня (8 жовтня) 1911 р. пообіцяв у цьому питанні «у випадку необхідності, діяльну підтримку». Щоправда, Бомпард зробив те ж застереження, яке, ще в період боснійської кризи повністю нівелювало, ці обіцянки Парижа. Французький дипломат наголошував на «необхідності повної солідарності з нами (Росією та Францією – від авт.) британського посла» [12, 114-115]. Таке прагнення паризької дипломатії до узгодження її дій з Форін Офісом викликало занепокоєння у Петербурзі, що два його союзники вже домовились між собою про спільну позицію в цьому питанні. Зокрема, тимчасово керуючий МЗС Росії, А. Нератов писав послу в Парижі О. Извольському про свої підозри, що «можливо між Францією та Англією існує особлива домовленість у питанні Проток», й просив його, по можливості, детально про це дізнатись [8, 127].

Отже, перше зондування Росією позиції французького кабінету в питанні перегляду режиму Проток принесло царському уряду певне розчарування, внаслідок чого, що його найближчий союзник не погодився беззастережно продемонструвати спільну позицію з Петербургом задля впливу як на Порту, так і європейські кабінети.

1 (14) жовтня 1911 р. французький міністр закордонних справ таки пообіцяв О. Извольському, що «Росія може розраховувати на повне співчуття Франції у цій справі. Він запевнив, що між Францією й Англією не існує жодної спеціальної угоди щодо Проток». Щоправда, російський посол зробив висновок з цієї розмови, що французький уряд дуже «стурбований ставленням лондонського кабінету до цього питання» [2, 161].

Петербург намагався скористатися, як йому здавалось, позитивною відповіддю Парижа щодо можливості перегляду Росією режиму Проток для того, щоб спонукати Францію підтвердити свої усні обіцянки у відповідному офіційному документі. Саме такі вказівки дав тимчасово керуючий МЗС А. Нератов послу в Парижі О. Извольському у листі від 20 жовтня (2 листопада) 1911 р. [7, 286]. Виконуючи це доручення, О. Извольський, 4 листопада 1911 р., передав міністру закордонних справ де Сельве листа, в якому нагадував про «величезне співчуття» Росії Франції щодо її переговорів з Німеччиною стосовно Марокко, й наголошував, що Петербург «наперед дає свою беззаперечну згоду на те, що буде встановлено між паризьким та берлінським кабінетами» у цьому питанні. Натомість російський посол висловлював сподівання, що

Франція офіційно «підтвердить те, що визнає за нами (Росією – від авт.) свободу дій у районі Проток та Північному Китаї» [28, 14-15].

Де Сельв, як писав О. Извольський А. Нератову, подякував за вищезгадану підтримку й пообіцяв підготувати таку відповідь на ці пропозиції, яка дасть Росії «якнайповніше задоволення» [3, 336]. За свідченням британського посла у Парижі лорда Берті, де Сельв наголосив, що він, якщо буде необхідно, підтримає домовленість досягнуту між О. Извольським та Е. Греєм у 1908 р., тобто під час боснійської кризи [22, 323].

14 листопада 1911 р. французький міністр закордонних справ де Сельв у листі до Е. Грея, повідомив керівника Форін Офісу про вищезгадану розмову з О. Извольським й просив його пояснити підходи британського кабінету до цього питання. Як передбачали в Парижі, очільник британської дипломатії наголосив, що підтримає «те, що обіцяв пану Извольському стосовно Проток у 1908 р., а інші питання (пов'язані з цим – від авт.) потрібно буде ще розглянути» [22, 323].

Аналізуючи дипломатичне листування, можна помітити, що Франція зайняла відверто вичікувальну позицію. Паризький кабінет усвідомлював, що відмова Росії у допомозі щодо перегляду режиму Проток, матиме наслідком суттєве охолодження відносин з нею. Водночас він не хотів діяти у збиток своїм інтересам на Сході, підтримуючи «демарш Чарикова». Довгоочікувану офіційну відповідь на російське звернення від 4 листопада 1911 р. Петербург отримав від Парижа, лише тоді, коли криза, викликана вимогами Росії щодо Проток, нормалізувалась, а царський уряд зазнав чергової дипломатичної поразки й змінити плин подій вже було неможливо. 22 грудня 1911 р. (4 січня 1912 р.) французький міністр закордонних справ де Сельв у листі до російського посла в Парижі О. Извольського писав, що він «щасливий знову підтвердити заяви французького уряду, зроблені у зв'язку з подіями 1908 р., стосовно питання Босфору та Дарданелл. Французький кабінет знову й надалі готовий обмінюватись з російським урядом поглядами щодо цього, якби нові обставини викликали необхідність обговорення питання Проток» [20, 306-307]. Що характерно, навіть така несвоєчасна та неконкретна відповідь була сприйнята О. Извольським як позитивний сигнал і він у своєму листі до міністра закордонних справ С. Сазонова писав, що «висловлена де Сельвом готовність увійти з нами в обмін думками щодо Проток, дає нам можливість з часом перейти до більш детального з'ясування цього питання» [4, 306].

Зважаючи на те, що Франція, як здавалось російській дипломатії, висловлювала свою згоду посприяти російській ініціативі щодо Проток, але за умови її підтримки з боку Великої Британії, то, як писав М.Чариков до Петербурга, 26 вересня (9 жовтня) 1911 р., у випадку прихильної позиції Лондона, «шанси на угоду з Туреччиною,

з означеного питання, значно зростали, оскільки виявиться можливою спільна взаємодія держав Троїстої згоди (Антанти – від авт.) у цьому питанні» [13, 119].

10 (23) жовтня 1911 р. російський посол у Лондоні граф Бенкендорф повідомив Е. Грею, що «російський посол у Константинополі запропонував особисто великому візиту домовленість, згідно з якою Росія спонукала б балканські держави дотримуватись, у відносинах з Туреччиною, статус-кво. Росія гарантувала Туреччині володіння Константинополем, а Туреччина дала б дозвіл на прохід російських військових кораблів через Протоки». Далі, російський дипломат сказав, що його міністерство закордонних справ хотіло б знати, чи може розраховувати Росія на сприяння Лондона під час її переговорів щодо цього з Портою. Е. Грей відповів, що він «підтримає те, що обіцяв пану Извольському три роки тому (під час боснійської кризи – від авт.) зі згоди кабінету» і, що «не може дати остаточну відповідь не порадившись з колегами», тобто іншими міністрами [26, 313]. У розмові з французьким послом у Лондоні П. Камбоном, Е. Грей ще раз наголосив, що «готовий підтримати переговори щодо Проток на умовах, узгоджених з Извольським» під час його візиту до Великої Британії у 1908 р. [23, 317].

Водночас, як цілком слушно наголосив сучасний український дослідник К. Русаков, Е. Грей у переговорах з російським послом посилався на те, що «нинішній момент незручний для розгляду питання Проток», оскільки найбільш зацікавлена, в цьому питанні сторона – Османська імперія перебуває у стані війни з Італією [10, 98].

25 жовтня 1911 р. міністр закордонних справ Османської імперії Ассім-бей поцікавився у британського посла в Константинополі Г. Лоузера, чи він вже отримав відповідь на питання, яке цей урядовець просив переказати Е. Грею ще в середині жовтня того ж року, а саме: чи може Порта розраховувати на підтримку лондонського кабінету у випадку подальшого наполягання Росії на відкритті Проток для її військових кораблів. Г. Лоузер сказав, що він ще не має відповіді з Форін Офісу на це питання, однак його уряд залишається на позиції, висловленій Е. Греєм тодішньому британському послу в Лондоні Ріфаат-паші ще в жовтні 1908 р., «що перед тим, як озвучити свою думку щодо проблеми Проток, Е. Грей обов'язково проконсультується з турецьким урядом» [30, 329].

На запит османського посла в Лондоні, на початку грудня 1911 р., щодо ставлення британського уряду до спроб Росії переглянути, на свою користь, режим Проток, Е. Грей відповів: «Демарш (Чарикова – від авт.) не повинен мати місце в цей момент» і наголосив, що задля зміни багатосторонніх договорів необхідна згода всіх їх підписантів [33, 218].

12 грудня 1911 р. османський посол у Лондоні

знову поцікавився у Е. Грея, як він сприймає вимоги М. Чарикова щодо відкриття Проток для російських військових кораблів. Керівник британської дипломатії у відповідь на це сказав, що «обіцяв пану Извольському в 1908 р. не виступати проти того, щоб Росія підняла це питання, однак те, які зміни можуть бути внесені до угод (по Протоках – від авт.), необхідно обговорити з учасниками цих договорів» [24, 346].

Однією з причин того, що Велика Британія не підтримала «демарш Чарикова», як на те сподівалась Росія, було погіршення британсько-російських відносин в іранському питанні. Російський посол у Лондоні граф Бенкендорф навіть висловлював думку, що Петербург міг би домогтися виконання своїх прагнень щодо Проток лише у тому випадку, якби він відмовився від Ірану [11, 478].

Певний вплив на позицію Форін Офісу, у питанні Проток мали зобов'язання Лондона по британсько-японському союзу. Після боснійської кризи Токіо продовжував відслідковувати ситуацію щодо можливості зміни режиму Босфору та Дарданелл, оскільки, як показала російсько-японська війна, проходження Чорноморського флоту через Протоки могло створити реальну загрозу для цієї країни. Так, 20 серпня 1909 р. японський посол у Лондоні поцікавився у статс-секретаря з іноземних справ Великої Британії Е. Грея «чи піднімав російський міністр закордонних справ О. Извольський питання Проток під час його останнього візиту» до британської столиці. «Питання відкриття Проток вже стало менш нагальним для Японії, – наголошував японський посол, – але його певна важливість все ще зберігається» [27, 52]. Зважаючи на це, британські дипломатичні кола в період жвавого обговорення проблеми Босфору та Дарданелл, на початку грудня 1911 р., у зв'язку з «демаршем Чарикова», брали до уваги і позицію з цього питання їхнього японського союзника [29, 341].

Отже, Порту, вважаючи неприйнятними пропозиції, висловлені в проєкті Чарикова, ухилилась від відповіді на них, а Росія не отримала очікуваної підтримки у справі перегляду режиму Проток, насамперед від Франції та Великої Британії. Подальше наполягання на цих вимогах лише демонструвало перед європейськими кабінетами безсилля царської дипломатії та мало наслідком зростання в Османській імперії антиросійських та антиантантівських настроїв [32, 37].

8 грудня 1911 р. великий візир, після наради з кабінетом міністрів, повідомив М. Чарикова, що Порту, «дотримуючись угоди 1871 р., підтвердженої Берлінським конгресом, не може дозволити виключний прохід російського флоту через Протоки, як у період миру так і в період війни» [21, 141]. Більше того, османський високпосадовець наголосив, що «всі права на Протоках належать оттоманській нації і її уряду, що є

гарантією збереження територіальної цілісності імперії» [1, 344; 18, 266]. Отже, ставало все очевиднішим, що османський кабінет, якщо на нього не буде здійснено сильного зовнішнього впливу з боку інших великих держав, не прийме російських вимог. Петербург усвідомив, що Лондон і Париж, незважаючи на свої заяви про те, що вони не будуть заперечувати проти російських домагань щодо Проток, не висловлювали бажання чинити тиск на Порту й змушувати її до поступок царському уряду.

Зважаючи на це, російський міністр закордонних справ С. Сазонов, який після тривалого лікування за кордоном щойно повернувся до виконання своїх посадових обов'язків, в інтерв'ю паризькій газеті «Матен» 9 грудня (26 листопада) 1911 р. заявив, що М. Чариков не мав офіційних повноважень вести переговори щодо Проток й тому між російським послом і османським міністром закордонних справ відбувались лише бесіди «академічного характеру». Більше того, С. Сазонов наголосив, що «Росія ні про що не просить, не починала жодних переговорів, не намагалась робити жодного кроку» [5, 714], й взагалі «питання Дарданелл», яке щодня обговорюють, не існує [9, 282].

9 грудня 1911 р. С. Сазонов, у розмові з французьким міністром закордонних справ де Сельвом, підтвердив, що «у пана Чарикова не було жодних інструкцій, які уповноважували його вести переговори щодо питання Проток, і він лише, так би мовити, від себе особисто вів розмови щодо змін Лондонського договору (щодо режиму Босфору та Дарданелл – від авт.)» [19, 318]. Така постановка питання була цілком несподіваною для паризького кабінету. Адже 10 листопада 1911 р. тимчасово керуючий міністерством закордонних справ А. Нератов підтвердив французькому послу в Петербурі Панаф'є, що питання перегляду режиму Проток «є бажанням імператорського (російського – від авт.) уряду» [34, 83].

Посол Франції у Константинополі Бомпарт також писав у листі до міністра закордонних справ де Сельва, від 10 грудня 1911 р., що «численні телеграми пана Нератова, з якими я був ознайомлений, не залишали жодного сумніву у повній згоді, існуючій, у цьому питанні (Проток – від авт.) між паном Чариковим і його урядом». Зважаючи на це, французький дипломат був переконаний, що російський міністр закордонних справ С. Сазонов відверто «брехав, щоб прикрити провал свого посла» [16, 323]. Таким чином, вищезгадана нещирість російської дипломатії, стосовно навіть свого найближчого союзника, – Франції, досить серйозно, підірвала довіру до неї з боку паризького кабінету, що не могло не позначитись на дієздатності Антанти.

Як писав до Парижа французький посол у Константинополі Бомбард, грубий тиск царського уряду на Порту щодо проблеми Проток помітно вплинув на зовнішньополітичні симпатії Османської

імперії. Він наголошував, що «це не лише погіршило ставлення до Росії, але й загалом посилило вплив політичних кіл вкрай вороже налаштованих до Троїстої згоди (Антанти – від авт.)» [16, 323].

Досить слухними були міркування впливової австроугорської газети «Уніон», що, на той час, для Османської імперії було актуальним питанням визначення її союзницьких уподобань. Анексія Віднем, за підтримки Берліна, Боснії та Герцеговини та захоплення іншим членом Троїстого союзу – Італією Тріполітанії та Кіренаїки спричинили спочатку посилення в османському політикумі прихильників орієнтації на Велику Британію й загалом на Антанту. Однак стримуючим фактором щодо цього, як показали події викликані «демаршем Чарикова», було те, що Росія вважала умовою такого зближення перегляд, на її користь, режиму Чорноморських проток, що було вкрай неприйнятним для Порти, оскільки ставило під загрозу саме існування Османської імперії [37, 145-149]. Це, зрештою, стало одним з факторів, що зумовив приєднання Порти згодом до союзу з центральними державами й вступ на їхньому боці у Першу світову війну.

Аналіз дипломатичних документів свідчить, що Росія, зробивши восени 1911 р., чергову спробу змінити на свою користь режим Чорноморських проток, повторила більшість помилок часів

боснійської кризи і знову зазнала болючого дипломатичного фіаско. Головними причинами цих прорахунків було те, що царська дипломатія, охоплена величезним прагненням виконати одне з найголовніших завдань своєї імперської зовнішньої політики, знову неправильно передбачила сприйняття її ініціативи з боку союзників по Антанті – Парижа та Лондона.

Велика Британія та Франція, у відповідь на запит Порти щодо їх позиції, з вищезгаданого питання, наголошували в більш чи менш категоричній формі на неприйнятності або невчасності цих російських домагань щодо Босфору та Дарданелл. Така позиція російських союзників пояснюється їх боротьбою за прихильність Порти, а також небажанням створювати передумову для експансії Петербурга до Східного Середземномор'я, оскільки це суперечило французьким та британським інтересам. Вищезгадані суперечності послаблювали дієздатність Антанти. Чим намагалась скористатися німецька дипломатія, щоб, використовуючи питання Проток, поглибити розкол російсько-французько-британського альянсу.

Перспективним напрямком дослідження цих проблем є вивчення політики європейських альянсів протягом кризи, викликаній закриттям торговельного судноплавства Дарданеллами, після нападу на них італійського флоту в квітні – травні

ЛІТЕРАТУРА:

1. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. – М., 1978.
2. Извольский – Нератов. Париж, 1 / 14 октября 1911 г. // Международные отношения в эпоху империализма. – М., 1938. (Далі МОЭИ). – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 623.
3. Извольский – Нератов. Париж, 26 октября / 8 ноября 1911 г. // МОЭИ. – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 838.
4. Извольский – Сазонов. Париж, 27 декабря / 9 января 1911. // МОЭИ. – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 331.
5. История дипломатии. – М., 1963.
6. Лунова Ю.В. Проблема открытия Черноморских проливов во время итало-турецкой войны: позиция России и Англии. // Всемирная история. – Сборник молодых ученых. – М., 2002.
7. Нератов – Извольский. Петербург, 20 октября (2 ноября) 1911 г. // МОЭИ. – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 778.
8. Нератов – Извольский. Петербург, 28 сентября 1911 г. // МОЭИ. – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 579.
9. Россия и Черноморские проливы. – М., 1999.
10. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1982-1920 р.р. Дис. на соиск. научн. степ. канд.ист наук. –Луганск, 2003.
11. Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. 1848 – 1918. – М., 1958.
12. Чарыков – Нератов. Константинополь, 25 сентября / 8 октября 1911. // МОЭИ. – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 564.
13. Чарыков – Нератов. Константинополь, 26 сентября / 9 октября 1911. // МОЭИ. – Серия 2. – Т. 18. – Ч. 2. – № 570.
14. Bompard – de Selves. Therapia, 21 octobre 1911. // Documents diplomatiques fran ais. (1871 –1914). – Paris, MCMLI. (Далі D.D.F.). – S rie 2. – T. XIV. – № 462.
15. Bompard – de Selves. Therapia, le 8 novembre 1911. // D.D.F. – S rie 3. – T. I. – № 54.
16. Bompard – de Selves. Pera, 10 de zembre 1911. // D.D.F. – S rie 3. – T. I. – № 332.
17. Bompard – de Selves. Therapia, 21 octobre 1911. // D.D.F. – S rie 2. – T. XIV. – № 476.
18. Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles. – Gene ve, 1915. – P. 26
19. De Selves – ambassadeurs de France Londres et Constatinople. // D.D.F. – S rie 3. – T. I. – № 326.
20. De Selves – Iswolski. Paris, 22 d cembre 1911. // МОЭИ. – Т. 18. – Ч. 2. – № 331. – Приложение.
21. Graves P.P. The question of the Straits. – L., 1931.
22. Grey – Bertie. Foreign Office, 18 November 1911. // British documents on the origins of the war, 1898-1914. – L., 1933. (далі – B.D.). – Vol. IX. – Part I. – № 309.
23. Grey – Carnegie. Foreign Office, 26 October 1911. // B.D. – Vol. IX. – Part I. – № 298.
24. Grey – Lowther. Foreign Office, 12 December 1911. // B.D. – Vol. IX. – Part. I. – № 346.
25. Grey – Lowther. Foreign Office, 23 October 1911 // B.D. – Vol. IX. – Part. I. – № 292.
26. Grey – O'Beirne. Foreign Office, 23 October 1911. // B.D. – Vol. IX. – Part I. – № 291.
27. Grey – Rumbold. Foreign Office, 20 August 1909. // B.D. – Vol. IX. – Part I. – № 45.
28. Iswolsky – de Selves. Paris, 4 novembre 1911. // D.D.F. – S rie 3. – T. I. – № 18.
29. Lowther – Grey. Constantinopel, 2 Dezember 1911. Minutes. // B.D. – Vol. IX. – P. I. – № 336.
30. Lowther – Grey. Pera, 25 November 1911. // B.D. – Vol. IX. – Part. I. – № 319.
31. Lowther – Grey. Therapia, 16 Oktober 1911. // B.D. – Vol. IX. – Part I. – № 284.
32. Macfie A.L. The Straits question 1908-36. – Saloniki, 1993.
33. Marschall – Ausw rtige Amt. Konstantinopel, den 6 Dezember 1911. // Die Gro e Politik der Europ ischen Kabinette 1871-1914. – Berlin, 1922-1927. – B. 30 (1). – № 10983.
34. Panafieu – de Selves. Petersbourg, 10 novembre 1911. // D.D.F. – S rie 3. – T. I. – № 88.
35. Panafieu – de Selves. Saint-Petersbourg, 16 Octobre 1911. // D.D.F. – S rie 2. – T. XIV. – № 443.
36. Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. – L., 1917.
37. Union. – 1911. – 22 Dezember. // Архив внешней политики Российской империи. – Ф.1889. – Оп. 482. – Д. 2988.

О.В. КОЗЕРОД

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З РЕЛІГІЙНОЮ СВІДОМІСТЮ ЄВРЕЙСЬКИХ ЖІНОК У 1920-ті РОКИ В УКРАЇНІ

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф.Кураса, кандидат історичних наук

Питання історії єврейської громади України в період 1921–1929 років належать до одних з найбільш актуальних у сучасній світовій іудаїці. Автори статей та монографій, які репрезентують наукові центри історичних досліджень з практично усіх частин світу, намагаються сьогодні відповісти на низку важливих наукових питань, у тому числі – як і чому переслідувалися іудаїзм та єврейська культура в СРСР у 1920-ті роки, чому була дозволена культура та література на їдиш, в яких соціальних умовах жило тогочасне українське єврейство тощо. Дослідження життя єврейського населення України в період перед Голокостом також важливе для історичної пам'яті людства, оскільки більшість членів єврейської громади Радянської України загинула в період фашистської окупації 1941–1943 років.

У процесі відродження іудаїки у Східній Європі протягом останніх десятиліть з'явився цілий ряд праць, присвячених різним проблемам історії та культури єврейської громади. Разом з тим досить мало уваги було приділено історії жінок та зокрема боротьбі влади із релігійною свідомістю жіноцтва у період перших років Радянської влади. У цьому зв'язку питання потребує спеціального дослідження.

Процес емансипації жінок в Україні в період 1920 року став одним з важливих суспільних перетворень та мав унікальний характер. Протягом декількох років, практично відразу після встановлення Радянської влади, українське жіноцтво набуло рівних громадянських прав з чоловіками. Жінки набули права голосувати на виборах та обіймати державні посади, перед ними відкрилися вищі та середні навчальні заклади. Особливо важливими такі зміни були, зокрема, для єврейських жінок, оскільки їхнє становище за царату було пов'язане із «смугою осілости» та мало особливо безправний характер. Особливості життя єврейських жінок на початку 1920-х років розглядалися у статтях М.Фрумкіної «Серед єврейських жінок» і «Щодо роботи серед єврейських жінок», які вийшли у часописі «Коммунистка» – органі відділу ЦК РКП з питань роботи серед жінок у 1921 році. У них обґрунтовувалася актуальність пропаганди

атеїстичних поглядів серед єврейських жінок та соціалістичних ідей [1]. У статті З.Хейфеца «Релігія та єврейка» давалася негативна оцінка релігійної концепції іудаїзму стосовно життя єврейської жінки [2]. Проблеми статистики щодо єврейського жіноцтва України була присвячена стаття Т. Семенова «Єврейське населення за статтю, віком, рідною мовою та письменністю», яка вийшла у статистичній збірці «Євреї в СРСР», виданій у 1929 році. У ній були наведені дані щодо кількості, професійного та вікового складу жінок-єврейок, зроблено аналіз соціальних факторів, що впливають на дітонародження, освіту, умови життя єврейських жінок [3].

У 1930 роки з'являються публікації документальних матеріалів, які стосуються різних аспектів життя жінок в СРСР. Серед них – збірка «Женщины в социалистическом строительстве», що була стенограмою наради жінок-членів ЦВК та ВЦВК з питань становища жіноцтва в СРСР, яка відбувалася у Москві 22–23 січня 1933 року [4]. Об'єктом наукового дослідження стала «жіноча історія» радянської доби у 1970-ті роки, коли з'явилася збірка «Набуття видимості. Жінки в європейській історії» за редакцією Ренати Брайденталь і Клаудії Кунз. В одній з основних статей за назвою «Любов на тракторі. Жінки в російській революції та після» була дана наукова періодизація радянської «жіночої історії», проаналізований внесок жінок в економіку нової соціалістичної держави [5]. Слід зазначити, що становлення гендерних досліджень у світовій історичній науці належить до 1970-ті років. Спочатку світове наукове товариство сприйняло виникнення «жіночої історії» (або «історичної фемінології») з великою часткою скепсису. Спроби надати феміністській свідомості історичної ретроспективи викликали критику з боку вчених-традиціоналістів. До кінця 1970-х років гендерні дослідження набули поширення тільки у Сполучених Штатах і то лише у деяких академічних установах та колах. Але незабаром автори робіт з гендерної історії досить переконливо довели, яке велике значення має для науки загалом оприлюднення невідомих досі для світової історії жіночих імен.

Таким чином, історична фемінологія повернула жінок історії. На Заході це «повернення» ознаменувалось появою спеціальних глав у розділах підручників, а також в офіційному визнанні окремої спеціалізації на історичних факультетах (подібно медієвістиці, джерелознавству, модерністиці, своє місце посіли і «жіночі дослідження»).

Історія «жіночих конференцій», які супроводжувалися проведенням широких наукових конференцій, а пізніше – створенням наукових центрів і шкіл, була розпочата у 1973 році у м. Жюсью (Франція), де відбулася перша конференція на тему «Чи є у жінок своя історія?» У 1977 році у м. Пуатьє (Франція) пройшла наукова зустріч медієвістів, на якій обговорювалися питання особливостей жіночої історії Середніх віків, а в 1979 р. – Міжнародний «круглий стіл» (Париж) на тему «Історична демографія і жінки» [6].

Цікавою біографічною працею, присвяченою життю та діяльності Олександри Колонтай, стала монографія Каті Портер, яка вийшла у Лондоні в 1980 році [7].

У другій половині 1980-х років великої популярності на Заході набувають праці, присвячені жіночій історії у СРСР. Так, виходять дві збірки «Жінки у революційній Росії» за редакцією Каті Портер і «Російські жіночі дослідження» за редакцією Тетяни Мамонової. У них розглядалися питання участі єврейських жінок у революції і створенні жіночих організацій у 1920-ті роки, висвітлювалися особливості єврейських жіночих образів у творі О.Купріна «Пісня пісень» тощо [8].

Важливе місце в англомовній історіографії належить також фундаментальному дослідженню Венді Гольдмана «Жінки, держава і революція. Радянська сімейна політика і соціальне життя, 1917–1936», і Лін Атвуд «Червоні жінки на срібляному екрані. Радянські жінки і кінематографія з початку і до кінця ери комунізму», які вийшли у 1993 році у Лондоні і Кембриджі. Перша книга була присвячена питанням дитячої безпритульності і участі жінок у соціальних перетвореннях періоду непу [9].

Друга – культурній політиці Радянської влади стосовно жінок і образу жінки у працях Ейзенштейна та інших майстрів кінематографії [10]. Джерелознавчий характер мала монографія Лін Атвуд «Створення нової радянської жінки. Жіночі часописи як творці жіночої ідентифікації, 1922–1953», яка вийшла у 1999 році. У ній автор зосередила свою увагу на радянських публіцистичних виданнях, які у 1920-ті роки мали не тільки інформативну, але й пропагандистську навантаженість [11].

У ситуації, яка склалась після закінчення громадянської і Першої світової війни, єврейські жінки були однією з найбільш постраждалих верств радянського суспільства. Разгул антисемітизму і масові вбивства єврейського на-

селення, яких ще не бачила світова історія, призвели на початку 1920-х років до загального становища, яке можна оцінити як катастрофічне.

Після закінчення громадянської війни перед радянською владою в Україні постало два важливі завдання – допомогти жіночому населенню та дітям, що постраждали від єврейських погромів, і налагодити державну систему, яка рятувала б єврейські родини від голоду та бідності. Крім того, влада розпочинає кампанію «виховання єврейських жінок у комуністичному дусі», котра містила елементи боротьби із релігійною свідомістю.

Уже у 1921-ті роки була розповсюджена спеціальна інструкція «Про роботу серед єврейських трудящих жінок». У ній, зокрема, зазначалося: «Наявність в Україні великих єврейських мас висуває перед Жінвідділами Комуністичної партії питання щодо організації та виховання в комуністичному дусі єврейських жінок та залучення їх до політичного життя і справи радянського будівництва країни. До цього часу над єврейською трудящою жінкою тяжів цілий ряд особливих, властивих їй забобонів... Позбавити її цих забобонів, зацікавити суспільними проблемами та втягти її у розбудову нового життя можливо тільки за наявності відповідного підходу до неї рідною для неї мовою» [12].

Перед есекціями було висунуто завдання утворити кадрову базу для проведення роз'яснювальної та пропагандистської роботи серед жінок єврейської національності.

Для цього передбачалося створити у структурі есекцій в Україні спеціальну посаду жіночого інструктора-організатора, «який добре володіє єврейською мовою і знайомий з умовами єврейського життя, який працює згідно з загальною інструкцією по роботі серед жінок національних меншин і працює у складі жінвідділу» [13].

Серед основних функцій інструктора-організатора були: порушення на загальних зборах делегатів питань, пов'язаних з життям єврейських жінок, керівництво виборами єврейських делегаток для роботи у радянських установах, залученні єврейських делегаток до організації роботи у таких установах, як притулки, ясла, дитсадки.

Крім того, спеціально було передбачено створення посади організатора комуністичного осередка по роботі серед єврейських робітниць. Ці посади створювалися на виробничих підприємствах, на яких діяли такі осередки. Основними галузями на той час, в яких найбільше були репрезентовані жінки, були, перш за все, галузі, пов'язані із домашньою ручною працею. Зокрема, плетіння мережив, вишивання, обробка та прядильно-ткацька справа. Також це були виробництво килимів, плетіння риболовних сіток, мотузок, шворок, різьблення по дереву, плетіння виробів з лози та соломи, гончарство, нарешті

шовківництво, меблево-столярні роботи тощо. Загалом же, загальна кількість єврейських жінок, зайнятих у кустарній промисловості, не була чисельною. «Відсоток жінок, зайнятих у кустарній промисловості, відносно невисокий... – зазначав відомий спеціаліст із проблем статистики населення 1920-х років Л. Зінгер. – В Україні і Білорусії кількість жінок не сягає й 20 відсотків від загальної кількості зайнятих у цій галузі виробництва. Необхідно зазначити, що все ж процент жінок серед кустарів значно змінюється за фаховою ознакою. Найбільше було жінок – швачок, трикотажниць і текстильниць. Навпаки, серед металістів, чинбарів і деревообробників участь жінок не перевищує 2 відсотків». Розподіл загальної кількості євреїв, зайнятих у кустарно-ремісничій промисловості за статевим складом, був такий:

	Жінок	Чоловіків
УРСР -	19,6 %	80,4 %
БРСР -	18,2%	81,8 %
м.Москва-	22,6%	77,4%

В абсолютних цифрах кількість єврейок становила: в УРСР – 30 373 чоловік, в БРСР – 8 012, м. Москві – 2 007 [14].

Важливими формами організації єврейських жінок у 1920-ті роки стали збори делегаток, що мали, на думку партійного керівництва УРСР, стати суспільно-політичними організаціями, на які могли спиратися жінвідділи партійних органів під час проведення своєї агітаційної роботи. На таких зборах за активної участі активісток жінвідділів обиралися представниці від виробничих структур та територій, а також планувалася основна лінія жіночої політики та заходи для її реалізації. На зборах та інших жіночих заходах порушувалися такі актуальні питання, як антисемітизм у суспільстві. Так, активістка жіночого руху товариш Шадурська відзначала: «У Києві виробництво повністю зруйновано, і місцеве населення, котре бачило 20 влад, ставиться до неї з недовірою... В нас є багато жінок-активісток у профспілках, однак їх посилали на виробництво не можна, бо там спостерігається страшенний антисемітизм» [15].

За найпоширеніших пережитків минулого серед єврейських жінок, з якими мали боротися жінради, були наступні: а) проведення весіль із участю релігійної молоді за іудейським обрядом, б) проведення обряду обрізання у дітей, в) релігійна освіта у дітей. Так, М. Фрумкіна у тезах щодо антирелігійної роботи серед єврейок зазначала: «Єврейська трудяща жінка у своєму загалі ще дуже далека від нового революційного світогляду. Вона вважає розпустою шлюб, котрий створений без «хуши» (весільного балдахону). Вона робить своїм дітям-хлопчикам обрізання, вона намагається хоч би на рік-два віддати свого 4-5-річного сина до релігійної школи, брудний, задушливий «хедер», де тупий, брудний та неосвічений меламед із батогом повинен навчати

його... Вона ще вірить у наврочення, у заговори та прикмети тощо... Незважаючи на дороговизну, голод, нужденність та повну неможливість в умовах сучасного життя виконувати ритуальні приписи щодо молочної, м'ясної, «хомецової» і пасхальної посуду – вона все-ж таки до Пасхи намагається будь-що не кормити свою родину квасним та знайти мацу... все це робить єврейську жіночу масу зброєю у руках класових ворогів пролетаріату, котрі вони використовують для захисту синагоги, хедера та взагалі всілякого клерикалізму та всілякої темряви» [16]. Спеціальні конференції безпартійних жінок-єврейок приймали резолюції щодо необхідності боротьби з релігією. В одній з них, зокрема зазначалося: «Всіляке духівництво, попи, ксьондзи, рабині й мули – усі без винятку релігії та національності – завжди були найкращими помічниками експлуататорів... Жінка може зараз звільнитися від релігійних забобонів та віддати усі сили на перебудову життя. У єврейській робітниці є ще й особливе завдання-звільнити своїх дітей від хедера та ешиви, звільнити своїх дітей від ганебного впливу клерикалізму. Хай живе духовне розкріпачення жінки-робітниці» [17].

На першому етапі роботи серед єврейських жінок основним чинником впливу була агітація. Для досягнення цієї мети в жіночих часописах та інших засобах масової інформації періоду 1920-х років друкувалися статті щодо жіночого питання. Відповідні статті друкувалися в таких виданнях, як «Комунарка України», «Работница» тощо. Як, зокрема, відзначалося в статті в часописі «Работница»: «Робітниці та селянки довгі століття знаходилися в кабалі, і відразу за один рік вони не могли зникнути своє ярмо, тому лише на третій рік існування Радянської влади в Україні ми маємо в Радах таку значну кількість робіниць та селянок. Ми знаємо, що на першому етапі своєї громадської праці робітниці та селянки буде важкувато. В неї ще немає достатніх навичок громадської праці, немає впевненості, нарешті дуже великий відсоток серед депутаток неписьменні... Але ми допоможемо кожній депутатці пройти школу ліквідації неписьменності. Зимовий період до наступних перевиборів повинен бути використаний депутатками для знищення своєї неписьменності... Жодної депутатки-робітниці та селянки неписьменної або полуписьменної не повинно бути в Радянській республіці. Тут у «Комунарці України» ми надрукуємо головні положення цього наказу. Маючи перед собою завжди «Комунарку України», хай стежить депутатка Ради, робітниця або селянка, що вона з цього наказу виконала й що їй залишилося виконати» [18]. Велику роль у роботі серед жінок повинна була зіграти кооперація. «Робітниця все ще страждає від того, зазначалося в одній із статей часопису «Работница», – що господарство у родині робітника ведеться відсталим способом. Пора позбавити жінку від теперішньої

кабали. Робітниці зараз, крім своєї обов'язкової і важкої праці на фабриці, доводиться возитися з горшками, пекти хліб, прати білизну, пеленки тощо. Але ж є засіб від усього цього позбавити робітницю. Варто лише подумати. Засіб цей – кооперація. Обід у громадській їдальні можна зробити і питательнішим і дешевш, ніж удома. Кооперативні пральні в змозі зняти з плечей робітниці важку домашню пральню. Розвиток кооперативних ясел, дитячих будинків дасть можливість дітям робітників проводити день у пристойних умовах [19].

Жінка-організатор комячейки на підприємстві повинна була надати допомогу інструктору-організатору, який працював у евсекції, провадити агітаційну і культурно-освітницьку діяльність єврейською мовою серед єврейських робітниць цього підприємства.

В цей період з'являється декілька постанов, прийнятих жінвідділом ЦК КПУ та єввідділом ЦК КПУ та підписаних їх керівниками – Мойровою та Альтшулером. Вони стосувалися перш за все заходів, спрямованих на залучення єврейського жіноцтва до пропаганди ідей більшовизму.

Активісти єврейського жіночого руху проводили збори активістів та організаторов комячейки по роботі серед єврейських робітниць, які збиралися регулярно – 1 раз на 2 тижні, а також планували різні акції, які дискутувалися та затверджувалися на колегії жінвідділу.

Жінвідділ був відповідальним не тільки за пропагандистську роботу серед жінок, які працюють на підприємстві, але також повинен був провадити пропаганду серед жінок робітників, червоноармійців, службовців та домогосподарок. Крім того, представники жінок з числа національних меншин повинні були збиратися за місцем їх проживання. На цих зборах, які також передбачалися один раз на декілька тижнів, повинні були «розв'язуватися питання не тільки виховання дітей, соціального забезпечення, гігієни, боротьби із проституцією, але й висувалися питання, пов'язані із підняттям загального рівня культури.

В цілому, єврейський жіночий рух являв собою важливе соціально-політичне явище. Він відіграв важливу роль у розвитку суспільної та політичної свідомості, становленні нової планової економіки, розвитку сільського господарства, переселенського руху у 1920-ті роки. Проблема історії становлення та розвитку єврейських жіночих організацій в Україні потребує спеціального дослідження, перш за все увагу майбутніх дослідників повинні привертати такі питання, як джерельна база досліджень, у тому числі матеріали з історії жіночих сіоністських організацій, історіографія історії єврейських жінок тощо та питання участі єврейських жінок у розвитку літератури, науки і мистецтва в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Фрумкина М. Среди еврейских женщин// Коммунистка.-1921.-№12-13.-С.56-57.; Фрумкина М. О работе среди еврейских работниц//Коммунистка.-1921.-№10-11.-С.34-35.
2. Хейфець З. Релігія та єврейка// Безвірник.-1926.-№ 2 (14).-С.11.
3. Семенов Т.И. Еврейское население СССР по полу, возрасту, родному языку и грамотности// Евреи в СССР.-М.:Издательство ОРТа, 1929.
4. Женщины в социалистическом строительстве.-М.: «Власть Советов»,1933.-83 с.
5. Becoming Visible. Women in European History. Ed.by Renate Bridenthal and Claudia Koonz.-London-Boston:Houghton Mifflin Company,1977.-493 pp.
6. Див.: Пушкирева Н.Л. Женщины России и Европы на пороге Нового времени.-М.: Изд-во ИЭА РАН, 1996.
7. Див.: Alexandra Kollontai. A biography by Cathy Porter.-London: «Virago», 1980.-537 pp.
8. Women in Revolutionary Russia by Cathy Porter.-Cambridge: Cambridge University,1987.-48 p.; Russian Women's Studies. Essays on Sexism in Soviet Culture by Tatyana Mamonova.-London: Pergamon Press,1989.-179 pp.
9. Див.: Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936 by Wendy Z.Goldman.-Cambridge: Cambridge University Press,1993.-351 pp.]
10. Див.: Red Women on the Silver Screen. Soviet women and cinema from the beginning to the end of the Communist era. Ed by Lynne Attwood.-London: Pandora Press,1993.-272 pp.
11. Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Femaly Identity,1922-1953 by Lynne Attwood.-London, 1999.-213 pp.
12. Работа среди женщин национальных меньшинств// Коммунарка Украины.- № 5-6.- 1921.-С.20.
13. Там само.-С.22-23.
14. Зингер Л.Г. Евреи в СССР.-М.,1928.-С.8.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 347, арк.5-6.
16. Фрумкина М. Среди еврейских женщин// Коммунистка.-№12-13.-С.57.
17. Там само.
18. Корочкин С. Кооперация и работница// Работница.-1923.-№ 12.-С.24.
19. Там само.

Ю.П. ДІРЯВКА

ОСТАННІ АЛЬТЕРНАТИВНІ ВИБОРИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Дірявка Юрій Павлович – асистент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

За останні 17 років незалежної України її громадяни вже звикли до вільного волевиявлення на виборах різного рівня. Часто виборці навіть губляться серед значної кількості кандидатів чи партій. У радянський період історії України вибори були, як відомо, безальтернативними (за винятком 1989-1990 рр.), на яких відбувалось голосування за «непорушний блок комуністів та безпартійних». У цьому зв'язку постає питання, а коли власне була ліквідована та «куца» демократія, яка все ж існувала у перші роки Радянської влади у вигляді хоч якогось вибору між різними політичними силами?

Розглядаючи це питання, насамперед потрібно зазначити, що остаточна ліквідація багатопартійності в Україні відбулась у березні 1925 р., коли з її політичної арени зійшла остання легально діюча, крім КП(б)У – Українська Комуністична партія (УКП). Саме ця малочисельна партія, але досить активно діюча в окремих регіонах України, була для українських більшовиків незручним конкурентом за вплив на українське населення, особливо в час проведення політики «українізації». Користуючись своїм легальним становищем (УКП була утворена в січні 1920 року за згодою РКП(б)), вона використовувала всі можливі засоби для пропаганди своїх націонал-комуністичних ідей, котрі в тогочасних умовах мали чималу симпатію серед українського населення.

Протягом усього періоду своєї діяльності (січень 1920 – березень 1925 років) УКП постійно виступала за побудову самостійної української держави на радянській соціалістичній основі, часто піддаючи критиці офіційний курс правлячої КП(б)У, який, на думку укапів, не відповідав національним інтересам України. На відміну від українських більшовиків, укаписти пропагували максимальну державну автономію України, виступаючи за створення власної Червоної Армії, Всеукраїнського Профспілкового Центру, самостійних наркоматів, повноцінного функціонування державної української мови. У цьому зв'язку можна стверджувати, що питання державності було основним протиріччям між двома українськими компартіями.

Як влучно відзначив у своєму дослідженні американський, а пізніше український вчений Дж. Мейс в Україні тривалий час в 20-х рр. ХХ ст. існувала

легітимна опозиційна комуністична партія, коли в Радянській Росії цього не було [5, 74]. Отже, УКП з усіх альтернативних більшовикам партій протрималась найдовше і, як зазначає сучасний дослідник історії багатопартійності в Україні цього періоду Р. Ветров, «нейтралізація» УКП, котра проходила з середини 1924 р. до весни 1925 р., відбувалася на останньому, третьому етапі ліквідації більшовиками опозиційних політичних партій в Україні. Після цього в країні була остаточно встановлена однопартійна тоталітарна комуністична влада [3, 302].

Досить активну роботу проводила УКП в Катеринославській губернії, де вона мала в 1924 р. 149 членів та кандидатів та ще більше «співчуваючих» - 500 осіб, котрі юридично не належали до організації, виконували партійні завдання агітаційно-пропагандистської роботи в масах [2, 34]. Поряд з іншими формами діяльності Катеринославська губерньська організація УКП використовувала і передвиборчу агітацію для пропаганди своїх ідей. Хоча в цьому плані її змагання з КП(б)У на виборах до рад можна порівняти із боротьбою між спортсменами різних вагових категорій, оскільки правляча партія мала можливість застосовувати «адмінресурс».

Як було вже зазначено, з середини 1924 р. керівництво українських більшовиків взяло курс на ліквідацію свого «незручного» опонента, що було остаточно ухвалено на жовтневому пленумі КП(б)У – 1924 р. [4, 145]. У цьому зв'язку органи державної влади, відносно активістів УКП, широко застосовують, крім адміністративних заходів, і репресивні, внаслідок чого цілі осередки цієї партії змушені були суттєво згорнути або й взагалі припинити свою діяльність. Але в деяких районах Катеринославської губернії, як показують архівні документи, ще відчувався вплив націонал-комуністів. Це дозволило УКП взяти участь у виборчій кампанії до сільських рад (в останній раз), котра проходила в листопаді 1924 р.

Катеринославський Окружний Виборчком (Окрвиборчком) складався з призначених владою осіб і мав завдання забезпечити «чисту» перемогу правлячій партії. Для досягнення даної мети, як видно з нижчезазначених архівних документів, використовувались усі можливі засоби. У тих місцях, де відчувався вплив УКП, Окрвиборчком відкладав вибори на невизначений термін, при-

чому було вирішено в районах, де було два й більше сіл з «укапістським ухилом», проводити вибори одночасно, для розпорошення сил УКП [1, 98].

Та незважаючи на суттєві важелі впливу на виборців (при тому, що певна частина населення взагалі була позбавлена права голосу), в деяких селах влада зіткнулася із значними проблемами та навіть справжньою конкуренцією з боку УКП.

У с. Старі Кайдаки Лоц-Кам'янського району вибори проводилися 12 листопада. Після низки доповідей на зборах виборчкомом був запропонований список намічених владою кандидатів, з яким більшість присутніх була згодна. Проте після виступу місцевого вчителя – прихильника УКП, який відстоював право селян на самостійну підготовку виборчих списків, було проведено індивідуальне голосування по всіх запропонованих раніше кандидатах. У результаті цього деяким з них був даний відвід. Замість цих осіб у раду потрапили двоє незаможних селян [1, 98].

У с. Діївці-1, де вибори проходили 14 листопада, укапісти готувались провалити виборчий список, сформований владою, і провести свій. Перед виборами дружини членів УКП ходили до співчуваючих, прохаючи їх підтримати свій список. Але на виборчих зборах укапістам не вдалося прочитати наказ та запропонувати свій список через брак підтримки присутніх [1, 99].

Того ж дня проходили перевибори сільської ради в с. Одинківка, на яких прозвучала пропозиція члена УКП вважати роботу райвиконкому незадовільною, мотивуючи це тим, що вся робота проводилась «по московських циркулярах, а не по українських». Проте така пропозиція не знайшла підтримки присутніх на зборах [1, 99].

Намагались вести свою агітацію укапісти і на виборчих зборах у с. Мануйлівка, котрі проходили також 14 листопада. На них виступив член УКРЮСу (молодіжної організації УКП), який говорив про репресивні заходи влади стосовно УКП. Але більшість присутніх не підтримала укапістів [1, 99].

Своєрідно проходили вибори у с. Тритузному, де відчувався вплив заможних селян і двох співчуваючих УКП. Це появилось у тому, що три кандидатури членів КП(б)У, які були у запропонованому владою списку, не отримали достатньої підтримки виборців і за них було подано не більше п'яти голосів із 50-ти присутніх на зборах. Співчуваючі УКП подали власний список, але він не був поставлений на голосування, тому що не був підписаний відповідною кількістю громадян [1, 99].

У с. Таромському Діївського району вибори проходили 18 листопада. На відміну від Райвиборчкому, який вніс пропозицію вважати роботу сільради незадовільною, під тиском свого роду опозиції була проведена резолюція, що сільрада працювала задовільно. Коли почалися перевибори, більшість громадян розійшлася і залишилось близько 200 осіб, які відмовилися від читання на-

казу Райвиборчкому. У той же час вони вимагали, щоб був прочитаний наказ УКП. У відповідь на це Райвиборчком закрити збори [1, 100].

У Діївці-2 на виборах були присутні укапісти, які критикували роботу сільради, але підтримки не отримали. Перед читанням списку виборчкому слово взяв член УКП, який заявив, що укапісти знімають свій список і будуть голосувати за список, запропонований КП(б)У [1, 101].

У с. Сухачівці укапісти активно готувалися до зриву перевиборів з метою їх перенесення з 25 листопада (котре було вірогідно робочим днем), на неділю. Їх план спрацював частково – вранці 25 листопада вибори були дійсно зірвані, але Окрвиборчком призначив їх на той же день (в обідню пору). Незважаючи на те, що з списку виборчкому було дано вісім «відводів», укапістам не вдалося пройти в новий склад сільради [1, 101].

Досить драматично проходили перевибори сільради і в с. Карнаухівці, де місцевий осередок УКП мав значний вплив. Виборчі збори були там призначені на 23 листопада і активісти УКП провели велику підготовчу роботу, попередньо визначивши список своїх кандидатів і навіть президії сільради. Перед виборами відчувався сильний вплив УКП, внаслідок чого виборчком переніс їх спочатку на 25 листопада, а потім на наступний день. Перед цими зборами (26 листопада) представники влади доклали значних зусиль, щоб перешкодити УКП провести власний список, тому багато з присутніх на знак протесту залишили ці збори. Завдяки цьому офіційний список пройшов у цілому. Коли «протестні елементи» повернулися з роботи і почали обурюватися з таких виборів, на той час уже засідала нова сільрада, головою якої був обраний член КП(б)У [1, 102].

Активно готувалися прихильники укапістів до перевиборів Новогригорівської сільради Верхньодніпровського району. Група співчуваючих УКП була налаштована провалити запропонований владою список і провести в раду своїх представників. І хоча найбільш активних членів цієї групи напередодні було заарештовано з наказу Райвиборчкому, як «будируючий елемент», все ж вплив прихильників УКП ще був відчутний. Завдяки цьому було підготовлено кілька осіб, котрі ходили по селу й агітували серед «куркульства» (вірогідно серед заможних селян) проти списку влади. І тому, незважаючи на відсутність найбільш активних членів групи УКП, в новообрану раду пройшли п'ять членів і п'ять кандидатів з числа прихильників УКП і «куркулів». Але результати цих виборів влада скасувала і призначила повторні. У фіналі цієї виборчої кампанії, завдяки зусиллям місцевого активу КСМУ і КНС, на виборчих зборах 22 листопада запропонований владою список пройшов повністю [1, 101-102].

У с. Волоському Лоц-Кам'янського району укапісти під час виборів проводили свою агітацію, але селянство поставилося до цього во-

роже і укапісти вирішили не виступати (вірогідно на виборчих зборах) [1, 102].

У с. Мандриківці укапісти хотіли виставити свій список, але не встигли зібрати необхідних для цього 25 підписів. На виборчих зборах спостерігалися «викрики УКП», але в підсумку пройшов список, запропонований владою [1, 102].

У с. Лоц-Кам'янка на виборчих зборах керівник місцевого осередку УКП просив дати йому слово, але таку можливість він не отримав. Дозволили лише висловитися протягом п'яти хвилин одному співчуваючому УКП, але і його весь час переривали. Натомість слово було дано члену лівої фракції УКП (яка на той час була в опозиції до більшості в УКП, виступаючи за ліквідацію своєї партії і злиття з КП(б)У) [1, 102].

У Криничуватському районі на перевиборах Сурсько-Михайлівської сільради укапісти досягли більшого успіху. Це виявилось у тому, що половина запропонованого владою складу кандидатів до ради була провалена, а замість них були введені члени і співчуваючі УКП [1, 102].

Отже, наявні матеріали дають можливість зробити висновок, що на цих виборах тільки УКП

виступала як єдина альтернативна сила до діючої влади, котру уособлювала КП(б)У. Інші партії участі у виборах не брали, тому що на той час вже припинили свою діяльність. І хоча на час розглянутої вище виборчої кампанії (листопад 1924 р.) діяльність УКП теж відчутно послабилась з причини репресій стосовно до її активістів, а також через розкол у лавах цієї партії, все ж у деяких регіонах України укапісти все ще зберігали вплив на маси. Характерною рисою цих виборів було й те, що союзниками УКП часто виступали заможні селяни, значна частина з яких була позбавлена владою права голосу. З наведених матеріалів також видно, що представники виборчкомів інколи докладали значних зусиль для отримання потрібних владі результатів. Але навіть у цих умовах укапісти та їхні прихильники інколи досягали успіхів.

Таким чином, це були останні альтернативні вибори в Україні, коли з правлячою КП(б)У ще змагалась організована політична сила. І виборці мали певну можливість її підтримувати.

Після розпуску УКП в березні 1925 р. більшовики отримали повну монополію на владу в Україні.

ДЖЕРАЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)
2. Спецсводки о деятельности УКП. Ф.1. – оп.1. – од 36. 1109. – 328 арк.
3. Там само.
4. Обзор деятельности и тактика Екатеринославской организации УКП и другие материалы о ней Ф.1.- оп.1.- од.36.1602. – 167 арк.
5. Ветров Р. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920-1925 рр.). – Дніпродзержинськ.: Вид-во ДДТУ, 2007. – 334 с.
6. Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978. – 315 с.
7. Mace James E. Communist and the Dilemmas of National Liberation. National Communist in Soviet Ukraine, 1918-1933. – Cambridge, Massachusetts, Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. – 344 p.

Т. Д. ДЕМ'ЯНЧУК

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТЮРЕМНОЇ СИСТЕМИ ТА ЇЇ ДОТРИМАННЯ У ТЮРМАХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У 1939–1941 РР.

Дем'янчук Тетяна Дмитрівна - викладач кафедри філософії та політології Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ, пошукач кафедри теорії та історії держави і права

Актуальність проблеми становлення і розвитку тюремної системи на анексованих у вересні 1939 р. західноукраїнських землях обумовлена науковою і суспільно-політичними обставинами. За часів радянського режиму ця проблема через політико-ідеологічні причини не висвітлювалася широко, особливо питання утримання в'язнів під час досудового слідства, забезпечення прав тюремного режиму, побутових та санітарно-гігієнічних умов, харчування й медичного обслуговування тощо, оскільки відповідні накази й інструкції мали гриф «Таємно». Не знайшла широкого висвітлення ця проблема й у сучасній вітчизняній історіографії, за винятком окремих праць, в яких побіжно згадуються окремі питання, здебільшого інформативного характеру, щодо кількості тюрем та масштабності знищених у них в'язнів напередодні у перші дні війни [7]. Водночас поза увагою дослідників залишаються питання нормативно-правової бази функціонування тюремної мережі в західних областях УРСР, класифікації карно-виправних закладів, дотримання у них прав статусу в'язнів, забезпечення умов утримання та інші, що й є предметом і завданнями дослідження нашої статті. Окрім того, дане дослідження має й суспільно-політичне значення, оскільки дає можливість, по-перше, висвітлити особливості функціонування тюремної системи в умовах радянської дійсності, чимало елементів якої використовується й нині в тюрмах України. По-друге, з'ясування особливостей та негативних явищ у тюремній системі часів радянського режиму дає можливість певною мірою запобігти та уникнути цих проявів у сучасних умовах.

Становлення тюремно-виконавчої системи на західноукраїнських землях фактично бере свій початок від директиви народного комісара НКВС СРСР Л.Берії за № 720 «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії», виданої 15 вересня, тобто за два дні до початку анексії Червоною Армією західноукраїнських земель. У ній, зокрема, крім низки інших завдань, наказувалося оперативним групам НКВС «в тісному контакті з військовим командуванням і під керівництвом тимчасових управлінь» арештувати «найбільш реакційних»

представників польської адміністрації, активних членів українських та польських громадсько-політичних об'єднань», а в захоплених польських тюрмах «організувати нову тюремну адміністрацію із надійних людей на чолі з одним із співробітників НКВС» та забезпечити «суворий режим утримання арештованих» [8, 163].

Тюремно-виконавча система організувалася за радянським взірцем і включала в себе органи нагляду й карно-виправні заклади у вигляді: 1) тюрем загального типу, в яких відбували ув'язнені термін, винесений їм судом або Особливою нарадою; 2) тюрем для осіб, які перебували під слідством, в яких утримувалися арештовані до винесення їм вироку; 3) внутрішні тюремні камери, в яких утримувалися до винесення судового рішення особливо небезпечні особи за політичною і соціальною небезпекою; 4) виправно-трудова табори, до яких направляли за рішенням суду і Особливої наради засуджених «соціально-небезпечних елементів»; 5) спецпоселення, в які відправлялися за рішенням Особливої наради, як правило, сім'ї «соціально-небезпечних політичних елементів». Всі ці установи були складовою єдиного ГУЛАГу радянської імперії.

Щодо анексованих західноукраїнських земель, то вже з перших днів усі колишні польські тюрми були репрофільовані в тюрми, в яких утримувалися особи, які перебували під слідством, при окремих з яких створювалися і внутрішні тюремні камери. Правовою основою для їх функціонування було «Положення про тюрми НКВС СРСР для осіб, які перебувають під слідством», затвердженого наказом НКВС СРСР 28 липня 1939 р. У п.2 цього положення говорилося, що такі тюрми створюються у союзних, автономних республіках і УНКВС країв та областей, а керівництво ними здійснювало Головне тюремне управління НКВС СРСР через тюремні відділи (відділення) при УНКВС [1, т.1, 3].

Принагідно зазначимо, що офіційно обласні та районні відділи НКВС і Робітничо-селянської міліції в анексованих західних областях були створені наказами НКВС СРСР «Про організацію органів НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України й укомплектування її кадра-

ми» лише 6 листопада [6, 43], тобто після ухвали позачергової сесії Верховної ради СРСР від 1 листопада 1939 р. про «входження» Західної України до складу СРСР. Однак уже з 11 жовтня 1939 р. відповідно до наказу НКВС СРСР №001223 «Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розробкою» тимчасові органи НКВС, сформовані з приїжджих працівників, проводили масові арешти визначених цим наказом так званих «антирадянських елементів» [1, т. 1, 7-8].

Таким чином, ще до офіційної «добровільної» ухвали Народними зборами, що відбулися 26–28 жовтня 1939 р. у Львові, про «возз'єднання» Західної України з УРСР і СРСР та юридичного закріплення цього рішення законами Верховної ради СРСР і УРСР більшовицький режим руками органів НКВС уже повним ходом проводив свою окупаційну політику.

У так званих тюрмах для утримання осіб, які перебували під слідством, утримувалися: «заарештовані, які перебували під слідством; засуджені, які опротестували вирок в касаційному порядку; засуджені, які підлягали відправленню із тюрем в інші місця позбавлення волі для відбування терміну покарання згідно з вироком; засуджені, яких тимчасово перевели в тюрму для підслідних із виправно-трудова колоній, таборів або тюрем за поданням слідчих органів у зв'язку з проведенням слідства по інших справах; засуджені для утримання у виправно-трудова колонії або таборі, яких використовували для господарських робіт» [1, т. 1, 3].

У п. 6 положення відзначалося, що в тюрмах мала бути забезпечена «повна ізоляція підслідних ув'язнених від зовнішнього світу і від ув'язнених з інших камер». Юридичною основою для прийому арештованих у тюрму попереднього слідства міг бути один із таких документів, як: «копія постанови слідчого органу або органу дізнання про взяття під арешт, складеного відповідно до Кримінально-процесуального кодексу й санкціонованого прокурором; копія постанови прокурора; копія вироку суду про позбавлення волі; копія рішення суду про арешт» [1, т. 1, 4].

Після винесення судом або Особливою нарадою при НКВС обвинувального вироку ув'язнені із камер підслідних негайно мали переводитися в камери для засуджених, де очікували відправки в тюрму загального типу або у виправно-трудова табір (колонію). Після оголошення вироку засуджений не повинен був перебувати в тюрмі для осіб, які перебувають під слідством більш як 10 діб [1, т. 1, 8].

Згідно з «Основними правилами тюремного режиму», прописаних у вказаному положенні, арештовані повинні були «лягати спати і вставати у встановлений час; митися в бані або під душем три рази на місяць; отримувати грошові перекази в розмірі 75 крб. на місяць, які надходять в касу тюрми на рахунок ув'язненого, й купувати

на ці гроші в тюремному кіоску у визначені дні продукти харчування; користуватися книгами в тюремній бібліотеці; грати в шахи й шашки; щоденно мати прогулянку в тюремному дворі від 20 хвилин до однієї години; зустрічатися із адвокатами у спеціально виділеній для цього камері адміністративного корпусу тюрми, а також із рідними два рази на місяць; камери повинні були бути забезпечені «повним комплектом постільної білизни», і на одного ув'язненого мало припадати в камері не менше двох квадратних метрів площі [1, т. 1, 10, 15, 17].

Щодо харчування ув'язнів, то згідно з інструкцією до ст. 45 положення «харчова норма ув'язнених повинна видаватися повністю», а «збільшувати чи зменшувати цю норму адміністрація не мала права», за винятком тих, які перебували у карцері. Всім ув'язненим мали видавати «два рази на день гарячу страву (на обід і вечерю) і два рази чай (вранці і ввечері). При складанні раціону особлива увага мала приділятися «овочам як одному із заходів попередження захворювання цингою» [1, т. 1, 49].

Однак, як свідчать спогади колишніх ув'язнів, всі ці норми й приписи брутально порушувалися. У камерах знаходилося арештованих у два-три рази більше від норми, жажливими були санітарно-гігієнічні умови, харчування, медичне обслуговування. Так, за словами Михайла Корчинського, арештованого наприкінці 1940 р., який провів під слідством у Станіславській тюрмі понад чотири місяці, «в камері, де за Польщі сиділо 13 людей, нас було 47. Сиділи ми чи лежали прямо один на одному. Щодо харчів, то давали нам 700 грам хліба на день, рано гарячої води, в обід вареної ячмінної або риб'ячої зупи, а ввечері була теж зупа. Ця славна риб'яча зупа – це була дійсно мука ув'язнів, бо її варили зі смердючої риби й годі було її куштувати. Навмисне варили її підряд кілька днів, щоб примусити ув'язнів їсти те свинство. Я захворів через ту рибу на червінку, але про якийсь шпиталь і мови не було. А коли я вже лежав на в'язничній долівці непритомний із 40 ступенями гарячки, ледве спромоглися примістити мене у в'язничній шпиталі... Вологість, бруд – це були прикмети того шпиталю, а лікарка була під наглядом НКВС і не могла помагати, хоча дуже хотіла...» [9]. Крім того, цілодобово когось допитували, супроводжуючи допити жорстокими побоями, а крики допитуваних не давали можливості спати вночі. За свідченнями М. Корчинського, «НКВС видумувало найрізноманітніші кари: наприклад, одна слідча біла переслухованого гострим кантом лінійки по голові або пальцях, аж доки не текла кров. Коли це не помагало, кликали ізза дверей вартових енкаведистів і ті вели допит далі так, що допитуваних відносили до шпиталю. Жінки-слідчі були ще гірші нелюди, звірі в людському тілі, як чоловіки. Ми не мали ні одної спокійної ночі, бо вночі НКВС допитувало-

мучило політичних в'язнів, а крики і лайки катованих доходили до нас...» [9].

Аналогічними є спогади про перебування у Печеніжинській тюрмі Станіславської області й Івана Грабовецького. «Мене, – згадує він, – арештували 10 лютого 1941 р. Голова сільради м. Печеніжина викликав до себе, і тут два працівники НКВС забрали до слідчого відділу, де я довідався, що мене арештували за приналежність до ОУН. У тюрмі катували мене 2 місяці від 8 години ранку до 2 години ночі. Кожного дня я переходив стадії страшних знущань у кімнаті допитів... Один з присутніх катів зачинав допит тростиною, болюче б'ючи по нігтях, пальцях, плечах і шиї. Тіло синіло, в очах блимали темні плями, і я зомлілий падав на долівку. Мене обливали холодною водою й очунялого саджали знову на крісло. Казали руками триматися пальців ніг. Тепер сипалися подвійні удари гумових палиць від голови до попереку, від чого я знову втрачав свідомість... Знову холодний купіль й останній етап тортур. З мене безсило стягали і так вже подертий одяг і напівмертвого кидали на крісло. Обливши мене голого водою, підв'язували шнурками статеві органи і систематично підтягували вгору так, що я був близький до смерті й зомлів. І знову холодна купіль приводила мене до пам'яті й о другій годині ночі, спираючись на стіну вузького тюремного коридору, ледве переставляючи ноги, брів я, підштовхуваний кулаками охоронців, до своєї камери, щоб наступного дня знову стати до свіжих тортур...» [5].

Водночас слід зазначити, що ніякого нагляду з боку прокуратури та тюремного начальства за дотриманням норм ведення слідства й правил тюремного режиму не велося. Свавілья, зловживання службовим становищем з боку слідчих та наглядачів були буденним явищем, що, безперечно, впливало на психологічний стан ув'язнених, які були готові признатися в будь-яких «злочинах», а окремі з них навіть наважувалися на втечу. Так, за даними НКВС УРСР, до кінця 1939 р. із тюрем західних областей втекло 17 в'язнів, а лише продовж січня – квітня 1940 р. уже 24, у тому числі 6 найбільше із Станіславської тюрми. Це змусило НКВС УРСР видати 3 травня 1940 р. наказ «Про боротьбу з втечами ув'язнених із тюрем», яким були передбачені запобіжні заходи щодо унеможливлення втеч, посилення внутрішньої дисципліни, а також відповідальності начальників тюрем. Зокрема, начальника Станіславської тюрми Гомберга було віддано до суду Військового трибуналу [2, т. 3, 1].

Заарештованих, які під час слідства й допитів призналися у своїх «злочинах» й отримали вирок суду чи Особливої наради, відправляли до загальних в'язниць та виправно-трудових таборів. Щодо останніх, то сюди направляли на основі наказу НКВС СРСР «Про порядок направлення засуджених у виправно-трудові табори НКВС» від 10 грудня 1939 р., класифікуючи за

політичними і соціально-кримінальними злочинами. Зокрема, для засуджених «за участь у правотроцькістських контрреволюційних організаціях, зраду батьківщини, шпionaж, терор», а також «керівників контрреволюційних, фашистських, повстанських, націоналістичних організацій і антирадянських політпартій» відправляли до «Севвостлагу» (Далекий Схід, райони ріки Колима), «Воркутлагу» (Заполярь, Комі АРСР), «Ухтижемлагу» (Північні райони Комі АРСР), «Норильлагу» (Заполярь, Таймирський округ Красноярського краю), «Севжелдорлагу» (Заполярь, Комі АРСР), «Локгимлагу» (Комі АРСР), «Устьвимлагу» (Комі АРСР). А засуджених «за шкідництво, перебіжчиків, активних учасників контрреволюційних фашистських, повстанських і націоналістичних політпартій, керівників і організаторів масових безпорядків; засуджених за бандитизм і збройний розбій, а також тих, які мають судимість за втечу з таборів і тюрем», відправляли до «Сиблагу» (Новосибірська обл.), «Карлагу» (Жагандинська обл.), «Сазлаг» (Узбецька РСР), «Севжелдорлагу» (Комі АРСР), «Краслаг» (Красноярський край), «Томасинлаг» (Новосибірська обл.), «Севураллаг» (Свердловська обл.), «Івдельлаг» (Свердловська обл.), «Усольлаг» (Пермська обл.), «Унжлаг» (Горьковська обл.), «В'ятлаг» (Кіровська обл.), «Каргопольлаг» (південно-західні райони Архангельської обл.), «Онеглагу» (Архангельська обл.), «Кулойлаг» (Архангельська обл.) [2, т.1, 3].

Наказами НКВС СРСР від 11 грудня й 25 грудня 1939 р., 6 серпня, 7 і 20 вересня 1940 р. було фактично завершено створення тюремної системи в анексованих західних областях, Північній Буковині та Бессарабії [4, 127]. У Західній Україні було організовано 26 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери, а саме:

1) чотири – у Волинській області (Луцьку зі штатом 105 осіб і лімітом в'язнів 640 осіб; Володимир-Волинському – відповідно на 44/115 осіб; Ковелі – на 68/237 осіб; Острозі – на 62/178 осіб);

2) чотири – у Дрогобицькій області (Дрогобичі – на 48/137 осіб; Перемишлі – на 59/170 осіб; Самборі – на 66/276 осіб; Стрию – на 68/227 осіб);

3) чотири – у Львівській області (Львові – три на 190/1151, 74/270 і 73/300 осіб; Золочеві – на 83/360 осіб та внутрішня камера у Львові на 21/40 осіб);

4) три – у Рівненській області (Рівному – дві на 72/247 і 48/185 осіб; Дубно – на 109/572 особи);

5) три – у Станіславській області (Станіславі – на 114/472 особи; Коломиї – 56/200 осіб; Печеніжині – на 42/100 осіб);

6) чотири – у Тернопільській області (Тернополі – 96/446 осіб; Чорткові – на 66/275 осіб; Бережанах – 60/250 осіб; Кременці – на 56/200 осіб);

7) чотири – у Чернівецькій області (Чернівцях – дві на 128/700 і 46/160; Хотині – на 42/100; Сторожинці – 41/60; внутрішня тюремна камера

у Чернівцях на 40/160 осіб) [3, т. 5, 1-3].

Фактично всі тюрми у західних областях зберегли свій статус тюрем для осіб, які перебували під слідством. Після винесення судового вироку, засуджених відправляли до карно-виправних закладів, що знаходилися в східних регіонах СРСР, де за роки Радянської влади уже була чітко відлагоджена тюремна система. Однією з таких тюрем-колоній, в якій засуджених «перевиховували» працюю, була Вінницька тюрма. За спогадами в'язня Станіславської тюрми М.Корчинського, в лютому 1941 р. його «разом із 34 іншими відправили на колонію до Вінниці. На Станіславський залізничний вокзал відвезли нас критими автами, нічого не кажучи, куди нас везуть. На вокзалі заладували нас до критих товарних вагонів, долучили до загального поїзда з в'язнями, яких було 50 вагонів. У моему вагоні було 34 особи. Ми їхали через Львів, Тернопіль, Підволочиськ до Вінниці, де наш вагон відчепили від поїзда, який покотився далі. Подорож із Станіслава до Вінниці тривала аж шість днів. Денно отримували ми по 700 грам хліба, одну солону рибу (близько 250 грам), три куски цукру і склянку води. Найгірше давалася взнаки недостача води, так що ми злизували воду, що скапувала через дірявий дах вагона, а конвой більше води не хотів давати».

У вінницькій тюрмі харчування в'язнів залежало від того, скільки грошей вони заробили від реалізації виготовленої ними в тюремних майстернях продукції. Як свідчить М.Корчинський, «харчі ми купували за гроші, що їх отримали за продані вироби своїх заводів, робітень, майстерень. Самі оплачували теж усю, не з в'язнів зложено, адміністрацію вільнонайманих. Держава нам нічого не давала, а від нашої власної продукції залежало, скільки грошей заробимо, так і їстимемо». Відповідно всіх в'язнів було поділено на три групи «харчовиків». До першої належали «старі й каліки, які отримували денно 500 грамів хліба, вранці зупу, а на вечерю – нічого». Другу групу складали власне фізично здорові «робітники», які «за найтяжчу виконану працю отримували на день 700 грам хліба, подвійний сніданок, який складався з ячмінної зупи, ложки картоплі, шматка риби, рідше м'яса. На обід отримували зупу, кашу й через день 100 грамів м'яса з пшоняною або ячмінною кашею, а на вечерю – зупу. Хто не виконував норму, отримував менше хліба і їди».

Третю групу складали ув'язнені, які «відмовлялися працювати, за що їх на 5–8 днів

поміщали в холодний карцер і видавали на день 300 грам хліба й півлітри пісної зупи».

Всі робітники були поділені на бригади по кілька десятків осіб, кожний з яких «уважно слідкував за працею своїх робітників та вирішували норму хліба для кожного». Бригадир передавав дані про кожного «книговодчикові» й отримували від нього талони для бригади на сніданок, обід і вечерю». За «стахановську працю» окремі робітники отримували «додатковий шматок риби та 10–15 крб. на місяць».

У цій колонії дещо кращими були побутові умови. Зокрема, в «кожній камері було радіо й проживало по чотири чоловіка». Інколи в столовій «показували кіно, але все про Сталіна та Леніна й Жовтневу революцію. Влаштували ми й художні вистави, але тільки про пограничників у боротьбі з ворогами народу».

День для ув'язнених Вінницької тюрми-колонії розпочинався о 4-й годині, а після сніданку о 6-й годині, розпочинався «трудоий день», який тривав до 19-ї години, з перервою на обід від 12 до 14-ї години [9].

Отже, на основі вищенаведеного можемо констатувати:

Тюрмна мережа на анексованих західноукраїнських землях формувалася на взірць існуючої в СРСР тюремної системи, а основними її видами були тюрми досудового слідства й внутрішні тюремні камери, в яких утримувалися різні категорії «соціально небезпечних елементів».

Правовою основою для їх існування було «Положення про тюрми НКВС СРСР для осіб, які перебувають під слідством», затверджене наказом НКВС СРСР 28 липня 1939 р., а також накази НКВС СРСР і УРСР від 11 грудня й 25 грудня 1939 р., 6 серпня, 7 і 20 вересня 1940 р., на підставі яких було створено 26 тюрем досудового слідства та дві внутрішні тюремні камери.

У тюрмах грубо порушувалися правила тюремного утримання, права в'язнів, санітарно-гігієнічні вимоги, норми харчування та медичного обслуговування, а під час слідства застосовувалися методи фізичного впливу на в'язнів і тортури.

Під впливом тортур, фізичного впливу, відсутності елементарних умов утримання чимало арештованих оговорювали себе, щоб, отримавши вирок суду, потрапити до тюрем загального утримання чи виправно-трудоих таборів, де умови були дещо кращими для виживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Івано-Франківській області (далі – АУМВСУІФО). Приказ НКВД СРСР «Положение о тюрьмах НКВД СССР для содержания подследственных» от 28 июля 1939 г. // Накази, директиви, розпорядження НКВД СРСР за 1939 р. Колекція документів. – Т.1. – С. 3.
2. АУМВСУІФО. Приказ НКВД УССР №0069 «О борьбе с побегами заключенных из тюрем» от 3 мая 1940 г. // Накази, директиви, розпорядження НКВС УРСР за 1940 р. Колекція документів. – Т. 3. – С.1.

3. АУМВСУІФО. Приказ НКВС УССР №117 «О перекреплении тюрем к пересыльным пунктам» от 6 мая 1941 г. // Накази, директиви, розпорядження НКВС УРСР за 1941 рік. Колекція документів. – Т. 5. – С.1–3.
4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. – Кн.1. – С.127.
5. Воля Покуття. – Коломия, 1941. – 24 липня.
6. Державний архів Міністерства внутрішніх справ (далі – ДА МВС). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 43.
7. Див.: Андрухів І. О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ–Рівне: Таля, 2001. – 336 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси /Д. В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка. – 952 с.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – Дніпро, 1998. – 942 с; та ін.
8. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – К.: Генеза, 1997. – Т. 2: 1926 – 1945. – 1999. – С. 163.
9. Рогатинське слово. – Рогатин, 1941. – 6 вересня.

О.Д. ТРЕПКАЧЕВА

НАЦИСТСКАЯ ПРОПАГАНДА НА ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ

Темой немецкой пропаганды на оккупированных территориях Украины исследователи начали заниматься сравнительно недавно. Первой стала статья М.Тяглова «Антисемитская доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму». Она была напечатана в сборнике «Историческое наследие Крыма» №5 в 2004г. Через год этим же автором была выпущена статья «Методика распространения нацистских пропагандистских материалов на оккупированных советских территориях: публикации службы «Ostraum-Artikeldienst». Она была напечатана в Днепропетровске в сборнике «Проблемы истории Холокоста» №2. В том же 2005 г. Д.Титаренко издал в Киеве статью «Отчеты батальона «У» как источники по вопросу влияния нацистской пропаганды на население оккупированной Украины», напечатанную в сборнике «Вторая мировая война и судьбы народов Украины». Для обеих статей, вышедших в 2005 г., характерен общий анализ нацистской антисемитской пропаганды на Украине, проводимый на основании немецких источников. Одной из работ, исследующих данную тему в Днепропетровской области, стала статья И. Щупака «Нацистская антисемитская пропаганда среди местного населения Украины». Исследователь подчеркивает ее важность для проведения в жизнь гитлеровской политики геноцида по отношению к еврейскому населению. Автор раскрывает пути ее распространения через газеты, листовки, плакаты, радиопрограммы и т.д. Анализируя возникнове-

ние и функционирование оккупационных газет, И.Щупак останавливается на тематике статей, составе редакций, распространении газет и их тиражах. Кроме этого, он исследует основные антисемитские мифы, которые использовали фашисты на страницах газет, листовок, в карикатурах и т.д. Исследования базируются на материалах киевских, днепропетровских, криворожских, никопольских оккупационных газет [12].

Целью данной работы стало изучение путей и методов нацистской пропаганды на территории оккупированной Днепропетровской области и раскрытие ее значения, как неотъемлемой части нацистской антисемитской политики.

В основу работы легли материалы оккупационной прессы, выходившие и распространявшиеся на территории Днепропетровщины. В первую очередь это «Днепропетровська газета», издававшаяся в г. Днепропетровске по адресу: ул. Крутогорная, 19. Ответственными за ее выпуск (от городской управы) были унтер-офицер А. Тейхмюллер и С. Савченко в качестве главного редактора. Второй газетой Днепропетровска была «Вільна Україна» – орган Днепропетровской областной управы. В Никополе, на Екатеринославской улице, издавалась газета «Промінь – Округовий Нікопольський часопис».

Вступление гитлеровцев на территорию Украины сопровождалась мощной антисоветской и антисемитской пропагандой. Нацистами был мобилизован значительный пропагандистский аппарат: 190 газет, 16 радиостанций, система

кинопередвижек, выставки, передвижной пропагандистский центр, немецкий спецбатальон «У» и т.д.

В зоне боевых действий группы армии «Юг», которая проводила наступление на Украину, насчитывалось как минимум 6 рот пропаганды, которые имели общий индекс-рота «У» («Украина») и порядковую нумерацию от 1 до 6 [9, 166].

Наибольшее пропагандистское влияние на местное население Украины происходило через периодическую печать - благодаря ее массовому тиражированию, разноплановой подаче печатного материала с учетом психологии читательской аудитории. Популярность прессы среди населения была предопределена регулярными публикациями сводок о положении на фронтах Второй мировой войны, а также распоряжений и приказов местной администрации. Периодические издания читали и обсуждали миллионы людей.

Периодическая печать на оккупированной территории не только информировала население об антиеврейских мероприятиях властей, насаждала антисемитизм и расовую теорию нацистов, но и непосредственно влияла на изменение отношения к евреям местного населения. В прифронтовых оккупированных зонах газеты основывались, кроме рот пропаганды и их отделений, городскими и полевыми комендатурами, а иногда и штабами военных частей. При этом они опирались на органы местного самоуправления-управы, которые в вопросах организации прессы полностью от них зависели. Дальнейшее руководство ими проводил отдел политики при рейхскомиссаре Украины. На территории оккупированной Украины издавалось более 300 газет (из 400 в оккупированном СССР) [1, 26]. Это может являться дополнительным свидетельством того значения, которое имела Украина в нацистских планах.

В Днепропетровской области выходило 8 оккупационных газет. В первую очередь, это - «Дніпропетровська газета», издававшаяся в г. Днепропетровске по адресу ул. Крутогорная 19. Ответственными за ее выпуск были унтер-офицер А.Тейхмюллер (от городской управы) и С.Савченко, в качестве главного редактора. Второй газетой Днепропетровска была «Вільна Україна»-орган Днепропетровской областной управы. В Никополе, на Екатеринославской улице, издавалась газета «Промінь»-Округовий Нікопольський часопис. Заведовал изданием Вили Функ, а редактировал его П.И. Лапин. Там же выходила газета «Нікопольський листок». В с.Петриковка, по ул. Центральная 5, находилась редакция окружной газеты «Новий час». Газета «Дзвін» издавалась Криворожской Городской Управой. Ответственным редактором был М. Пронченко.

Основной задачей оккупационных газет было не только осветить в нужном немцам свете события в мире и на фронтах, но и подготовить местное население к проведению антиеврейской политики.

М.Тяглый, украинский исследователь Холокоста, выделяет пять основных антисемитских клише: 1. Политические клише - евреи захватили политическую власть, административные и партийные должности, политический режим в СССР - «жидобольшевистский». Только в «Дніпропетровській газеті» на эту тему вышло 10 статей: 12.11.1941г.-статья «Жиды в революционных партиях»(цитируется из зарубежной печати);16.11.1941г.и18.11.1941г.-статья «Советские жиды» (цитируется из зарубежной печати); 26.11.1941г.- статья «Прочь жидовскую власть Джугашвили»;9.12.1941г.-статья «Крах большевицко-жидовской системы» (рассказы очевидца); 20.12.1941г.-статья Д.Денисенко «Жиды на Украине»; 22.07.1942г.-статья «Кремлевские вожди»-«Проф.-юдей Швейник»(на одной странице со статей помещено стихотворение антисемитского содержания); 25.09.1942г.-статья « Сталин и жиды»;23.03.1943г.-статья «Спекулянты- злодеи и саботажники»;30.03.1943г.-статья «Сталин всегда лгал» (в статье листовка антисемитского содержания «Жидовский маршал». Не отставало и окружное Никопольское издание «Промінь»: 17.08.1942г.- вышла статья «НКВД и жиды»; в сентябре 1942г.- статья «Жиды господствуют в Советском Союзе»;16.03.1943г.-статья «Жидовское проникновение в Советскую армию»;8.05.1943г.-статья «Жиды – советские генералы».В криворожской газете «Дзвін»-статья «Жидовство и большевизм» с фотографией похорон «замученных жидо-большевиками українців».

2.Рассовое - евреи своей кровью и расой отравляют существование других народов; еврей- недочеловек.

3.Религиозное - евреи- «народ -богоубийца», колдуны и помощники дьявола.

4.Культурное - евреи преобладают в общественной и культурной жизни и подавляют развитие культуры у других народов. В «Дніпропетровській газеті» появилась заметка об изгнании евреев из вузов (29 ноября 1941г.)

5.Социально-экономическое - евреи занимают центральное место в экономической и финансовой сферах, в торговле и снабжении [11, 184].

В криворожской газете «Дзвін» на эту тему представлена статья от 1.05.1943 г. «Против мировых паразитов».

Разумеется, антисемитское направление прессы не ограничивалось мифами или «клише». Можно выделить еще несколько направлений:

- Речи нацистских лидеров (обращение рейх-министра оккупированных Восточных областей Розенберга «Відозва до українців» в связи с победой немецкой армии над «большевизмом и иудейством» - газета «Промінь» от 22.02.1942 г.)

- Информация о том, как можно распознать скрывающихся евреев.

- Прямые призывы к антиеврейским действиям с указанием адресов, на которые можно отсылать информацию о евреях и их укрывателях, указы о

наказаниях для славян, помогающих евреям. В статье «Жи́ди на Україні» от 20.12.1941 г., напечатанной Д.Денисенко в «Дніпровській газеті», он писал: «Обязанность каждого сознательного украинца и всякого честного гражданина сообщать немецким карательным отрядам СД или Военному командованию про всех замаскировавшихся жидов, которые не носят повязок». В газете «Новый час» Петриковской округи 9.06.1943г. - статья «Я отдам все свои силы за дело уничтожения жидобольшевизма» (письмо бывшего бойца немецкой части к шефу своей части). Появление таких статей фактически служило сигналом для окружающего населения о том, что евреи находятся вне закона, и провоцировало погромы и акции местных коллаборационистов, доносы на скрывавшихся, отказ предоставить им помощь.

- Указы о переселении в гетто, о наложении контрибуции и налогов на еврейское население и т.д. Так, в «Дніпровській газеті» от 14.12.1941г. Отдел социального обеспечения Днепропетровской Городской Управы объявлял о перерегистрации всех пенсионеров, кроме евреев. Там же, 24.03.1942г. Днепропетровская Городская Управа объявляла об обязательной регистрации местного еврейского населения по ул. Шевченко, 38. 4.06.1942 г. в газете была опубликована заметка «У паспортному бюро», в которой идет речь о том, что паспортное бюро закончило общую прописку населения г. Днепропетровска по национальному составу, в результате которой численность населения города составляет 151 923 человека, из них -377 евреи.

Кроме этого, в «Дніпровській газеті» публиковалось сообщение почтового ведомства о том, что письма от евреев и для евреев не принимаются; объявление Городской Управы от 14.11.1941 г., что немецкий детский сад №5, расположенный по Шевченковскому переулку №9, принимает детей всех национальностей, кроме евреев. В приказе от 31.12.1941 г. об установлении комендантского часа с 7 ноября 1941 г. указывалось, что, несмотря на то, что для всех граждан он наступает в 19:00, для евреев - в 16:00. Последующим приказом №68 было ограничено время хождения населения через мост до 19:00, евреев - до 16:00. Был напечатан запрет о регистрации смешанных браков с евреями и запрет приема евреев на работу, а также запрет на оказание евреям медицинской помощи [6] и [12, 161].

Говоря об идеологической обработке населения, нельзя не упомянуть о выпуске антисемитских листовок и карикатур. В зависимости от адресата, их можно разделить на группы:

- листовки, адресованные бойцам Красной армии. (В районе Кривого Рога распространялись листовки, призывающие бойцов и командиров Красной армии перейти на немецкую сторону; [8])

- листовки, адресованные жителям Западной Украины (немецкие материалы и материалы украинских националистов);

- листовки, адресованные жителям других регионов Украины.

По смысловой тематике можно выделить листовки:

- связанные с мифом о «жидобольшевизме»;

- украинские солдаты-красноармейцы воюют за жидобольшевистских комиссаров (листовка «Жидовский конвейер победы», напечатанная в газете «Новое украинское слово» 18.06.1943г.)

- евреи не хотят и не могут воевать (Еврей-политрук прячется за спинами красноармейцев);

- Сталин – марионетка в еврейских руках (листовка «Жидовский маршал» в «Днепровской газете» от 30.03.43г.;

- еврей-главные враги украинского народа (листовка «Чи довго катам панувати» из газеты «Дзвін», выпущенной 21.08.1943г.) [12, 162,163]

Нельзя не упомянуть о приказах, объявлениях, инструкциях оккупационных властей, адресованных местному населению. Они внесли существенный вклад в установление «нового порядка» и в создание антисемитского сознания у населения. После анализа документов, которые издавались в Днепропетровской области, их можно сгруппировать в три блока:

- приказы и объявления, ограничивающие еврейские права-запрет на оказание медицинской помощи: «Згідно з наказом Міської Управи забороняється приймати до всіх лікувальних установ на стаціонарне та амбулаторне лікування жидів»(Підпис Станкевич) [6];

- приказы и объявления, которые предостерегали население от укрытия евреев (приказ о подаче всеми домоуправлениями и частными домовладельцами списков проживающих в Днепропетровске евреев: «зобов'язати всі домоуправи і приватних домовласників здати в Міську Управу \кімната №34\ списки проживаючих жидів за формою, що при цьому додається») [7];

- приказы и распоряжения по организации еврейского гетто (приказ о регистрации еврейских паспортов перед выездом в гетто: «...З метою охоплення всіх жидівських родин у понеділок 29.12.1941року буде проведено штемпелювання всіх жидівських паспортів...») [4] и [2] изъятия еврейской собственности, а также его дальнейшего перераспределения;

- приказ о передаче на хранение местному населению всех сельскохозяйственных животных и птицы: «Доручить житло управам та приватним власникам охороняти всю худобу та птицю, яка належала жидам...») [5].

Одной из важнейших задач нацистской пропаганды было стремление убедить местное население, что данные репрессивные меры направлены исключительно против евреев, а для остальных народов СССР оккупанты являются освободителями.

Подводя итог, можно сказать, что для проведения широкомасштабной пропаганды немцы использовали крупные экономические и человеческие ресурсы. Ведущее значение среди различ-

ных видов пропаганды занимала пресса, которая была наиболее доступна населению. На Днепропетровщине выходило 8 оккупационных газет, в которых постоянно появлялись антисемитские материалы. Часть из них присылалась из Берлина, часть - печаталась на местах. Задачей прессы стало обеспечение лояльности местного населения по отношению к оккупационным властям и его поддержку антиеврейских акций. Наиболее активной антисемитская пропаганда была сразу же после оккупации для того, чтобы предотвратить сопротивление местного населения и заво-

евать его симпатию. Новый всплеск пропаганды был перед окончанием оккупации – это были попытки немецкого режима запугать «мстью» Красной Армии, и если не обеспечить себе сотрудничество, то хотя бы неучастие местного населения в движении сопротивления.

Нельзя сказать, что нацисты не достигали цели. Гитлеровская оккупационная администрация сеяла зерна межнациональной розни, руководствуясь принципом «разделяй и властвуй» и внедряя его путем массовой агитации и хорошо продуманной антиеврейской политики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР-М., 2002.
2. Архив Яд Ва-Шем, ф.03/д.989, кассета №33 с/2791.
3. Гендельман Ж. Трагедия евреев Сумщины (по материалам Сумского областного архива). Катастрофа европейского еврейства во время Второй мировой войны-К., 2000.
4. ДГОА, ф.2276, оп.1, д.44, л.32,38,41,42,43-46
5. ДГОА, ф.2276, оп.1, д.46.
6. ДГОА, ф.2276, оп.1, д.178, л.3.
7. ДГОА, ф.2276, оп.1, д.854, л.104
8. Исторический городской Музей Кривого Рога, экспонат №1306.
9. Титаренко Д. Отчеты батальона пропаганды «У» как источники по вопросу влияния нацистской пропаганды на население оккупированной Украины. Вторая мировая война и судьба народов Украины-К., 2005.
10. Тяглый М. Методика распространения нацистских пропагандистских материалов на оккупированных советских территориях: публикации службы «Ostraum-Artikeldienst». Проблемы истории Холокоста №2- Днепропетровск, 2005.
11. Тяглый М. Антисемитская Доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму. Историческое наследие Крыма № 5-Запорожье, 2004.
12. Щупак И. Нацистская антисемитская пропаганда среди местного населения Украины. Проблемы истории Холокоста №3,- Днепропетровск, 2006.

І.Р. СУДДЯ

СТАН ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ, БЕЗДОГЛЯДНОСТІ Й ЗЛОЧИННОСТІ В 50-х РОКАХ ТА ЗАХОДИ ЇХ ПОДОЛАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР І В СТАНІСЛАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Суддя Ірина Романівна - здобувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ

Актуальність дослідження обумовлена обставинами наукового та суспільно-політичного характеру. Наукова новизна характеризується відсутністю на сьогодні у вітчизняній історичній науці комплексного дослідження з ліквідації дитячої бездоглядності та безпритульності в 50-х рр. минулого століття як на території України загалом, так і в окремих західних областях.

Суспільно-політичний характер дослідження обумовлений тим, що, незважаючи на понад 60-річний період, що минув після Другої світової війни, такі негативні явища, як дитяча безпритульність та бездоглядність мають місце і в сучасній незалежній Україні, подолання яких, як свідчать останні статистичні дані, ведеться недосить ефективно і, незважаючи на широкомасштабні заходи державних органів влади в цьому напрямі, прослідковується тенденція до зростання цієї категорії неповнолітніх. Відповідно дослідження форм і методів подолання цього явища в 50-х рр., їх ґрунтовний аналіз дасть можливість визначити оптимальні й ефективні підходи для вирішення цієї проблеми в сучасних умовах.

Окреслюючи хронологічні рамки дослідження 50-ми роками, ми виходили з того, що, по-перше, країна на цей час зуміла відбудувати зруйнований війною господарський комплекс, досягти певних успіхів у покращенні матеріально-побутових умов життя громадян. По-друге, досягнуто певних успіхів і в освітній сфері, свідченням чого було існування широкої мережі шкіл різних типів, а також дитячих будинків та інтернатів. Однак питання подолання дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності, як засвідчує тогочасна статистика, залишалися загалом невирішеними. Тому, на нашу думку, визначений у дослідженні хронологічний період деякою мірою за своїми рисами подібний до нинішніх умов, коли відсутність достатнього фінансування, розбалансованість навчально-виховної системи, яка займалася організацією позашкільного дозвілля за місцем проживання, а також перехід на комерційну основу більшості дитячих клубів, гуртків, спортивно-мистецьких

секцій не дає змоги охопити постійним контролем бездоглядних та безпритульних дітей.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження виступає соціальна категорія бездоглядних та безпритульних дітей повоєнного періоду в Україні, а предметом – механізми, форми й методи з подолання цього явища в 50-х рр. минулого століття. Виходячи з предмета, мета дослідження полягає у висвітленні цих процесів на території України в порівняльному аспекті протікання цих процесів на території Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської) області. Зокрема, поставлено завдання проаналізувати заходи органів влади, показати їх взаємодію з педагогічною та батьківською громадськістю, розкрити причини, які сприяли дитячій безпритульності, бездоглядності й злочинності та їх динаміку.

Після смерті Сталіна в житті тоталітарного режиму починають проявлятися паростки демократизму, що наприкінці 50-початку 60-х рр. увійшли в історію як «хрущовська відлига». На нашу думку, зміни в постсталінську епоху першою відчула на собі педагогічна наука, зокрема існуюча виховна система, яка головним чином базувалася на методиці А.Макаренка, що широко популяризувалася у 20–30-х рр. для виховання безпритульних дітей-сиріт у колоніях та інтернатах, батьки яких загинули під час громадянської війни, Голодомору 1932 – 1933 рр. та масових репресій. Однак якщо в цей період диктатура сталінізму лише набирала обертів і зміцнювалася, то після смерті «вождя всіх народів» вона почала поступово втрачати свої позиції, в тому числі й у питаннях жорсткого впливу на особистість. Передусім, поступово відчувалися зміни в психіці людей, особливо неповнолітньої молоді, більшість якої народилася в умовах війни та здебільшого виросла й виховувалася в неповних сім'ях, де батьки загинули під час війни або були репресовані, тому намагалася своїми діями самовизначитися. У неповних сім'ях, де діти виросли під доглядом матерів, відчувалася відсутність батьківського впливу, а, зайняті на роботах, вони не мали часу приділяти увагу вихованню дітей та контролювати їх навчання й проведення дозвілля. Водночас

більшість педагогічних колективів, де навчалися неповнолітні, схильні до правопорушень, теж не дуже переймалися їх навчанням та дозвіллям. Така безконтрольність сприяла тому, що частина з них потрапляла в злочинні групи, інші займалися бродяжництвом і жебрацтвом, спекуляцією, дрібними крадіжками тощо. Відповідно, як відзначав у доповідній записці від 29 червня 1950 р. завідувач адміністративним відділом ЦК КП(б)У, кількість кримінальних злочинів у республіці хоча з року в рік і зменшувалася, однак «злочинність серед молоді залишалася високою». Зокрема, за 1949 р. і 5 місяців 1950 р. органами міліції було притягнуто до кримінальної відповідальності 63363 молодих осіб у віці від 12 до 25 років, або 42,1% від загальної кількості арештованих, із них за крадіжки, грабунки, убивства, спекуляцію та інші злочини 56249 осіб, із них 3974 комсомольців. Явними «лідерами» були промислові області, як Сталінська (тепер – Донецька), Харківська, Ворошиловградська (тепер – Луганська), Дніпропетровська, Київська. Якщо, наприклад, у другому півріччі 1949 р. у Сталінській області було засуджено 5391 молодих осіб (у т. ч. 141 член ВЛКСМ), то у Тернопільській – 1125 (104 членів ВЛКСМ) [1, 30–34].

Відповідна робота з виявлення безпритульних та бездоглядних дітей проводилася і в Станіславській області, про що свідчать ухвали засідань облвиконкому, бюро обкому партії, обкому комсомолу, обласного відділу соцзабезпечення, колегії УМВС. Так, на спільному засіданні обласного відділу соціального захисту, представників опікунських рад і обласного відділу освіти за участю представників міліції, що відбулося 21 квітня 1951 р., розглядалося питання «Про стан роботи в боротьбі з дитячою бездоглядністю та безпритульністю». За словами представника обласного УМВС, в 1950 р. і за перший квартал 1951 р. в області органами міліції було затримано 600 дітей, 1936 – 1945 рр. народження, із яких 62 проживали у Станіславі, 24 з яких не відвідували школу й займалися бродяжництвом, спекуляцією, а окремі належали до злочинних угруповань дорослих [6, 6–7]. Основну категорію бездоглядних дітей становили діти-сироти та напівсироти, які проживали переважно з матерями або знаходилися під патронатом близьких родичів та опікунів. Як було встановлено під час перевірок, окремі матері свідомо «посиляли дітей жебракувати й красти, а міліція обмежувала свою роботу тим, що лише штрафувала таких батьків, не притягаючи їх до кримінальної відповідальності». Але були серед категорії малолітніх порушників і вихідці з повних та забезпечених сімей, батьки яких «безконтрольно давали їм гроші й не цікавилися, де проводять дозвілля їхні діти, і таким чином самі сприяли їх моральному розтлінню, оскільки ці діти купували не тільки цукерки, але й спиртні напої і розпивали їх зі своїми товаришами» [6, 7].

Члени наради прийшли до висновку, що го-

ловними причинами дитячої безпритульності й бездоглядності були «відсутність систематичного контролю з боку батьків за своїми дітьми, які не цікавилися ні їхнім навчанням у школі, ні проведенням дозвілля в позаурочний час, а педагогічні колективи шкіл, де навчалися схильні до правопорушень учні, не вивчали їх умови проживання, побут й не організували для них позакласні шкільні заходи, доки батьки перебували на роботі» [6, 7].

Відповідно учасниками наради було ухвалено план дій із залученням відділів народної освіти, профспілкових комітетів, комсомольських організацій, органів міліції, опікунських рад та відділів соціального захисту, а також представників від батьківських комітетів шкіл для «спільного викорінення» дитячої бездоглядності та безпритульності. Зокрема, пропонувалося «у всіх школах взяти на облік дітей-сиріт, які знаходяться на патронуванні та опікунстві, забезпечити їх взуттям та одягом, а також охопити їх оздоровчими заходами; покращити виховну і позакласну роботу серед дітей, в яких матері-одиначки працюють до 6–8 години вечора, організувавши для них кімнати самопідготовки до уроків, гуртки й ігри, а також харчування; організувати для батьків при школах систематичне читання лекцій із методики виховання дітей, а також обмін між батьками досвідом виховання; систематично проводити рейди на базарах, вокзалах, вулицях для виявлення безпритульних і бездоглядних дітей; обладнати для дітей ігрові площадки та майданчики; забезпечити кінотеатри дитячими науково-пізнавальними кінофільмами, рекомендованими міністерством освіти, й організувати дирекціями шкіл колективні їх перегляди та обговорення на виховних годинах; активізувати роботу зі створення піонерських та комсомольських організацій у школах». Крім того, учасники наради звернулися до місцевих органів влади з проханням «видати спеціальні постанови про заборону торговельним організаціям продавати дітям спиртні напої, сигарети й сірники» [6, 9–10].

Однак більшість «заходів» так і залишилися на папері, хоча, слід відзначити, й були певні зрушення. Наприклад, як відзначалося на засіданні виконкому Станіславської міської ради депутатів трудящих 18 квітня 1952 р., під час якого розглядалось питання «Про роботу комісії по боротьбі з безпритульністю», у школах міста «було взято на облік всіх сиріт і напівсиріт». Під патронат сім'ям було передано 136 дітей, контроль за якими здійснювали працівники відділу освіти та соціальної опіки. За перший квартал 1952 р. 89 сиротам і напівсиротам було надано матеріальної допомоги одягом і взуттям на суму 10181 крб., а 5 дітей із сімей інвалідів влаштовано до інтернатів. Проте недостатньою було визнано роботу органів міліції з виявлення безпритульних дітей на вокзалах та базарах, а також окремих педагогічних

колективів, учні яких вчиняли дрібні крадіжки та порушували поведінку в громадських місцях [5, 84]. Не виконувалася й ухвала щодо проведення «систематичних рейдів» із виявлення безпритульних і бездоглядних дітей, а також про заборону «торговим закладам відпускати дітям із будь-яких причин горілчані та винні напої, цигарки й тютюн» [5, 85].

Про недостатню роботу в питанні ліквідації дитячої бездоглядності йшлося і в спільній постанові РМ УРСР і ЦК КП(б)У №1375 від 8 травня 1952 р. «Про заходи ліквідації дитячої безпритульності в Українській РСР». Особливо незадовільним було визнано становище у промислових областях та великих містах, зокрема у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській областях, а із західних – у Львівській, Тернопільській і Чернівецькій областях. На виконання постанови правоохоронні органи МДБ і МВС спільно з відділами освіти, комсомольськими організаціями, педагогічними колективами та батьківськими комітетами провели кілька масованих рейдів, під час яких до кінця 1952 р. було виявлено й направлено в дитячі заклади 3440 безпритульних дітей, з яких 1374 – повторно, у тому числі в Сталінській області – 211, у Дніпропетровській – 172, у Ворошиловградській – 173, у Чернівецькій – 161, в Ізмаїльській (тепер входить до Одеської області) – 144, а також у містах Києві – 367, Одесі – 272, Харкові – 170, Львові – 142. Крім того, було затримано 24026 бездоглядних дітей, що було на 1326 чол. більше, ніж у другому півріччі 1951 р., із них за хуліганство – 17303, жебрацтво – 1830, вуличну торгівлю – 2909, кримінальні злочини – 1808. Найбільше затриманих бездоглядних дітей припадало на Дніпропетровську область – 2146 дітей, Ворошиловградську – 1495 і Сталінську – 2401, а також на міста Харків – 1869, Київ – 949, Львів – 907, Одесу – 890 і Сталіно (Донецьк) – 820.

За скоєння кримінальних злочинів у першому півріччі 1952 р. органами міліції було притягнуто до відповідальності 1526 неповнолітніх, у тому числі до 15 років – 449 чол. «Лідерами» були ті ж Дніпропетровська (200 неповнолітніх), Харківська (157) та Ворошиловградська (95) області [2, 127–137].

Щодо Станіславської області, то на виконання постанови до кінця 1952 року було затримано 213 безпритульних дітей. У більшості районів хід виконання спільної постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У систематично заслуховувався на засіданнях райміськвиконкомів. Так, в ухвалі Надвірнянського райвиконкому від 30 вересня 1952 р. відзначалося, що спільно з відділом народної освіти в 1951–1952 н. р. «проведено ряд заходів з виявлення і влаштування дітей, які залишилися без батьків». Зокрема, було передано під патронат 240 дітей-сиріт, яким відділ народної освіти щомісячно виплачував матеріальну допомогу в сумі 50 крб., а 6 дітей влаштовано в дитячі

будинки. Однак у таких сілрадах, як Пнівській, Пасічнлянській, Зеленській та Надвірнянській міській раді ця робота була поставлена незадовільно, оскільки ними не здійснювалися дійові заходи «з влаштування дітей, які залишилися без батьків, і дітей, які потребували державної допомоги», тому окремі з цих дітей «ходили по місту та їздили у поїздах по станціях безпритульними» [7, 228].

Водночас слід звернути увагу на ту особливість, що вся ця робота з «ліквідації» дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності мала переважно кампанійський характер, а саме: при появі чергової постанови партії й уряду всі органи влади та причетні до роботи з дітьми інші державні й громадські структури активно включалися в роботу з її виконання, яка з кожним наступним місяцем уповільнювалася. Причому основними причинами були не відсутність фінансування, яке держава регулярно виділяла для цієї категорії дітей, а відсутність недостатньо підготовлених кадрів та координації дій між учасниками цих кампаній. По-друге, незважаючи на розроблені «заходи», покращення у державі з кожним роком умов життя, збільшення мережі шкільних закладів, дитячих будинків й інтернатів, кількість безпритульних і бездоглядних дітей, а також злочинність серед неповнолітніх зростали. Так, якщо в 1953 р., за даними прокуратури УРСР, до кримінальної відповідальності за вчинені злочини було притягнуто 3887 підлітків у віці від 12 до 18 років, то у 1954 р. – 4198, із них: за навмисне вбивство, відповідно, 51 і 62, за вбивство з необережності – 24 і 34, за статеві злочини – 211 і 258, за хуліганство – 574 і 657, за тілесні ушкодження – 166 і 347, за розкрадання державної власності – 1235 і 1354, за розкрадання особистої власності – 1262 і 1345 неповнолітніх [3, 73–79]. А в 1956 р. до кримінальної відповідальності було вже притягнуто 6534 неповнолітніх у віці до 18 років, із них 3753 за крадіжки, 46 – за убивства, 1770 – за хуліганство.

Якщо в 1952 р. було затримано 3440 безпритульних і 24026 бездоглядних дітей, то в 1955 р. – 3884 безпритульних і 53171 бездоглядних, а в 1956 р., відповідно, 2933 безпритульних і 45561 бездоглядних. До адміністративної відповідальності було притягнуто 33042 батьків, із яких 18223 оштрафовано на 985377 крб., а інших попереджено [4, 2–7].

Наведені статистичні дані дають підстави стверджувати, що в середині 50-х рр. намітилася відчутна криза в пошуку ефективних педагогічних форм і методів для подолання цього негативного явища як у системі освіти, так і в причетних до вирішення цієї проблеми радянсько-партійних органах та силових структурах. Останні головним чином лише фіксували факти порушень і затримували порушників, не проводячи системної профілактичної роботи в

цьому напрямі як у школах, так і за місцем проживання неповнолітніх.

Засвідчує факт кризи й те, що з другої половини 50-х рр. відбувається докорінна реорганізація «Комісії по боротьбі з безпритульністю і бездоглядністю дітей» при райміськвиконкомах. Наприклад, на засіданні Станіславського міськвиконкому 31 січня 1958 р. роботу попереднього складу комісії було визнано незадовільною і сформовано новий склад на чолі із заступником голови міськвиконкому, до якого ввійшли перші або другі особи відділу народної освіти, профспілки, міліції, комсомолу, охорони здоров'я. Щодо розроблених новим складом комісії заходів, то всі вони майже нічим не відрізнялися від минулорічних, оскільки зводилися до стандартного набору слів «покращити», «посилити» тощо. У жодному із розроблених заходів не говорилося про підготовку соціальних і педагогічних працівників для роботи з цією категорією дітей, використання нових педагогічних методик, незважаючи на те, що у Станіславі функціонував педагогічний інститут тощо. Вся педагогічна методика продовжувала базуватися на використанні педагогічного досвіду А.Макаренка, який не давав відчутного результату в умовах постсталінської епохи. Однак представники владних структур, виховані в умовах тоталітаризму, не усвідомлювали й не бачили тих змін, які відбувалися в неповнолітніх особистостях, якими вони намагалися опікуватись, а тому й нездатні були побороти дитячу

безпритульність, бездоглядність і злочинність у 50-х роках. Такі явища, відповідно, продовжували мати місце й на початку 60-х рр., що є темою окремого дослідження.

Таким чином, викладене вище дозволяє констатувати, що:

Проблема дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності була характерним явищем для всіх областей України, особливо для промислових та урбанізованих міст.

У 50-х роках спостерігається тенденція до стабільності й зростання цього явища, незважаючи на докладені зусилля органів влади з його подолання. Причини цього були обумовлені не стільки соціально-матеріальними умовами, скільки безконтрольністю за цією категорією дітей з боку батьків й опікунів, педагогічних колективів шкіл, в яких вони навчалися, а також застосуванням застарілих педагогічних методик роботи з ними, а також відсутністю системної роботи та чіткої координації дій між органами влади й установами, причетними до цієї роботи, внаслідок чого ця робота мала здебільшого кампанійський характер.

Від промислово-індустріальних областей та урбанізованих міст здебільшого сільсько-господарські західні області, в тому числі й Станіславська, відрізнялися лише тим, що рівень дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності тут був дещо менший, але проблеми з їх подолання характеризувалися тими ж причинами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр.102.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1947.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4088.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4626.
5. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. Р-11. – Оп. 2. – Спр. 35.
6. ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 63.
7. ДАІФО. – Ф. Р-1039. – Оп. 1. – Спр. 65.

М.М. ІГНАТЕНКО

ТЕХНІЧНЕ І ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1991- 2000-х РОКАХ

Ігнатенко Марина Миколаївна – доцент Рівненського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет», кандидат історичних наук

На початку 1990-х років влада, ставши на шлях відмови від радянської практики державного централізованого постачання матеріально-технічних ресурсів для села, не запропонувала взамін нової моделі, яка б відповідала перехідним виробничим відносинам, системі виробництва, що формувалась у процесі демонтажу колгоспно-радгоспної моделі господарювання. Внаслідок цього не вдалося попередити багато в чому легко-важкий крок, який спричинив обвальне падіння темпів обсягів виробництва українськими машинобудівними заводами техніки для села, потрапляння сільськогосподарського виробництва в умови технічної кризи. Водночас ставало очевидним, що потребувала зламів стара система взаємовідносин галузей сільського машинобудування й безпосередньо аграрного виробництва.

Не зважаючи на те, що на рівні вищих органів влади управління України регулярно ставились вимоги та завдання відтворення і розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, ситуація заходила в глухий кут.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти проблеми технічного і технологічного забезпечення сільського господарства дежавою у 1990-2000-х рр. досліджували Падалка С., Гончарук Н., Іванишин В., Білоусько Я., Саблук П., Найда П., Павленко П. та інші. Автори звертали увагу на питання зміни форм власності у сільськогосподарському машинобудуванні; до інноваційно – інвестиційного розвитку національного АПК та інші.

Але, незважаючи на це, існує певний інформаційний вакуум у сфері аграрної політики незалежної України в контексті технічного і технологічного забезпечення вітчизняного сільського господарства.

Сільськогосподарські підприємства у переважній більшості не набували фінансових можливостей для закупівлі техніки та традиційно вимушено вдавалися до залучення сторонніх організацій для виконання основних технологічних операцій. Неоновлюваність матеріально-технічної бази мала негативні економічні наслідки. Зокрема, постійне і

обвальне зменшення кількості та балансової вартості техніки, механізмів унеможливило здійснення у достатньому обсязі амортизаційних відрахувань господарствами на оновлення основних фондів. Практично вся сума, що надходила, витрачалась на поповнення обігових коштів, що призводило до подальшого вимивання їх з аграрного виробництва.

В умовах стагнації сільського господарства декотрі з політиків і науковців намагався нав'язати підхід штучного спрощення оптимізації виробництва. Для сільськогосподарської галузі економічна доцільність, суть якої полягає в одержанні прибутку за принципом «все й одразу», була надто шкідливою. Неправильно прийняті рішення політиками і науковцями з часом потребували колосальних матеріальних затрат для подолання їх наслідків. Багато в чому ігнорувався світовий досвід. Набуті за радянський період досягнення також виявились проігнорованими і не стали базовим компонентом розвитку агропромислового комплексу. Тривалий час не брались до уваги національні, глобалізаційні і євроінтеграційні тенденції.

Сільське господарство потребувало необхідних енергетичних затрат. АПК щорічно споживав близько 12 млн. т умовного пального, або близько 4% загального обсягу енергоспоживання в Україні. Близько 70% їх витрачалося на двигуни внутрішнього згорання. Традиційно вітчизняні виробники сільгоспмашин не враховували реалії сьогодення та не опікалися завданнями створення енергозберігаючих машин і знарядь. Оранка залишалася одним з найенергомісткіших і дорогих процесів. Обробіток ґрунту потребував 50% енерговитрат [1].

Протягом 2001 – 2006 рр. загальна вартість основних фондів сільгоспідприємств скоротилася з 87,8 до 46,8 млрд. грн., або майже вдвічі (2). В середньому вітчизняне сільське господарство за рівнем технічної оснащеності відставало від сільського господарства країн ЄС у 8-10 разів [3].

У 1991 р. відповідно до постанови уряду на деяких підприємствах сільгоспмашинобудування розпочалося виробництво малогабаритної

техніки. З'явилися перші пілотні проекти міні-тракторів «Прикарпатець» (Івано-Франківськ) і Т. 010 М (Харків), мотоблоків «Січ» (Запоріжжя) та М-3 (Харків). Харківське конструкторське бюро акціонерного об'єднання «Завод ім. Малишева» у порядку конверсії розробило шість моделей дизельних двигунів (від 5 до 80 кінських сил) [4].

«Національна програма виробництва технологічних комплексів, машин і устаткування для сільського господарства, харчової та переробної промисловості», схвалена у вересні 1992 р. Кабінетом Міністрів України, передбачила також розробку і налагодження промислового виробництва 3 564 типів машин і обладнання: енергетичних і транспортних засобів – 450 видів, машин та обладнання для рослинництва – 1416, устаткування для харчової та переробної промисловості – 1698 [5]. До виконання програми залучалися 700 підприємств і конструкторських організацій.

Протягом 1992 – 1996 рр. у серійне виробництво було передано 331 найменування нової техніки, у тому числі 247 видів сільськогосподарських машин. Випуск налагоджували близько 30 підприємств Мінмашпрому, Львівська асоціація «Термоприлад», Київське науково-виробниче об'єднання «Комета», фірма «Україна Холдинг – Лізинг», 51 підприємство оборонного комплексу. У цьому помітною була роль Української національної компанії «Укрсільгоспмаш», у складі якої – 40 науково-дослідних інститутів та конструкторських організацій, 66 підприємств сільськогосподарського машинобудування, ряд оборонних заводів [6].

З огляду на багато обставин інертно розв'язувалась проблема матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Державною владою не було розроблено цілеспрямованої, стратегічно зорієнтованої технічної і технологічної політики. Внаслідок чого на початку 90-х років одночасно з розривом економічних і технологічних зв'язків, що функціонували в господарському комплексі СРСР, почалося падіння темпів обсягів виробництва українськими машинобудівними заводами техніки для села. У справі розробки нових і вдосконалення існуючих технічних засобів ще з радянських часів залишалось багато проблем, зокрема на підприємствах зберігалась висока матеріально-, енерго- і трудомісткість продукції, низький рівень використання сировини і виробничих потужностей. Вони випускали лише 27% потрібних найменувань машин, а їх наробок був у 10–12 раз менший, ніж у зарубіжних аналогів. Крім того, через економічну кризу та зниження купівельної спроможності сільськогосподарських товаровиробників відбувалося те, що вітчизняні сільгоспмашинобудівні заводи не могли витримувати конкурентної боротьби з іноземними постачальниками. Техніка ставала найбільш жорстко лімітуючим ресурсом виробництва на селі,

що викликало значне зниження обсягів виробництва, різкого погіршення фінансового стану господарств. Протягом 1990–2000 рр. виробництво тракторів скоротилося з 106221 до 4034, сівалок з 57066 до 2003, комбайнів кукурудзозбиральних з 5452 до 9, бурякозбиральних з 8600 до 60. Машин для внесення в ґрунт мінеральних добрив і вапна було випущено шість, тоді як десять років потому їх випускалось 13850 одиниць [7].

За розрахунками фахівців Інституту аграрної економіки УААН у 2000 р. до технологічної потреби у сільському господарстві України не вистачало 165 тис. тракторів (32%), 38 тис. зернозбиральних (34%) і 11 тис. кормозбиральних комбайнів (22%) [8].

Протягом досліджуваних років серед політиків, науковців традиційними були дискусії стосовно стратегії розвитку вітчизняного сільгоспмашинобудування. Якими мали бути межі технічної незалежності України – залишалось питанням спірним. Ішли шляхом збереження за будь-яку ціну вітчизняного машинобудівного комплексу, з одного боку, а з іншого – хотілося мати сучасні ефективні засоби і механізми.

Держава намагалась зберегти існуючі потужності підприємств сільського машинобудування. Закон України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» передбачив виділення з держбюджету 490 – 500 млн. грн. У 2004 р. Уряд затвердив Держпрограму розвитку складної сільгосптехніки на 2004 – 2006 рр. Але це виявилось непосильним для держави. Приймалися часто декларативні рішення. З держбюджету передбачалося виділити 10 млн. грн., а фактично виділилося 8,5 млн. грн. Водночас підприємства успішно працювали протягом 2001–2003 рр. ВАТ «Харківський тракторний завод» випустив колісний трактор ХТЗ-21041 на базі комплектуючих вітчизняних і іноземних фірм. Крім того, що він за техніко-економічними характеристиками відповідав зарубіжним аналогам, був удвічі дешевший [9].

Держава робила перші спроби налагодити випуск експериментальних зразків машин і механізмів. У послідовні роки було відновлено серійне виробництво традиційних зразків важких тракторів у Харкові, Тернополі, Херсоні. Водночас відсутність ринкового механізму у визначенні необхідної модифікації і кількості техніки, переважання суб'єктивізму у цій справі (16 членів державної експертної ради затверджували бажані моделі техніки і механізмів) спричинило ту обставину, коли заводи у своїй більшості виробляли непотрібні, незатребувані їх види, перевантажували ними склади. Внаслідок цього знадобились адміністративні важелі її реалізації.

Аби дещо виправити ситуацію, 3 липня 2001 р. Президент України Л.Кучма видав Указ «Про заходи щодо розвитку ринку вітчизняної

техніки для агропромислового комплексу та збільшення обсягів її виробництва», в якому визначалися заходи щодо створення умов для розвитку конкуренції серед підприємств сільгоспмашинобудування, перерозподілу бюджетних витрат і спрямування їх на часткову компенсацію вартості техніки [10].

Так складалось, що технологічні операції в сільському господарстві виконувались засобами, зношеними на 80-90%. Причому застаріла техніка потребувала значних коштів для підтримання її в робочому стані, а якість виконаних нею робіт залишалась низькою. Сільгоспідприємства втрачали велику кількість врожаю [11].

Через брак надійної вітчизняної техніки іноземні механізми виконували значно більший обсяг робіт, ніж їхні аналоги за рубежом. У 2006 р. в Україні трактор «Джон Дір» у середньому виконував робіт у 4 рази більше, ніж у США, у 9 – ніж у Великобританії, 10 – Франції і 24 – ніж у Німеччині.

В ухваленому 7 лютого 2002 р. Верховною Радою України Законі «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» акцент зроблений на посилення ролі держави у справі підтримки підприємств сільського машинобудування. Їм надавалось право списувати і реалізовувати застарілу, надлишкову техніку на особливих умовах оподаткування на напрямляти їх на оновлення власних основних фондів. Закон передбачив також заходи по зміцненню кадрового потенціалу підприємств. У першочерговому порядку передавалися з державної до комунальної власності житловий фонд та об'єкти соціальної інфраструктури, що їм належали. Особлива увага приділялася питанню інвестиційної привабливості підприємств, управління підприємств.

Відповідно до затвердженого спільним наказом Міністерств фінансів та аграрної політики Порядку використання коштів державного бюджету на компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, держава покривала 30% вартості техніки після того, як покупець сплатив 70%. До участі в цій програмі долучалися покупці, які пройшли відповідний конкурсний відбір за засадами, передбаченими Наказом Мінагрополітики від 7 березня 2002 р. «Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва» [12].

Схоже, що кожен регіон намагався здійснювати «власну політику» в галузі комбайнобудування. Так, Дніпропетровське підприємство «Південмаш» розпочинав випуск українсько-німецької машини «Кейс», у Харкові – виробники спільно з польськими колегами «Обрій Бізон», ремонтний завод у Білій Церкві налагодив збирання комбайна «Єнісей». Причому

така нічим не вмотивована розпорошеність виробничих зусиль підтримувалася державною владою: щедро виділялись пільги, кредити тим компаніям, які займалися закупівлею техніки за кордоном і особливо в Російській Федерації.

З'явилась альтернатива: купувати іноземну техніку чи дбати про розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. В кінці 1990-х років Міністерство аграрної політики робило ставку на нарощення поставок імпортової техніки. Вона була потужнішою, надійнішою, універсальнішою, оснащеною електронними системами контролю витрат пального, керування агрегатами. Разом з тим аналоги цієї техніки у три-сім разів були дорожчими за вітчизняні моделі. Водночас вона удвічі була дорожчою в експлуатації та технічному обслуговуванні [13].

Бюджетне фінансування закупівлі техніки сприяло штучному підвищенню її собівартості, призводило до фінансових зловживань, стримувало процедуру запровадження маркетингу як ринкового інструменту реалізації продукції заводів сільгоспмашинобудування.

Дії держави по забезпеченню сільського господарства технікою мали і регуляторну функцію, яка не відповідала правилам ринку. В 1996 – 1997 рр. вона виступила гарантом використання кредитів Ексімбанку США на суму 272,3 млн. дол. під контракти між корпорацією «Укראгпроммбіржа» і фірмою «Джон Дір» та Українською аграрною біржею і компанією «Кейс Корпорейшн». Техніка поставлялась у розстрочку та у фінансовий лізинг на п'ять років. Проте державний бюджет часто не дозволяв обслуговувати кредити вчасно і в повному обсязі. 12 травня 2001 р. уряд змушений був визнати неефективною роботу ряду міністерств і відомств та ухвалити Постанову «Про стан відшкодування в 2000 році витрат державного бюджету на виконання державою гарантійних та кредитних зобов'язань за іноземними кредитами» [14].

Разом з тим, в результаті самовідданої праці вітчизняних конструкторів, інженерів, висококваліфікованих робітників галузі сільськогосподарського машинобудування вдалося досягти позитивних зрушень щодо випуску системи машин для АПК. У 2003 р. в Україні технічні потреби сільського господарства забезпечувалися майже на 80% саме механізмами, виготовленими з вітчизняних зразків. Зуміли зберегти власну потужну матеріально-технічну базу такі флагмани, як Харківський тракторний, Південний машинобудівний, Харківський завод тракторних самохідних шасі, Коломийський завод малогабаритних тракторів, «Уманьфермаш». Особливо активно освоював випуск нової техніки Харківський тракторний завод. У виробництво впроваджувались гусеничні варіанти тракторів Т-150-05 і Т-150 II-06 (150 кінських сил), а також колісні трактори Т-150-К-05, Т-150-К-06. У 1996 р. завод випустив дослідну партію з

20 потужних тракторів ХАЗ- 200Г [15].

Але низька якість вітчизняної техніки спричинялася головним чином кількома обставинами: коротким терміном впровадження нових зразків у серійне виробництво; відсталістю матеріально-технічної бази підприємств сільгоспмашинобудування; недостатнім рівнем підготовки кадрів, відсталістю досвіду складання техніки.

Крім того, якість техніки не відповідала ціні. Комбайн «Славутич-100» коштував 100 тис. дол. США (комбайн найвищого класу Massey Ferguson MF-34 коштував 105 тис. дол. [16]. В Україні мали місце парадокси, коли у ціну техніки не виправдано закладались компенсаційні витрати підприємств на неповне використання ними виробничих потужностей. Таким чином, стимулювання вітчизняного машинобудування відбувалось за рахунок сільськогосподарських виробників.

Українські виробники сільськогосподарської продукції половину власних фінансових ресурсів витрачають на придбання імпортованих технічних засобів. Це обумовлено кількома причинами: низькою якістю і надійністю техніки; можливістю придбання доступної техніки, яка є популярною за рубежом; труднощами одержання дешевих кредитів; незрілістю інфраструктури ринку аграрної політики; відсутністю у сільгоспідприємств достатніх оборотних коштів [17].

Державою протягом тривалого часу не була створена нормативно-правова, ідеологічна база для прозорих правил гри дійових осіб на ринку сільськогосподарської техніки. Навіть у 2000-і роки в Україні переважала ситуація, коли домінували «нездорові» інтереси, відкритими залишалися можливості для зловживань та махінацій. Від цього в найбільшій мірі страждали виробники сільськогосподарської продукції. Підприємства сільськогосподарського машинобудування, працюючи на держзамовлення та використовуючи бюджетні кошти, постійно намагалися утримувати ціни, що перевищували на 15-17%, установлену за допомогою ринкових правил. Це пояснювалося намаганням скорити витрати, що пов'язувалися з неповним використанням власних потужностей і небажанням власних потужностей і небажанням знижувати собівартість продукції. У свою чергу, фірми-дилери прагнули реалізувати якомога більшу кількість і за нижчими цінами техніки та механізмів знаходили шляхи зниження ціни, зменшуючи собівартість шляхом поставок заводом дешевшої сировини, енергії, комплектуючих виробів тощо.

Опікуючись проблемою підтримки функціональності сільського господарства, держава вникала і в процеси закупівлі та розподіл мінеральних добрив. Вітчизняні підприємства хімічної промисловості за роки незалежності переорієнтувалися на експорт

закордон своєї продукції, оскільки це було вигідно з точки зору досягнення відтворення та одержання стабільної прибутковості власного виробництва. За таких обставин, аби забезпечити неплатоспроможне сільське господарство необхідною кількістю добрив, потрібні були державні адміністративні важелі та кредити. Органи державного управління відстежували потреби господарств, контролювали виконання їх заявок на хімічну продукцію. На початку 2000-х років використання її сільгоспідприємствами залишалось незначним. У 2002 р. вдалося закупити 185 тис. т. добрив, або 45% від потреби [18].

Уряд і Міністерство агрополітики вибудовували механізм забезпечення аграрної галузі засобами захисту рослин, виходячи передусім з кількох обставин: забезпечення доступу вітчизняного споживача до більш якісних препаратів іноземного походження; розвитку власне виробництва та створення конкурентного середовища.

Протягом досліджуваних років відбулося різке зменшення обсягів використання сільським господарством засобів захисту. Протягом 1991 – 2002 рр. вони скоротились у сім разів. У сегменті препаратів, що були наявні в Україні у 2000 р., вітчизняні займали 5%. Скоротили власне виробництво основні виробники засобів: Первомайське ДП «Хімпром», Роздольський хімзавод «Сірка», ВАТ «Краситель» (м.Рубіжне), Запорізький коксохімічний завод. Уряд України Постановою від 24 січня 2001 р. «Про організацію виробництва вітчизняних засобів захисту рослин» зробив спробу централізувати виробництво цієї продукції, створивши на базі компанії «Агробізнеспром» профільне підприємство із замкнутим циклом виробництва.

Міністерство аграрної політики України розробляло низку заходів, направлених на забезпечення сільгоспвиробників як вітчизняними, так і імпортованими сортами насіння. Лише в 2001 р. було ухвалено два накази: «Про задоволення потреб в елітному насінні сільськогосподарських товаровиробників» (№45/19); «Про задоволення потреб товаровиробників в насінні кукурудзи під урожай 2002 року» (№110) та Порядок використання бюджетних коштів для формування державного насінневого страхового фонду. Ці документи визначили обсяги виробництва і реалізації елітного насіння ярих культур, насіння гібридів першого покоління кукурудзи насінницькими формуваннями, науково-дослідними та учбовими установами.

Перші державні політичні рішення у царині технічного та технологічного забезпечення сільського господарства були стабілізаційні і спрямовувались на кількісне постачання сільського господарства необхідними технічними засобами і механізмами. Були відкриті шляхи для масового завезення іноземної сільськогосподарської техніки. Якісні контрасти

зарубіжних і вітчизняних аналогів техніки змусили політиків, господарників, науковців шукати шляхи нагальної модернізації вітчизняного сільськогосподарського машинобудування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іванишин В.В. Економічна ефективність енергозберігання в ґрунтообробці та сівбі зернових і ріпаку // Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.28-32.
2. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – С.182.
3. Трегобчук В. Інноваційно-інвестиційний розвиток національного АПК: проблеми, напрями і механізми // Економіка України. – 2006. – №2. – С.7.
4. Падалка С.С. Україна 60–90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). – К., 2000. – С.336.
5. Національна програма виробництва технологічних комплексів, машин і устаткування для сільського господарства, харчової та переробної промисловості // Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу. 1992. Жовтень.
6. Гончарук Н. Специфіка перепрофілювання і зміни форм власності у сільськогосподарському машинобудуванні // Громадські організації і їх роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України. – К., 1997. – С. 130.
7. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляди у майбутнє. Науково – популярні нариси у трьох томах – том II Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001. – С. 364.
8. Саблук П. Вказана праця. – С. 365.
9. Стратегічні напрями розвитку ринку технічних засобів і послуг // Поточний архів Інституту аграрної економіки УААН. – 1994. – Травень. – С.5
10. Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт. 1999-2002. – К., 2002. – С.140.
11. Мармуль Л.О. Матеріально-технічне забезпечення регіональних АПК // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С.12-13.
12. Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт. 2002-2003. – С.60
13. Білоусько Я.К. Інвестиційні забезпечення техніко-технологічного переоснащення аграрного виробництва // Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.33.
14. Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт. 1999-2002. – С.187.
15. Найда П., Павленко П. До розробки конструкції та освоєння виробництва тракторів і машин в Україні // Техніка АПК. - 1996. - № 1. - С. 1 - 3.
16. Шпак М.В. Відтворення технічного потенціалу галузей рослинництва в аграрних підприємствах // Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.8.
17. Околот Л.С. Класифікація аграрного виробництва за умови розвитку його конкурентоспроможності // Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.106.
18. Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт. 1999-2002. – С.138.

В.О. ЧУЙКО

АРХАЇЧНІ СВЯТА НА ТЕРИТОРІЇ НИНІШНЬОЇ УКРАЇНИ

Чуйко Віталій Олександрович – викладач Дніпропетровського училища культури

У сучасний період, коли поживався інтерес до вивчення минулого нашої країни, однією із актуальних проблем історико-культурологічних досліджень є виокремлення аспекту свят із загального розвитку культури в найдавніші часи, а саме – в Первісну добу. Мета чинної статті: дослідити (на підставі даних археології), якими ж були святково-обрядові заходи в означений період. Для цього спробуємо розв'язати такі завдання:

- з'ясувати (на підставі даних археології) вік виникнення святково-обрядової діяльності на території нинішньої України;

- виявити які культи, вірування були притаманні цим святково-обрядовим заходам;

- визначити особливості архаїчних свят на території нинішньої України та їх зв'язок із загальноєвропейською обрядовістю.

На сьогодні накопичено значний масив праць зарубіжних (С.Дюркгейма, М.Еліаде, А.Ван Геннепа, Б. Маліновського, Е.Кассіра, К. Леві-Стросса, Ю.Ліпса, Е.Тейлора В.Тернера, Дж.Фрезера та ін.) і вітчизняних (І.Снегірьов, М.Бахтін, В.Чічеров, А.Чечотін, К.Байбурін, Л.Абрамян тощо) науковців стосовно первісної

культури взагалі й, зокрема, святково-обрядової сфери. Але недостатньо вивченим лишається питання виникнення і формування святково-обрядових заходів на території сучасної України. Не можна сказати, що вітчизняна обрядовість не вивчалась українською наукою. Так, вагомий внесок у вивчення духовного життя стародавнього населення України епохи палеоліту зробили археологи О. Черниш, І. Вінокур, С. Бібіков, Г. Підоплічко та інші. Але вивчення архаїчної культури проводиться за вузькоспеціалізованими підходами (археологи не виходять за межі археології і фіксують тільки знахідки артефактів, історики – розглядають свій аспект, філософи – свій). А для культуролога важливим є створення найбільш повної картини святково-обрядової діяльності первісної доби (від фактів проведення обрядів - до аналізу найстародавніших релігійних вірувань. Якщо звернутися до фахових навчальних посібників з історії культури України, то ми побачимо, що у виданні 1998 р. авторського колективу МАУП м. Києва детальний розгляд культурних надбань проводиться з періоду слов'янства [7, 10]. В книзі за редакцією професора В. О. Лозового, прадавня культура презентована Трипільям [20, 255]. Автори В. М. Шейко та Л. Г. Тишевська розпочинають характеристику найдавніших пам'яток мистецтва на території нинішньої України з доби пізнього палеоліту [21, 10-11], але і в їх публікації відсутнє висвітлення аспекту первісних свят, культів, вірувань. Між тим, свято є визначним феноменом загальнолюдської культури, явищем, яке пронизує культурні поля різних епох від минулого до майбутнього й тому вивчення найбільш раннього періоду святкової діяльності на теренах нинішньої України є актуальним для вітчизняної науки. Щоб дослідити обрядові свята первісної доби, потрібно почати з використання фактичного матеріалу накопиченого українською археологією. Вчені говорять, що людина сучасного фізичного типу - «*homo sapiens*» з'явилась на території нинішньої України на початку пізнього палеоліту, який тривав від 35 до 10 тис. років тому [3]. Припадає він, в основному, на час вюрмського, або валдайського заледеніння. Клімат був холодний і суворий. Фауна була представлена мамонтами, вівцебиками, бізонами, північними оленями, пеліями та іншими холодовитривалими тваринами. Історики й археологи дослідили, що основним змістом діяльності «*homo sapiens*» в палеоліті було мисливство, яке супроводжувалося ритуальними, магічними діями. В десятках печер Західної Європи: Альтаміра, Камбарель, Фон-де-Гом, Ласко, Ніо та інших, а також Кам'яна Могила (Україна), в Карелії, в горах Уралу і в Каповій печері в Башкирії є «ритуальні» зображення тварин і людей епохи палеоліту. І науковці загальноприйнято вважають думку про те, що шляхи формування одних із перших культурних здобутків, до яких

належать мисливські магічні обряди й ритуали (а саме в такому вигляді були представлені найстародавніші свята), були ідентичними на всіх теренах проживання людини розумної. Отже, вік матеріальних свідочств мешкання «*homo sapiens*» на території нинішньої України можна вважати часом виникнення перших форм святково-обрядової діяльності. Найдавніше стійбище людини сучасного типу на Наддніпрянщині – стоянка Міра під Запоріжжям датується віком 28 тисяч років [3, 31]. За визначенням М. М. Бахтіна «свято є дуже важливою первинною формою людської культури» і вітчизняна наука розглядає його як синкретичне явище, в якому поєднані слово, музика, гра, рядження, танець. Отже, і за наявністю таких археологічних знахідок як музичні інструменти або зображення танцюючих людей можна вже гіпотетично констатувати існування святкової діяльності в далекому минулому. Саме в святі повною мірою знаходять своє застосування музичні інструменти у супроводі яких і відбуваються певні ритуальні дії. На думку українських археологів І. Винокура, Д.Телегіна, яка базується на знайдених артефактах, найдавніші прояви музичного мистецтва у наших пращурів (тобто ми маємо справу уже з досить розвинутою формою свята) спостерігалися вже приблизно 18 - 15 тисяч років тому [3]. Серед предметів ужитку і художніх творів тих часів трапляються первісні музичні інструменти або їх зображення на посуді чи коштовностях. В Україні відомо кількасот стоянок епохи пізнього палеоліту. Близько третини з них розташовано в басейні Дніпра. Найбільш вагомими для чинного дослідження є артефакти зібрані на розкопках у селі Межиріч Черкаської області. Їх вік – 15 тисяч років [3, 17]. Археологи розкопали разом із житлами, викладеними із черепів і бивнів мамонтів примітивний «оркестр» – набір ударних музичних інструментів із мамонтових кісток. Подібні знахідки непоодинокі. Вархеологічних розкопках 1952–1961 рр. на Мізинській палеолітичній стоянці поблизу Чернігова ученим пощастило натрапити на цілий інструментальний комплекс з ударних інструментів – різні кістки мамонта, набірний браслет, що «шумить». Вони оздоблені геометричними візерунками, нанесеними червоною вохрою. Археолог С. Бібіков задля того, щоб найточніше встановити призначення оздоблених орнаментом кісток, залучив до експертизи криміналістів та досвідчених музик, котрі, уважно дослідивши розташування обертостей і вм'ятин, висунули гіпотезу, згідно з якою орнаментовані кістки мамонта є не чим іншим як музичними інструментами. Вищеназвані знахідки з Мізинської стоянки дозволили дослідникам прийти до висновку не лише про існування на ній музикального комплексу, але й про те, що й сама будівля, де вони були розкопані, мала ритуальне призначення

[3, 18] й слугувала місцем для проведення святкових заходів. Отже, в Мізині презентована доісторична будівля, в якій відбувалися святкові дії в супроводі музичних інструментів. Сама будівля була споруджена з кісток і бивнів мамонта й мала вхідну арку з двох великих бивнів, з'єднаних угорі спеціальною кістяною муфтою. Подібний прийом є свідомо добре розвинутою будівельною технікою й не зустрічається більше ніде в Європі. В вищезначеній споруді ритуального призначення попері стінами були встановлені черепи мамонтів, прикрашені малюнками, нанесеними вохрою. Науковець С. Бібіков розглядає їх як своєрідні примітивні стільці.

Львівська археологічна експедиція 1953 р. знайшла в селі Молодове Чернівецької області флейту з рога північного оленя. На думку вчених, це найдосконаліший з усіх відомих палеолітичних музичних інструментів. Він має один позовжний штучний отвір і чотири поперечних у найтоншій, спеціально обробленій мундштучній частині, а в нижній частині – ще два невеликі отвори. Крім того, в с. Гагаріне розкопані статуетки, що являють собою фігурки людей у позі танцю. Серед палеолітичних зображень у гротах Кам'яної могили під Мелітополем є малюнки жінок, що танцюють. На деяких з них – маски тварин. Дослідники розглядають ці артефакти як доказ існування обрядового танку [3, 36]. Наведені вище факти археологічних знахідок музичних інструментів на території сучасної України, споруд ритуального призначення та різьбленого на кістці мамонта первісного «календаря» (його вік - 18 тисяч років), що відтворював зміну фаз місяця, дають підставу датувати час існування архаїчних святково-обрядових заходів, віком даних артефактів, який науковці відносять до пізнього палеоліту (приблизно 18 - 15 тисяч років тому). Крім того, на стоянках Мізин і Межирічі були розкопані унікальні витвори первісного мистецтва - жіночі статуетки із бивня мамонта й каменю, які є стилізованими зображеннями так званих «жінок-птахів». Це маленькі фігурки з підкресленими жіночими ознаками, але вони, водночас, нагадують і силуети пташок. Статуетки вкриті складним магічним орнаментом, у малюнку якого виразно виділяються ромби – символ родючості. Знайдені «жінки-птахи» свідчать про високорозвинене абстрактне художнє мислення людини пізнього палеоліту, яка мешкала на теренах нинішньої України. Маленькі жіночі статуетки дають підстави зробити висновки про уявлення людей тієї епохи. «Жінки-птахи» були втіленням образу «Великої Богині» і слугували «оберегами». Отже, сили природи, на думку первісних людей, поділялися на добрі й злі, причому добрі були оберегами від злих. Найдавніший зразок оберега – жіноче божество, що було поширено практично в усіх народів. Берегиня – мати всього живого, первісне божество-захисник людини. З часом Берегиня стала богинею родючості,

природи, добра, охоронницею дому. Амулети з її зображенням носили на шиї. Привернули увагу дослідників і браслети із стоянки Мізин. Вони були виготовлені із бивня мамонта й вкриті складним врізним орнаментом. Один із браслетів суцільний, інший складається з п'яти окремих смужок. На них у ритмічному повторенні по п'ять і сім зображені десяти й дванадцятилінійні орнаменти. Археолог С. Бібіков вважає браслети з Мізина унікальними витворами мистецтва, аналога яким в Європі поки що не знайдено. Огляд публікацій, щодо вищезгаданих артефактів, надає нам наступне:

науковець Б.Фролов [15, 113] зробив висновки, що орнамент на браслетах з Мізина підпорядковується тим же законам астральних міфів епохи пізнього палеоліту, що й на всіх теренах Євразії, в яких лунарна символіка (жіноча), пов'язана з числом 10, солярна (чоловіча) – з сонячним роком. Справа в тому, що в печерному розписі Євразії часто зустрічаються одні й ті ж сюжети: ритуальні зображення корови (бика) і коня, де «місячна королева (бик)» символізує жіноче начало, а «сонячний кінь» – чоловіче. Подібні образні порівняння виникли у первісних людей тому, що тривалість вагітності у корови така, як і в жінки – 10 повних місячних фаз, а тривалість вагітності у кобили - повний сонячний рік. На артефактах (браслетах) з Мізина, хоча і в іншій формі, але відображені ті ж самі символи. Різьблення ліній, їх ритмічне розташування по 10, відповідає лунарній системі (жіночій), а розташування по 12 - чоловічій. Типовим є групування ліній по 5 і 7 (магічним числам), а також у трьохрівневій композиції, яка символізує небо, землю і підземний світ. «Мовний ритм» браслетів, дійшов висновку науковець, відповідає образам-символам монументального живопису Євразійських печер. Також він фіксує, на підставі знайдених артефактів, наявність у людей епохи пізнього палеоліту понять дуальності: ніч – день, чоловіче – жіноче; поняття про чотири початкові стихії: вогонь, воду, землю, повітря, які в більш пізні часи склали підвалини античної науки [15, 115];

вчені А. П. Черниш [15, 18], А. П. Окладников [15, 23] підкреслюють зв'язок і вплив магічної обрядовості на розвиток мистецтва і світоглядних уявлень первісної людини.

Значення пам'яток кам'яного віку України для розуміння найдавніших етапів первісної епохи Європи важко переоцінити. Знайдені в Україні зразки монументального житло – і храмобудування (мається на увазі велика споруда ритуального призначення із черепів і кісток мамонтів з Мізина), як і оригінальні зразки образотворчого мистецтва, загадкові «жінки-птахи» з того ж Мізина, прямих аналогів в Європі не мають [3, 36]. Фігурки «жінок-птахів» з Мізина та браслети, які виконані в складній стилізованій манері є свідченням розвинутого абстрактного

мислення, котре, як виявилось, було притаманне людині пізнього палеоліту. Отже, вивчення зразків первісних знарядь праці і мистецтва, залишків жител і перших поховань свідчить, що в палеолітичну епоху людина досягла певного рівня матеріальної і духовної культури, який став основою для формування й подальшого розвитку культури наступних епох. На теренах нинішньої України, в період 25-20 тис. років до н. е. [8, 155], мала місце розвинена, як на той час, система магічних обрядів, для здійснення яких будувалися спеціальні святилища, оздоблені витворами первісного мистецтва. Якщо керуватись хронологічним принципом типології, типом свята, до якого можна віднести свята епохи пізнього палеоліту були первісні свята. Сам термін (первісне свята) зустрічається в працях багатьох науковців: Е. Тейлора (Тайлора), Ю. Ліпса, М. Бахтіна, Л. Абрамяна, А. Єремєєва тощо. Слід зазначити, що археологічні знахідки зі стоянок: Міра, Молодове, Мізин, Межиріч, Гінці, Добранічівка, Кирилівка доводять, що основним видом трудової діяльності людини було мисливство. Однією із найпоширеніших видів здобичі цього часу стає мамонт, на якого полювали колективно, родовим об'єднанням. Науковець І. Г. Підоплічко на підставі артефактів (стоянка Амвросієве в Донбасі) підрахував, що на цій стоянці в загінному полюванні брали участь близько 80 мисливців [3, 33]. Одна особа відчувала себе слабкою. Вона не могла забезпечити своє існування і тому її інтереси підпорядковувалися інтересам роду. Тільки так вона могла вижити. Родові колективи становили господарські одиниці, де праця була спільною і результати її, насамперед продукти харчування, рівномірно розподілялися між усіма членами роду.

Зарубіжні вчені Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Ю. Ліпс та ін. в своїх роботах підкреслювали зв'язок первісних свят і обрядів з магією, мисливською міфологією. Родові об'єднання намагалися за допомогою певних магічних дій забезпечити вдалі результати полювання, тому первісні мисливці, перш ніж йти на здобування якоїсь тварини, часто здійснювали обряд «убивання» її зображення, нанесеного на пісок чи на стіну печери. Саме такі зображення тварин, «поранені» списками, відомі з печерних розписів у Європі. Обряд «убивання» був колективною дією, що й зафіксували «мистецькі» твори епохи палеоліту, які зображували багатьох мисливців навколо здобичі. Отже, перші зображення «поранених» тварин донесли до нас «соціальний поштовх», потребу до виникнення свят, яка була пов'язана з магією, мисливською міфологією. Первісне свята мало форму «традиційної» поведінки, «мови реального життя» – мови жестів, рухів, звуків, дій, котрі в сукупності є обрядом чи ритуалом, в якому накопичується соціальний досвід і передається наступним поколінням [5, 76]. Колективний характер первісних свят відмічали К. Жигульський,

Б. Рибаків, Л. Абрамян, А. Єремєєв тощо. У процесі повсякденної трудової діяльності розвивалось мислення людини, набувалися позитивні знання, складалися вірування і звичаї, формувалася святково-обрядова діяльність. За пізнього палеоліту виникають різні форми релігійних вірувань: тотемізм (від слова «от-отем» – його рід. Це слово походить з мови племені північноамериканських аджибвеїв), магія (від грецького – чаклунство), анімізм (від латинського анімус – душа, дух). Знання, релігія, мораль – все це утворювало єдину систему, де домінувала релігія. Е. Кассіпер, Е. Тейлор, К. Жигульський, Н. Полонська – Василенко та інші в своїх роботах надали своєрідну реконструкцію світоглядних уявлень первісної людини. Згідно з ними, люди кам'яного віку вважали і себе, і тварин, на яких полювали, необхідними частками світового ладу. Забиттям звіра порушувалася світова гармонія, а свята – через особливі, магічні прийоми – повинно було її знову встановити. Повернення мисливців із здобиччю – це свята для всього роду. Успішне полювання пов'язане з великою кількістю їжі, радістю, веселощами. Але сам церемоніал свята складний: це не тільки всезагальна радість, але й колективний обряд, котрий повинен віддалити можливі, небезпечні для мисливця, наслідки забиття звіра [5, 33]. Характеризуючи первісні свята, а зараз мова йде про мисливські святково-обрядові заходи, дослідники (Л. Абрамян, В. Топоров, А. Єремєєв тощо) виявляли і їх функції. По-перше, це об'єднання (соціальна функція) всіх особистостей, що належали до складу одного роду та забезпечення соціальних форм існування. По-друге, свята, як і супроводжуючі його обрядові дії, виконували магічну функцію (оберегову). По-третє, вони забезпечували можливість особливого «святкового» спілкування – комунікативна функція. По-четверте, свята грали роль каталізатора розвитку різних видів мистецтва, які поєднувались в обрядовій дії (музики, танцю, співів) і впливали на естетичні почуття людей – естетична функція. По - п'яте, мали регламентуючу функцію (поділ за гендерною ознакою: свята та обряди окремо для чоловіків і для жінок). В культурі відсталих племен Африки, Австралії етнографи і досі фіксують святково-обрядові заходи мисливців, до участі в яких не допускаються жінки.

Наступним різновидом первісного свята є святково-обрядові заходи періоду мезоліту. Праці О. Бойка [1], Л. Залізняка [6] та ін. з історії України дають нам можливість охарактеризувати мезоліт (10-8 тис. років тому) наступним чином: у цей час льодовик відступив на територію свого первісного утворення - до північних околиць Європи та в Арктику, що привело до загального потепління. На Східноєвропейській рівнині сформувалися географічно-ландшафтні зони, близькі до сучасних. Змінилася фауна. У долинах річок та в трав'янистих степах з'явилися

заєць, вовк, лисиця, косуля й благородний олень, у дубових гаях - дикі кабани, в степовому Причорномор'ї - первісні бики-тури і дикі коні. У річках водилися лососі, судаки, соми і форель. Населення вело відносно осілий спосіб життя, жило з мисливства і збиральництва. Люди навчилися заготовляти дарунки природи про запас. В епоху мезоліту (приблизно VII-VI тис. до н. е.) робляться перші спроби приручення тварин, насамперед собаки (його використовували на полюванні), а також одомашнення свині й бика, що в умовах скорочення мисливських ресурсів і початку вимирання мамонта мало величезне значення. З цим же часом пов'язують і появу первісного примітивного посуду з глини, в якому варили м'ясо й кісті. З другої половини VI - у V тис. до н. е. на території сучасної України пізні мезолітичне населення Степової зони разом із збиральництвом, започаткувало хліборобство і вирощування злакових культур - спершу ячменю, потім пшениці й проса, з яких готували різноманітні каші (найдавніші хліборобські страви). Ці злаки, на думку вчених, були занесені в Європу з Давнього Сходу, де землеробство виникло на декілька тисячоліть раніше. Мезоліт був часом значних досягнень людства в опануванні сил природи, вдосконаленні знарядь праці і помітних змін у соціальній структурі та духовному житті, що зокрема знайшло вираз у розвитку форм святково-обрядових заходів. Складається племінна організація суспільства [3, 43]. Для подальшого дослідження важливо наголосити на ролі мезолітичного збиральництва у формуванні відношення людей до природи та розвитку рослинної святково-обрядової символіки. І вже в більш пізній період, як відгомін первісної доби, стародавні слов'яни вшановували рослини, зокрема дерева: дуб, вербу, березу, калину. Обряди, присвячені Перуну, проходили біля священого дуба. На Зелені свята «завивали» березу тощо. Використання вінків у святах і магичні дії з певними рослинами – теж залишки найстародавніших святкових ритуалів. Мезоліт історики називають «епохою лука й стріл». Згадки про обряди і ритуали того далекого часу, пов'язані з луком і стрілами, залишилися в народних казках (наприклад, російська народна казка «Царевна-лягушка», в якій зафіксовано ритуал, що супроводжував важливу подію – визнання дорослими юнаків. Цей факт символічно оформлювався врученням їм мисливських знарядь: луку й стріл). Відомий дослідник В. Пропп висловлював наступні думки про історичне коріння казки: «... очень возможно, что есть закономерная связь между ранними фрагментами быта и религией, с одной стороны, и сказкой – с другой. Но умирает быт, умирает религия, а содержание ее превращается в сказку» [16, 53]. Той же Пропп закликав до визначення способу забезпечення життя чи виробництва (наприклад: мисливство, збирання, землеробство і т. д.) для того щоб

зрозуміти вік створення казки. Дослідник виділяв у казках відгомін анімістичних (сюжети з птахами), тотемістичних вірувань. Родові тотеми в казках перетворилися просто на персонажів (вовка, ведмедя, зайця). На основі анімізму в мезоліті виник і дуже поширився культ загробного життя та шанування померлих, що супроводжувалося різноманітними обрядами. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати знахідки українських археологів у гроті Мурзак – Коба (Крим), які виявили там парне поховання. Один кістяк належить жінці 20 – 25 років, другий – чоловікові 40 – 50 років. Покійники лежали на спині головами на схід. На обох руках жіночого кістяка дві останні фаланги мізинців були ампутовані ще в дитинстві [3, 38]. Науковці коментували цей факт як свідчення існування в Криму обряду відтинання пальців, який іще до недавнього часу зустрічався у відсталих народів – бушменів, аборигенів Австралії. Даний обряд належить до групи обрядів, пов'язаних з ініціацією. Археологічні розкопки доводять існування складних світоглядних уявлень у людей епохи мезоліту. Наприклад, поховальний обряд мав таку особливість як посипання покійників червоною вохрою. Вона, за віруваннями людей, імітувала очисну силу вогню. Отже, вже в мезоліті дослідники виділяють наявність мисливських обрядів і ритуалів; обрядових дій, пов'язаних з ініціацією; поховальний обряд. В працях зарубіжних науковців, стосовно аналізу обрядових заходів первісної доби у світовому контексті, виокремлюються також «промискуїтетне свято», «тотемне свято» [5, 68-69]. Французький антрополог А. Ван Геннеп вважав обряди, в тому числі й архаїчні, «системами єдиного порядку», й пропонував згрупувати їх в єдину схему, яка теоретично буде складатися з «обрядів прелімінарних, лімінарних, постлімінарних» [2, 15] (він назвав їх «обрядами переходу», тобто переходу від одного соціального стану людини до іншого). Обряди прелімінарні в основному представлені в похоронних церемоніях, обряди лімінарні - у весільних, а постлімінарні - при вагітності, навчанні, ініціації і т.п. Французький соціолог Е. Дюркгейм пов'язував обряди з релігійною свідомістю (віруваннями). Специфічна природа обряду дозволяє відділити його від інших людських дій. Тому, як стверджує Дюркгейм, визначити обряд можна лише після того, як визначено вірування. Англійський антрополог Б. Малиновський поєднував обряди з міфом і писав, що обряди спираються на міфічні події, котрі відтворюються в обряді із санкціонування міфа [13, 298]. Отже, потреба людини особливим чином оформити події суспільства й особистісні (народження, смерть) у формах, які б підкреслювали важливі моменти в житті роду, племені (ініціація, вдале здобуття продуктів харчування тощо) приводять у первісну добу до появи святково-обрядових заходів. Свята

і обряди тут є результатом певного етапу розвитку свідомості як особистісної, так і суспільства в цілому. Багато дослідників (Л. Абрамян, Ю. Ліпс, О. Єремєєв, Кокс тощо) підкреслювали масовість, веселість, оргаїстичність первісних свят. За філософсько – антропологічною теорією американського теолога Харвея Кокса, людина є істотою святкуючою – «homo festivus», а також вона є творцем міфів – «homo fantasia». Ритуальні зображення тварин і людей мезолітичного часу, які свідчать про наявність певних, пов'язаних із ними обрядових дій, зафіксовані і в гротах Криму. Велика кількість зображень тварин є доказом існування відповідних культів (ведмеда, бика, коня) [3, 40]. Про існування розвинених релігійних уявлень людей епохи мезоліту доводять нам і розписи Кам'яної Могили на р. Молочній поблизу Мелітополя. За дослідженнями українських вчених, печери Кам'яної Могили слугували своєрідним природним храмом, сакральним місцем людини протягом багатьох історичних епох. Біля печер знайдено рештки жител, найвірогідніше в них мешкали жерці, котрі наносили на стіни гrotів зображення диких тварин, людей, побутові та ритуальні сцени тощо. За версією відомого шумеролога О. Г. Кифішина, святилище Кам'яна Могила започаткувалося ще за часів, що передували велетенській природній катастрофі – прориву води із Середземного моря у Чорне, який спричинив зміни ландшафту й став причиною переселення протошумерів в Азію. Але ще на протязі багатьох сторіч вони поверталися на батьківщину до своєї святині – Кам'яної Могили. О. Г. Кифішин розшифрував деякі з петрогліфів, зокрема й назву святилища – Шу–Нун, що означає «закон Володарки». Згідно стародавнім написам, у цьому місці відбувалися такі сакральні обрядові дії, як освячення жерцями царювання та царський суд на основі звичаєвого права. Святилище Кам'яна Могила в різні часи досліджувалося багатьма археологами: М. Чмиховим, В. Даниленком, Л. Залізником, Д. Телегіним, Ю. Шиловим та ін. Крім інших наукових висновків, вони писали й про виявлені ними культу. Зокрема М. Чмихов фіксує наявність культу каменів, котрий був в мезоліті поширений в усій Європі, а в Кам'яній Могілі він представлений пісковиками-чурингами. Ці чуринги відображали уявлення людей про розчленований й організований Всесвіт. Всього знайдено близько 40 пісковикових чуринг розміром від 5 до 70 см. Вони мають вигляд риб'язких річкових порід. Зрозуміти значення знахідок допомагає їх порівняння з яйце-риболодиноподібними зображеннями із Лепенського Виру, котрі втілювали уявлення мезолітичного населення про походження життя та про те, що існування людини підкоряється тим же «законам» що й Всесвіт: все народжується, помирає й знову відроджується. М. Чмихов

висуває версію про існування обрядових дій, пов'язаних із вищеозначеними чурингами й провадить паралелі із давньоіндійським святом «закону» або космічного порядку оновлення, святом Рити – «Весняного нового року» [21]. Науковці І. Каганець, Ю. Шілов серед культів кам'яного віку вирізняють культ води. Шанування води, як першооснови життя, також простежується на прикладі Кам'яної Могили. Й по сьогодні побіля неї є цілющі джерела та місце, котре умовно назване місцем п'яти каменів, один із яких слугував олтарем. Для того, щоб наочніше уявити синтез культів, вірувань, слід навести приклад розкопаних залишків величезного ритуального приміщення у Костенках під Воронежем, площею 600 кв. м, датованого 18-15 тис. до н. е. Воно мало 9 вогнищ для обігріву, святилище (прикрашене скульптурами жінок, мамонта, ведмеда, печерного лева), склади для продуктів та зброї [8, 156]. Отже, вищеозначене капище було свідченням обожнювання Великої праматері, священних тварин, а також високого, як на той час, розвитку святково-обрядової діяльності.

Мезолітичні поховання в Україні свідчать, що в цей період розпочалася епоха воєн (знайдено скелети із залишками наконечників стріл у кістках) [3, 44]. Означений факт дає підстави зробити висновок про існування воїнських свят та обрядів, тому що в контексті розвитку світової культури бойові дії завжди супроводжувалися й відповідною воїнською обрядовістю. Як аргумент підкріплюючий чинну гіпотезу, можна навести дослідження європейських науковців щодо поширення за часів мезоліту в Скандинавії культу зброї [14]. Висновки:

- святково-обрядова діяльність, за даними археології, на території нинішньої України мала місце вже приблизно 28 тисяч років тому;

- первісні свята і обряди в Україні гармонійно вкладаються в загальний контекст обрядових заходів у Європі, але в нас знайдено унікальні, які не мають аналогів з європейськими, храмові споруди і музичні інструменти із кісток і бивнів мамонтів. Приблизний вік музичних інструментів - 18-15 тисяч років;

- виходячи з того, що свята й обряди проводились із використанням музичних інструментів - вони вже мали вигляд добре сформованого, синкретичного явища;

- в добу верхнього палеоліту за матеріалами розкопок зафіксовані: мисливські обряди, поховальні обряди та обряди ініціації;

- в мезоліті з'являються військові святково-обрядові заходи та обрядодії, пов'язані із рослинами, які уклали, в подальшому, традиції почитання рослин у слов'ян;

- матеріали археологічних розкопок надають свідчення існування ще в первісну добу певних культів (вогню, води, Великої праматері – Березині, каменів-чурингів, тотемних тварин,

зброї), магії, вірування в потойбічне життя.

Пізній палеоліт, мезоліт, за визнанням самих науковців, вивчені ще недостатньо. Знайдено порівняно невелику кількість артефактів. На сьогодні точність аналізу й датування історичних пам'яток бажає кращого. Археологи розходяться

в своїй періодизації на декілька тисяч років. А отже, вищезначений період потребує подальшого дослідження, спершу археологічних, а потім і фахівцями-культурологами, котрі вивчають таке глобальне, універсальне явище людської культури, як свято.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. К.: Академвидав, 2004. – 656 с.
2. Ван Геннеп А. Обряды перехода. – М.: Восточная л-ра, 1999. – 198с.
3. Вінокур І. С. Археологія України / І. С. Вінокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 480 с.: іл.
4. Еремеев А. Ф. Первобытная культура: Происхождение, особенности, структура. – Саранск, 1996. – 321 с.
5. Жигульский К. Праздник и культура. – М., 1983. – 338 с.
6. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 439с.
7. Історія культури України: Навч. посіб. – К.: МАУП, 1998. – 232 с.
8. Каганець І. В. Арійський стандарт. /І. В. Каганець. – К.: Видавництво А.С.К., 2006. – 336 с.
9. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры. Миф и религия // Философские науки, - 1991. - № 7.
10. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная могила. Опыт дешифровки протошумерского архива. – К., 2001. – 102 с.
11. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М.: Наука, 1992. – 502с.
12. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление. – М.: Наука, 1978. – 392 с.
13. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры. – М.: РОССПЭН, 2001. – 567 с.
14. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. В 3 т./А. Л. Монгайт. –М., 1973-1974, - 541 с.
15. Первобытное искусство. /Отв. Ред. Доктор истор. наук Р. С. Василевский. – Новосибирск: Наука, 1983. – 212 с.
16. Пропп В. Я. Историческое корни волшебной сказки. – СПб., 1996. – 511 с.
17. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К., 2001. – 152 с.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 – Т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – 640 с.
19. Тэйлор Э. Б. Первобытная культура / Пер. с англ. Д. А. Коропчевского; Предисл. и примеч. А. И. Першина. – М., 1989. – 573 с.
20. Українська та зарубіжна культура: Підручник. Видання друге /За ред. В. О. Ланового. - Харків, 2008. - 376 с.
21. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К., 1992. – 479 с.
22. Шейко В. М. Історія Української культури: навч. посібн. / В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. – К.: Кондор, 2006, - 264 с.
23. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н. е. – К., 2002. – 212 с.

ФІЛОСОФІЯ

В.Е. ГРОМОВ

О ЛЮБВИ КАК ФОРМЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА К ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Громов Валерий Евгеньевич - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

Что такое любовь? Будда в ответ на этот вопрос наверное бы многозначительно отмолчался. Трудно понять любовь силой разума. Ясно, однако, что практически все владеют достаточным основанием размышлять о любви, поскольку она дана человеку экзистенциально, составляя неотъемлемый атрибут его скоротечной жизни. Стало быть каждый «знает» любовь задолго до того, как ставит вопрос о ее природе.

Ребенок любит маму, мороженое, собаку... Пожалуй, именно в детстве, далеко от всякой рефлексии, легче всего, а точнее с неодолимой естественностью дается знание предметов любви и любовное мироотношение как таковое. В движении жизни и в связи с тем, что вызывает любовь, она полнится разным содержанием, но в ней остается и нечто такое, что делает ее любовью.

Однако при аналитическом поиске существенных свойств любви она становится уже чем-то уменьшенным и сведенным к отдельным проявлениям. Едва ли не оправданнее сказать, что любовь - это любовь. Для самой любви достаточно и этого, тогда как в исследовании, которое за целостностью феномена стремится разглядеть его стороны, невозможно избежать поворотов и искажений односторонности. Тем не менее, рассмотрение любви, не будучи любовью, или быть может только любовью к истине, является делом любви, поскольку она - глубочайшая основа жизни и ее высшая ценность.

Раз любовь это состояние, в котором разум, чувства, воля и вера находятся в нерасторжимом единстве и противоречии, то, пожалуй, первую пробу понимания ее природы надо искать в некоей метафизической интуиции, переводящей онтологию любовного мироотношения в словесное оформление.

Что представляется изначально достоверным? То, что любовь - это переживание человеком глубокой экзистенциальной связи себя как отдельности и конечности с бытием как таковым, абсолютным. В любви Бытие принимает свое частичное порождение как желанное и преисполненное необходимости, конечное и слабое существо, не имеющее всей силы бытия, испытывает тепло божественной любви, как чувство радостной причастности к абсолютному, нужности и востребованности жизнью. Конечное в любви имеет переживание полноты бытия, тождества с ним.

Но любовь была бы невозможна при наличии только положительного тождества отдельного с бытием. Для любви необходимо полагание различия, в котором некоторое частичное определение имела бы оглядку на себя, на свою временность и не субстанциональность, а бытие по отношению к нему выступало как закон неодолимой гибели, как приговор для всякой отдельности и условие надежды. Эта отрицательная сторона диалектики любви настолько существенна, что без нее блаженный момент абсолютности конечного просто немислим, ибо тождество бытия с собой есть пустое, лишенное определений единство или безразличие.

Кроме того, проясняется, что «бытие-к-смерти» конечного не только внутренний момент любви или отрицательная сторона ее положительной силы, но и выражение момента голой отрицательности становящегося мира, выступающей как гарантия брошенности и фатальной гибели для всего отдельного. В аспекте противоположности бытия и небытия потребность в любви из естественной интенции отдельного по отношению к бытию как таковому переходит в драматизированную жизненную плоскость, в юдоль всего временно-

го и относительного, сулящую индивидам как счастье, так и страдание. Зависимость конечного от бытия выступает здесь в форме связности индивидов, в которой они одновременно являются искателями любви и ее подателями и где личные привязанности и притяжения сочетаются со свободой выбора и отталкиванием в условиях благоприятствования или враждебности. Очевидно, что выбор предполагает не только его точность, но и ошибочность, не только избранность, но и безразличие, поэтому любовь, сохраняя свою экзистенциальную необходимость для конечного, оборачивается удачей, подарком судьбы, то есть чем-то безусловно ожидаемым и возможным, но в действительности не гарантированным.

На основании сказанного можно перейти теперь к различным уровням любви, рассматривая разглядеть перспективу ее духовной трансформации и возвышения. Какая любовь представляется самой элементарной, не требующей от субъекта любви особых внутренних усилий? Это любовь к тому, что, являясь надежным источником удовольствий, не предполагает в ответ никаких моральных обязательств. Предмет любви входит здесь в чувственную сферу индивида и представляет другое только потому, что существует за пределами его непосредственной телесности. Это любовь к вещам и вообще ко всем источникам наслаждения, которые воспринимаются в вещной форме. Внутри этой формы есть разные уровни культуры чувств, - например, разница между любовью к бананам, китайским вазам или эстрадной музыке, но это не меняет сути вещного аспекта любовного отношения. В нем субъект любит только себя в простирающейся оболочке чувственных удовольствий, ищет согласования с собой, выступает как понятый и себе взаимный. Тут отсутствует положение обоюдной активности сторон, любящий только наслаждается, а предмет дается. Удовольствие от этой любви подкрепляется свободой от благодарности, моральной независимостью потребителей от вещей, несвобода же и возможность страдания порождается зависимостью потребителей от вещей, а точнее их отождествлением со своими чувствами.

Поскольку индивиды не свободны от своих чувств, обращены на себя, а внешние предметы являются для них лишь завершением органов удовлетворения, - вещная форма любви оказывается самой неизбежной и простой, - чтобы хотеть не требуется никаких усилий, были бы потребности. Выгляда невинной в поведении ребенка или животного, такая любовь отнюдь небезобидна у взрослого, если она не интегрирована в более высокие формы нравственного отношения. Слепая и эгоистичная по своей сути, она порождает враждебность к соперникам, создает готовность совершать самые низкие поступки из-за «скорлупки», не говоря уже о «золотых яйцах». Сотрудничество индивидов на началах вещной любви в культуре часто поэтизируется, но это потому, что в острых

обстоятельствах оно сопряжено с риском для жизни, гибелью товарищей и кровопролитием. Любовь к золоту, алмазам, шелкам, пряностям, чаю и кофе, соли, райскому климату, минеральным ресурсам, короче ко всему, что сулит богатую жизнь и психологический комфорт, лежит в основе вековой борьбы индивидов, наций и государств, сопровождающей их всю историю. Миролюбие на этом уровне достигается только удовлетворением, зависит от соотношения сил и в меньшей мере от правосознания и моральности. Дурные стороны вещной любви не устранить жертвенностью и авторитетом порядочности, ведь уступчивость отнюдь не всегда оправдана с позиции морали. Избегающий борьбы в погоне за моральными преимуществами нередко лишь укореняет эти дурные стороны, ну а просто малодушный сам становится моральным ничтожеством. Немыслимо отбросить эту любовь на том основании, что она элементарна и эгоистична, поскольку это означало бы отказ от потребностей и средств к существованию, а заодно и пренебрежение моральностью, так как последняя, осуждая прихоти вещной любви, не ставит под сомнение защиту жизненного пространства индивидов и их естественных притязаний.

Стремление людей прикрыть некоторое унижение материальностью, лежащей в основе упомянутых отношений, порождает умонастроение, идеализирующее их стремление к прозаическим целям, сообщая ему смысл благородной и даже героической деятельности, направленной на установление процветания и справедливости. Однако решение материальных задач сразу раскрывает их потребительский характер, обнаруживая банальный смысл вещной любви, а также ее иронию, в которой человек, соединяясь с предметом своей потребности, сам становится чем-то вещным и прилагаемым к вещи. Превращение человека в объект для сущностной силы вещи, когда она, воспринимаясь благом, вместе с тем подчиняет себе потребителя, особенно иронично, а порой и трагически остро, выступает там, где удовлетворения приходится ждать в перспективе времени и где индивиды нередко наталкиваются на неожиданные результаты своей страстной деятельности.

Таким образом, овеществление индивидов и фетишизация предметов потребления, а также превращение людей в средство друг для друга постоянно сопровождает их на уровне вещной любви. Уменьшить это эгоистическое бремя возможно только созданием гарантий удовлетворения, притупляющих остроту борьбы индивидов за средства существования, что и происходит в развитии общества. Ибо достоинство человека, оскорбленное его зависимостью от вещей, вступает в противоречие с его же достоинством, униженным ущербностью жизни. Выход из этого положения в развитии потребительской сферы и культуры, которая дает человеку чувство творческой свободы и доставляет более тонкие удовольствия.

Выше отмечалось, что в пределах вещной любви есть разница в духовных процессах, сопровождающих любовь к еде, одежде, драгоценностям, искусству или человеку. Может показаться, что это различие нами игнорируется. Мы, однако, его просто не рассматриваем, выделяя именно вещный момент получения удовольствий, независимо от их источника, то есть акцентируем тот общий знаменатель, который уравнивает в эгоистическом характере простые и сложные виды наслаждения. Владелец частной коллекции живописи, книголюб, радующийся приобретению раритета, публика, устраивающая нервную борьбу из-за билета на шумевший спектакль и т.п. - все они вполне схожи в аспекте зависимости от предметов наслаждения, а поведение их бывает и похуже грубых выходов возбужденной толпы, удрученной нехваткой дефицитного товара.

Поскольку вещная любовь сама по себе дается значительно легче, чем ее предметы, а при наличии последних она составляет самое безмятежное счастье радости потребления, в человеке есть тенденция простирает этот вид любви на животных и на самих людей. Любовь к животным - это еще вполне вещная любовь, особенно в связи с тварями вроде бабочек, аквариумных рыбок, тарантулов, скорпионов и тому подобных живых и околелых игрушек. Отношение к домашней птице и скоту у крестьян обычно более поэтично, ясно, однако, что гусак и свиньи предназначены быть вещами больше, чем даже аквариумные меченосцы. Любовь к кошкам, лошадям и особенно собакам более сложная привязанность, но в границах вещного отношения. Здесь налицо обмен ответственности одних на преданность и службу других. Животные, однако, дают человеку больше, чем он соглашается отдавать им, и когда кажется, что в каких-то случаях люди излишне угождают своим любимцам на самом деле они лишь тешат свои прихоти.

Еще одним видом нетрудной, вещной любви является любовь индивидов к себе. С метафизической точки зрения бытие, которое принимает и одобряет мое существование - это прежде всего я сам, - природа инстинктом самосохранения внушает мне чувство собственной ценности и эгоцентрической занятости собой задолго до возможного формирования более сложных смысложизненных идей и ответственности за оправданность своего существования. В слепом, эгоистическом себялюбии люди, в сущности, еще животные с тем только отличием, что их озабоченность собой становится осознанным и целенаправленным отношением. Животное в природе ведет стихийное, «звериное хозяйство», его существование охватывается и удерживается равновесием бытия. Человек, создавая цивилизацию, действует по-звериному, потребительно, как если бы его тоже просто удерживало бытие, однако, его эгоистическое существование разрушает мировой порядок и поэтому надо понимать, что сам он становится фактором

бытия, удерживающим мировое строение. На человеке, стало быть, лежит особая ответственность, которую он должен осознать, у него нет права действовать слепо подобно животному.

Мы видим, однако, что собственно человеческий миропорядок формируется не сразу, в ходе трудной духовной эволюции общества он восстает из животной сферы, которая убаюкивает и одурманивает людей инфантильной надеждой на неистощимое покровительство бытием. В этом искании защищенности и любви человек предстает существом слабым и нуждающимся, настроенным на то, чтобы получать, а не давать, поэтому даже при создании мощной индустриальной цивилизации, образующей его материальное тело, он сохраняет склонность безоглядно присваивать ресурсы своей изначальной Матери - Природы. Любовь человека к себе приобретает черты потребительской любви ребенка к матери, поскольку мать становится для него более надежным, чем он сам видом охраняющего его бытия.

Сначала ребенок неотделим от матери точно так, как неотделим от себя самого, его отношение к ней еще вполне невинно, поскольку в наивном тождестве с собой он тождественен и с матерью. Однако довольно скоро эта невинность нарушается и ребенок, в котором растет сознание самости, начинает мать рассматривать как другое, но свое-другое, так что привязанность к ней приобретает черты вещной любви, сочетающей эгоизм и трогательное благоговение, повышенную требовательность с сентиментальностью, располагающей к культуре матери.

Есть нечто архетипически сходное в переживании этой любви и в отношении нивелированной толпы к харизматическим лидерам в политических системах и религиозных движениях тоталитарного типа. Наряду с психозом экстатического преклонения и влюбленности здесь присутствует удовлетворение безответственностью, которую как щедрый дар обещания правильной и совершенной жизни принимают инфантильные обыватели от своих вождей.

Итак, согласно нашей метафизике, первоначально любовь человека к себе - это любовь к себе через Мать, как надежную опору и гарантию счастливой жизни. По мере развития самостоятельности наивно эгоистические индивиды склонны видеть в своих матерях естественных жертвователей, предназначенных им по природе, ибо сознание обязанности родителей перед детьми возникает гораздо раньше сознания долга перед родителями. Поэтому любовь детей к ним и во взрослости сохраняет эгоистическую предрасположенность. Не случайно у людей с крепкой нравственностью существует устойчивое чувство некоторой вины перед родителями и прежде всего матерями.

Для индивида, обретающего самость, мать выступает не в чистом виде жертвенной берегини, но тоже самостью с определенными понятиями о

необходимом по отношению к себе. С одной стороны, она сохраняет значение средства для его экзистенциальных устремлений, а с другой – становится не всегда желательным фактором подавления импульсов его спонтанной произвольности.

Поэтому в инфантильно настроенном индивиду укореняется склонность любить себя через свою самость и влечение к другому ради самости как ценности в себе. Предметы желаний указывают отныне на доминанту потребителя, - к фетишизму вещей, которым он всегда несколько принижен, добавляется фетишизм его победоносной индивидуальности. Идя вслед за своими желаниями, индивид хочет видеть дело так, будто то, что берется в вещной форме, безотказно подчиняется его воле, в результате в качестве их господина он наслаждается собой. У покорителей всех мастей, даже у тех, чьи победы означают победы над собственной вещностью, присутствует оттенок такого умонастроения.

Поскольку изначально, онтологически самосознание самости субъекта погружено в чувство слабости и неуверенности, а желание удовлетвориться и побеждать также задается онтологически, чувство собственного достоинства, наряду с продуктивными эффектами приобретения силы развития, сопровождается неуверенной самонадеянностью, зависимостью от внешнего одобрения и капризами, которые предполагают, что мир человеку обязан что-то давать. Эгоцентрические индивиды крепко цепляются за все, что хоть как-то могло показать миру его сильные качества, которые он сначала обнаруживает во внешности, одежде, ловкости, способности к учебе и т.д. Даже не имея их в убедительном количестве, он заботится об их видимости. Это и есть нарциссизм, как самая элементарная эгоистическая любовь человека к себе. Здесь даже угождение добродетели, благочестия, аккуратности или просто желание быть хорошим легко оборачивается трогательной самовлюбленностью, при которой любящему всегда гарантирована взаимность.

Надо сказать, что нарциссизм, интегрированный, конечно, в более сложные формы самоотношения в разной мере сопровождает человека всю жизнь. Отсутствием его начала не могут похвастать даже люди жалкие, склонные презирать себя из-за малости социально значимых качеств, поскольку активное самоуничижение - обратная сторона чувства собственной важности. Нередко к такой категории лиц принадлежат те, кто по

безволию, лени или безрассудству, лукаво связывают свою неудачную судьбу с превратностями жизни, социальной несправедливостью или системной неустроенностью мира.

Наиболее наивной формой нарциссизма, как вещной любви индивида к себе, является любовь детей и подростков. Извинительная и поверхностная в этом возрасте, вследствие отсутствия сложившейся индивидуальности, она, тем не менее, как выражение нерелфлексированного эгоизма, доставляет много неприятностей как им самим, так и окружающим. Если дать развиваться ее дурным тенденциям, то получатся неуправляемые дети, а затем беспардонные взрослые, от которых в обществе много проблем и хлопот. Поэтому наряду с упомянутыми выше неудачниками и страдальцами, которых нельзя прямо назвать нарциссами, вещная любовь создает и иную категорию лиц - активных, деятельных эгоистов, уверенных, что мир существует только для них. Но и в глобальном контексте развития современной потребительской цивилизации вещная любовь, замешанная на безоглядном антропоцентризме, превращается в диагноз масштабных социально-исторических проблем, чреватых опасностью деградация человечества и среды его обитания.

Нарциссизм общество риторически не одобряет, однако, редкий нарцисс, упоенный своими реальными или мнимыми достоинствами, лишен чьей-либо благосклонности. Люди любят блеск, шик, эффектное, броское, эксклюзивное, создающее чувство незаурядности и таинственной силы. За красотой нарцисса хотят видеть что-то глубокое, хотя скорее в замещенном виде переживают любовь к себе, замешанную на скрытой зависти к возможностям успешного человека. Вся потребительская цивилизация и массовая культура, индустрия развлечений, спортивная, телевизионная, кинематографическая, а стало быть, идеальная и желательная реальность в значительной мере опираются на вещную любовь и нарциссизм как конструктивный принцип.

Из этого следует неутешительный вывод, что современное нравственное состояние человечества, чья жизнедеятельность совершается в условиях потребительской цивилизации, в своем моральном развитии еще не шагнуло за предел вещной любви. Общество пребывает в эгоистической спячке, хотя голоса, взывающие к духовному пробуждению, звучат уже давно – со времен Конфуция, Будды, Платона, Христа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета.
2. Дарио Салас Соммер. Мораль XXI века. – М.: «София», 2004. – 528 с.
3. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т.3, Ч.2. М.: «Мысль», 1972. – 678 с.
4. Соловьев В.С. Смысл любви. В кн. Философия искусства и литературная критика. – М.: «Искусство», 1991. – С. 99 – 160.
5. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности. – Днепропетровск, НГУ, 2005. – 157 с.

О.В. РОДНИЙ

СМІХ ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Родний Олег Володимирович - докторант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Комічне, сміх, сміхова культура - ці концепти здавна привертають увагу провідних філософів, культурологів, літературознавців. Однак більш-менш вичерпного визначення сміху дотепер не знайдено. «Найвидатніші мислителі, починаючи з Аристотеля, приймалися за цю не настільки уже важку задачу, - вказував А.Бергсон, - а вона не піддається, виривається, вислизає і знову встає як сміливий виклик, кидань філософській думці (тут і далі переклад наш - О.Р.)» [3, 10].

У той же час сутність сміху як предмета теоретичної рефлексії повною мірою виявляється тільки на тлі порівняльного аналізу класичних теорій, що відбивають культурні основи і цінності різних епох, їхню символіку і світоглядні підстави. Теоріями сміху, комічного в різний час займалися Р.Декарт, Т.Гоббс, І.Кант, З.Фрейд, А.Бергсон, М.Бахтін, Д.Ліхачов та багато інших науковців першої величини. З другої половини ХХ ст. почався масований «штурм» теоретичного осмислення комічного з філософської, естетичної, соціологічної, літературознавчої позицій. На жаль, лівова частка цих досліджень належить до сфери західноєвропейської й американської наукової думки, невелика - російської. В українській же сучасній філософії проблема сміху знаходиться на периферії наукового пізнання. Цим і визначається актуальність даної статті, ціль якої - дати огляд основних теорій сміху, показати їх еволюцію, намітити перспективи їхнього розвитку.

Перші теорії комічного з'явилися ще в античному світі. Найбільш значні з них представлені в роботах Платона, Аристотеля та їхніх римських послідовників - Ціцерона і Квінтіліана. У науковому погляді на сміх античних дослідників можна виділити дві протилежні точки зору. Перша з них, представлена Демокритом, Аристофаном, Лукіаном, трактує сміх як цілісний світогляд, що доповнює серйозний погляд на світ. У дусі древніх традицій сміхової вільності комічне, в їхній інтерпретації, виставляє на загальний огляд недосконалість світу і призиває до його зміни. Друга лінія, представлена Платоном, Аристотелем, Ціцероном, Квінтіліаном, трактує сміх у більш раціональному ключі. Вона бачить сутність комізму в «безболісній помилці», «небридко поданому потворному» і т.і., намагаючись обмежити сміх сферою відпочинку і розваги. Обидві традиції сходяться у визнанні значущості ролі сміху в суспільному житті, однак, у силу

різних соціальних переваг, або вітають його соціально-критичну спрямованість (Демокрит, Аристофан, Лукіан як прихильники демократії), або побоюються його деструктивної ролі (Платон, Аристотель та інші як поборники строгого ієрархічного устрою).

Теорії сміху, розроблені в часи античності, не були доповнені ні в період середньовіччя, ні в епоху Відродження. Однак, починаючи з XVII століття, сміх знову знаходиться у фокусі дослідження: про нього згадують Р.Декарт, Ф.Бекон, Т.Гоббс та ін. У нову якість теорія сміху переходить у німецькій класичній філософії, насамперед у І.Канта і Г.Гегеля. До кінця XIX століття проблемами сміху близько займається ірраціоналістична філософія - А.Шопенгауер, Ф.Ніцше, А.Бергсон, З.Фрейд.

Запропоновані дослідниками XVII - XX століть концепції комічного можуть бути чітко класифіковані тільки за об'єктивними характеристиками - розумінням конкретної причини сміху. Однак проблема класифікації сміху залишається однією з актуальних у сучасній науці. Одні класифікації відрізняються громіздкістю (так, О.М.Лук виділяє близько двадцяти видів сміху), другі - компіляцією вже існуючих теорій, треті - розпливчатістю визначень (наприклад, О.Головін виділяє гумор приниження, гумор піднесення і змішаний гумор).

Нам представляється плідною класифікація О.Сичова, який виділяє три основні теорії сміху: теорію переваги, теорію розрядки і теорію протиріччя [10].

Творцем найбільш впливової концепції сміху - теорії переваги є Томас Гоббс (1588 - 1679). Своє міркування з цього приводу він представив у трактаті «Левіафан», а також у роботах «Про людську природу» і «Основи філософії». Гоббс виходить з того, що боротьба, яка виражається в суперництві, прагненні до слави і т.ін., є споконвічним, природним станом людини.

У визначенні Гоббса особливо важливо відзначити, що джерела смішного він бачить у суб'єктивних переживаннях людини. Можна сказати, що в Гоббса здійснюється рішучий поворот теорії від об'єкта сміху до самої особистості, яка сміється. Подібний поворот до особистості в цілому відповідає духу філософії XVII століття.

Гоббс першим представив повну і найбільш цільну суб'єктивістську концепцію комічного, котра мала і має безліч послідовників і доте-

пер представляє одну з магістральних ліній у дослідженні сміху.

Центральним моментом концепції Гоббса є теза про почуття переваги, що лежить в основі сміху. «Пристрасть до сміху є не що інше, як раптове почуття марнославства, що виникає в нас під впливом несподіваного представлення про які-небудь наші особисті переваги і порівняння останніх зі слабостями, що ми зауважуємо в дану мить в інших людях або які нам самим були властиві за старих часів», – вважав Гоббс [6, 547].

З іншого боку, у деяких випадках принцип переваги виявляється недостатнім для опису багатьох проявів сміху. Так, сміх, пов'язаний з тілесною радістю, принципово безоб'єктний і не має на увазі ніякого марнославства. Карнавальний сміх, спрямований на тих, хто сміється, не має нічого спільного з «раптовою славою»; те ж стосується ритуального сміху на весіллях, святах врожаю, ініціаціях та ін.

Основоположник німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724 - 1804) розробив підхід до сміху, що значно відрізняється від концепції Гоббса - теорію розрядки.

Власне сміх Кант розглядає в «Критиці здібності судження», де дає наступне його визначення: «Сміх є афект від раптового перетворення напруженого чекання в ніщо» [7, 352].

В об'єкті сміху Кант вважає якусь безглуздість: «В усьому, що викликає веселий нестримний сміх, повинно бути щось безглузде (у чому, отже, розум сам по собі не може знаходити ніякого задоволення)» [7, 353].

Кант виводить смішне з «гри думок». Щиро-сердечне хвилювання викликається коливанням напруги і розслаблення. Для одержання задоволення від смішного важливо те, що за допомогою «гри думок» відбувається затримка в руйнуванні ілюзії суб'єкта щодо об'єкта. Вирішення напруженого стану, викликаного усвідомленням безпеки, приносить полегшення і задоволення, що виражається в сміху або посмішці.

Теорія розрядки докладно розробляється у філософії психоаналізу і заснована на теоретичних викладеннях Зіґмунда Фрейда про комічне і дотепності як про звільнення від психологічної напруги і - в широкому плані - від диктату соціальних норм.

Фрейд присвятив проблемі смішного книгу «Дотепність та його відношення до несвідомого». Він розбирає тенденції дотепності, на підставі яких, на його думку, можна виділити два роди гострот: необразливих і тенденційних. У першому випадку гострота не є спрямованою на щонебудь конкретне, і людина просто одержує задоволення від інтелектуальної гри. Другий випадок більш складний. Тенденційні гостроти, на думку Фрейда, мають свої, більш складні джерела задоволення і засновані на сексуальності, ворожості або святотатстві.

У тенденційній дотепності, а саме вона викликає

сміх (необразлива дотепність викликає, як правило, посмішку) виявляється специфічне прагнення до руйнування соціальних заборон. Таким чином, функція розрядки є основною соціальною функцією сміху. При цьому, руйнуючи соціальні табу, сміх все-таки виконує позитивну роль у суспільстві, виступаючи в якості непрямого і, до деякої міри, санкціонованого способу руйнування, на відміну від безпосереднього задоволення відповідних асоціальних бажань.

Альтернативою теорії розрядки, покликаної остаточно дозволити більшість проблемних питань, є теорія протиріччя, що бере свої джерела в онтологічних, аксіологічних, естетичних і риторичних екскурсах античності в область теорії смішного.

Представник теорії протиріччя Георг Гегель (1770 - 1831) бачить у сміху «щось у собі незначне», вдавану субстанціональність і момент переходу претензії, що розкладається в собі, на буття у свою протилежність. «...У відношенні сміху, - пише він, - ми знаємо, що він викликається протиріччям, що безпосередньо виявляється внаслідок того, що щось відразу перетворюється у свою протилежність, отже в безпосередньо саме собі, яка знищується» [5, с.122]. Таким чином, Гегель, як і Кант до нього, бачить у сміху викриття ілюзій, однак основний акцент у нього зміщується від суб'єкта до об'єкта, від гносеології до онтології сміху, від суб'єктивної розрядки до об'єктивного протиріччя.

Сміх, відповідно до Гегеля, очищає суспільство, насамперед від віджилих ідей, що намагаються додати собі видимість величі. Так, наприклад, божественне і моральне не можуть бути об'єктами сміху, а лицемірство і зіпсованість, що прикриваються ідеєю святості і моральності, з необхідністю викликають сміх. Сміх здатний плідно боротися навіть з «значними і найглибшими явищами» у суспільному житті, у випадку, якщо вони прямо торкаються соціальних запитів і норми.

Гегель відзначає також, що сплеск комічного відношення до світу (відображений в Аристофана, Лукіана й ін.) відбувається на фоні епохальних переломів у житті суспільства.

А.Бергсон, чия концепція сміху відноситься до теорії протиріччя, причину сміху бачить у протиріччі між гнучкістю й автоматизмом. Під автоматизмом він розуміє механічність, відсталість, незручність. На подібній незручності засновані практично всі види комізму - від примітивного комізму до суспільно значимих її проявів. В останньому випадку в комізмі повинно бути щось специфічним образом, що зазіхає на життя суспільства, що порушує закони його функціонування. За допомогою сміху суспільство вказує на відсталість характеру, розуму, тіла, тобто на ті випадки, де людина нездатна оперативно переключитися з однієї соціальної ролі на іншу або пристосуватися до обставин, що змінилися. Сміх, таким чином, є особливого роду

суспільним жестом, що припиняє порушення природного ходу громадського життя, він «надає гнучкості всьому тому, що може залишитися від механічної відсталості на поверхні соціального тіла» [3, 21]. Основною функцією сміху, таким чином, є функція соціальної корекції, і роль, що він грає, спрямована на виправлення й удосконалення суспільства.

Теорія протиріччя знайшла благодатний ґрунт у російській філософській і естетичній думці XIX – XX ст. При цьому серед численних теорій комічного простежуються дві основні парадигми. Перша з них, що спирається на російську демократичну критику (В.Г.Белінського, М.Г. Чернишевського, О.І. Герцена), описує сутність сміху як, насамперед, сатиричну, соціально-критичну, що руйнує. До цієї парадигми, що умовно можна назвати сатиричною, відносяться роботи А.В. Луначарського, Я.Е. Ельсберга, Д.П. Миколаєва, Л.Ф.Єршова, Ю.Б. Борєва.

Сутність комічного В.Г.Белінський вбачає в протиріччі явищ життя із сутністю і призначенням життя. Тут можна виділити два аспекти: онтологічний - об'єкт сміху як удавана субстанціональність і телеологічний - невідповідність домагань об'єкта сміху і природного, і доцільного розвитку життя й історії. Джерелом комізму, таким чином, є саме життя, об'єктивний стан речей. Завдання сміху - знайти безглуздість і недоцільність явищ і показати їхню невідповідність зі здоровим глуздом і вимогами справедливості.

Етично й естетично значимий сміх, відповідно до Белінського, оцінює явища насамперед соціальні. Це, по-перше, явища регресивні, які суперечать об'єктивним законам суспільного розвитку і, по-друге, явища соціально незначущі, але претендують на загальну значимість.

Ціль сміху - виправлення і поліпшення суспільства. Справжня комедія, відповідно до Белінського, «повинна живописати незгідність життя, винна бути плодом гіркого обурення, порушеного приниженням людського достоїнства, винна бути сарказмом, а не епіграмою, судорожним реготом, а не веселою усмішкою, винна бути написана жовтю, а не розведеним зіллям, словом, обіймати життя в її вищому значенні, тобто в його вічній боротьбі між добром і злом, ненавистю й егоїзмом» [2, 50].

У своїх роботах Ю.Борєв принципово розділяє поняття «смішне» і «комічне», розуміючи під першим усю велику сферу явищ і ситуацій, що викликають сміх, а під другим - тільки соціально значиме смішне. «Не все смішне – комічне, хоч комічне завжди смішне», - пише він [4, 172].

На доказі переважно стверджуючих основ сміху ґрунтуються роботи іншої парадигми, представленої, насамперед, М.М. Бахтіним і його послідовниками, наприклад, Д.С. Ліхачовим, О.Н. Панченко, В.Я. Проппом. Цю парадигму О.Сичов називає амбівалентною.

М. М. Бахтін (1895 - 1975), видатний російський філософ і філолог, вплинув як на вітчизняну, так і на західну теорію комічного, сформувавши новий, амбівалентний підхід до сміху. До цієї проблеми Бахтін звертається в більшості своїх робіт, але в найбільш повному виді його теорія сміху відбита в праці «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу».

Сферою дослідження Бахтіна є, насамперед, народно-сміхова культура, що втілює єдиний сміховий аспект світу в переплетенні трьох основних форм свого прояву: свята, словесних сміхових творів і фамільярно-майданної мови.

Святкові, карнавальні форми народного життя, санкціоновані сміхом, протистоять офіційній, церковній і релігійній, культурі. Сміх організує інший світ людського життя, непідцензурний, який підпорядковується своїм специфічним правилам, тобто приналежний до особливої сфери буття. «Карнавал не споглядають, - пише Бахтін, - у ньому живуть» [1, 12]. Існуючи в сфері дії особливих законів гри і волі, карнавал тимчасово звільняє тих, хто святкує, від усіх ієрархічних відносин, соціальних норм і заборон. Карнавальний сміх знижує і піднімає, розвінчує й увінчує, формуючи своєрідну народну утопію «тут і зараз», що нівелює станови і майнові розходження і проголошує універсальну рівність.

Історія сміху - це, насамперед, історія боротьби з однобічною серйозністю, що Бахтін вважає анти-тезою сміху. Серйозність монотонна і монологічна; у ній відчуваються погроза або страх, закритість для інших точок зору і нових починань.

Основною функцією сміху Д.С.Ліхачов вважав функцію пізнавальну. Сміх оголює істину, звільняючи її від штучних норм, що санкціонують ієрархічну нерівність. Пізнання тут тісно пов'язано з моральністю: сміхова істина асоціюється з утопічною народною правдою і соціальною справедливістю, що зрівнює.

Формуючи народну утопію, сміх створює особливий світ - світ антикультури, обернених знакових відносин. Однак цей антикультурний світ - і в цьому полягає головна відмінність концепції Ліхачова від концепції Бахтіна - є лише вторинним, тінювим, віддзеркаленим світом, що не має втілення в реальній дійсності, будучи лише уявленим розумовим конструктом, не більш ніж прийнятою умовністю. «Цей світ кромішній - світ недійсний. Він підкреслено вигаданий» [8, 13].

Ймовірно, найбільш впливова з новітніх теорій запропонована Л. Карасьовим, який на рубежі 80 - 90-х років XX ст. опублікував ряд нарисів, об'єднаних потім у книгу «Філософія сміху».

Сміх, як і гнів або лють, є реакцією на зло, але реакцією парадоксальною і суперечливою. Те, що повинно бути піддано осудові і запереченню, у сміху викликає радість. У подібній неадекватності сміху часто вбачаються етична ущербність та безсумнівний зв'язок зі злом, що яскраво виявляється, наприклад, в епоху

середньовіччя з її агеластикою. Такий погляд на сміх, на думку Карасьова, буде зайво поверхневим: сміх дійсно відбиває зло, але ніколи не є його причиною. До розуміння цього підводить той факт, що сміх є відображенням не всього зла, а яскраво вираженої визначеної його міри, тієї, котра в дефініції Аристотеля була визначена як «якась безболісна помилка». «Безболісність», безпека міри зла має на увазі можливість його подолання. Сміх, відбиваючи зло у своєму дзеркалі, вказує на цю можливість, усвідомлення якої і виражається в радості.

Досить оригінально Карасьов вирішує проблему антитези сміху. З усіх людських почуттів він зупиняється на соромі, міркуючи, що опозиція сміху повинна бути не менш парадоксальна і багатозначна, ніж сам сміх. Сором відповідає цим вимогам: він, як і сміх, існує одночасно й у тілесному і чуттєвому, в етичному і естетичному проявах; він, як і сміх, народжується раптово, підкоряючи людину своїй волі.

В іншому, культурно-естетичному ракурсі розглядає проблему сміху М.Рюміна в роботах «Таємниця сміху або естетика комічного» (1998) і «Естетика сміху. Сміх як віртуальна реальність» (2003).

Для виникнення комічного, на думку Рюміної, необхідно три мотиви: протиріччя, гри і видимості. Протиріччя розуміється в онтологічному, гегелівському змісті - як хибність, невідповідність явища своїм субстанціональним основам, що веде до його саморуйнування. Гра розглядається як специфічне суміщення реального й умовного, де сполучаються задоволення, вільне самовираження і розрядка напруги. Видимість, у свою чергу, є явищем, в якому сутність відображається не адекватно, а перевернуто.

Центральним для теорії Рюміної є саме поняття видимості. Власне комічне визначається нею як «процес подвоєння видимості та її знищення» [9, 79]. Перша видимість об'єктивна за природою і приховує неадекватність сутності його

проявові. Друга видимість суб'єктивна, ілюзорна і ґрунтується на спробі сховати першу видимість, додати собі вид істотного. Подана наочна невідповідність між суб'єктивною й об'єктивною видимістю і народжує комізм.

Існує велика кількість теорій, що намагаються пояснити гумор з позицій фізіології, психології. Вже в ХХІ ст. здійснюються спроби математичного визначення комічного. У цьому плані заслуговує уваги робота американського дослідника К.Глінкі «Теорія гумору» (2004). Він вважає, що «стрижнем» жарту, а отже сміху, є час, витрачений на «розгадування» якоїсь загадки, укладеної в комічному висловленні. Звідси – виведена ним «формула сміху»:

$$EG = LC * Z / Tr + FN,$$

де EG – ефект від гумору,

LC – особиста причетність гумору,

C – складність «загадки», що складає суть будь-якого жарту,

Tr – час, витрачений на вирішення «загадки»,

FN – фон настрою.

Таким чином, на всьому протязі розвитку філософської думки проблема природи й особливостей сміху викликала неослабний інтерес науковців. При всьому розмаїтті підходів до проблеми сміху можна відзначити загальне: комічне можна розглядати як специфічний вид духовної діяльності людини по осягненню явищ навколишнього світу, відмежуванню істини від омани або неправди і, в кінцевому підсумку, по створенню значущого світоглядного цілого.

У даній статті ми торкнулися загальних питань комічного, реалізованих у філософських теоріях сміху. Однак у вітчизняній науці залишається безліч питань, що вимагають вивчення: особливості комічного в українській культурі, співвідношення західноєвропейських і українських кодів комічного, еволюція образного поля комічного, соціальні функції сміху та ін. Деякі з них будуть розглянуті нами в наступних статтях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990.
2. Белинский В.Г. Литературные мечтания // Белинский В.Г. Полн. собр. соч.: В 13т. М., 1954. Т.5.
3. Бергсон А. Смех. М., 1992.
4. Боров Ю.Б. Эстетика: В 2т. Смоленск, 1977. Т.1.
5. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: В 3т. М., 1977. Т.3.
6. Гоббс Т. О человеческой природе // Гоббс Т. Соч.: В 2т. М., 1991. Т.2.
7. Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Собр. соч.: В 6т. М., 1966. Т.5.
8. Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в древней Руси. Л., 1984.
9. Рюмина М.Т. Тайна смеха или эстетика комического. М., 1998.
10. Сычев А.А. Смех как социокультурный феномен: Автореф. дис. на соиск. уч. степни доктора философских наук. М., 2004.

В.И. ПАЛАГУТА

ВОЗМОЖНОСТИ ПОСТРОЕНИЯ ДИСКУРСИВНОЙ ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

В продолжение рассмотрения заявленной нами в предыдущих публикациях альманаха темы социального пространства в контексте дискурса и дискурсивных практик имеет смысл предложить в настоящей статье обсуждение вопроса о возможности разработки дискурсивной теории социального пространства. Речь здесь пойдет о перспективе разработки темы социального пространства на несколько иной основе, чем это предпринималось ранее. Как известно, эта проблема детально разрабатывалась еще Г.Зиммелем и П.Сорокиным. Новый импульс получила благодаря теории поля К. Левина и социальной топологии П. Бурдьё и его учеников и последователей, теориям производства пространства и ритманализа А.Лефевра, концепции «третьего пространства» Э.Соуджея, акторно-сетевой модели Б.Латура, социальному конструктивизму П. Бергера и Т.Лукмана, концепция «возвращения материального» в социальную реальность Д. Ло и его коллег из Ланкастерской школы социальных исследований. Перечисление направлений можно было бы продолжить, но в этом нет на данный момент особого смысла.

На наш взгляд, сейчас наступило время разработки синтетической концепции, включающей в себя положения социальной топологии, социального конструктивизма, онтологии телесности, философии языка, семиотики структурализма и структурного психоанализа, в которых рассматриваются проблема социальной обусловленности дискурса и дискурсивных практик. Особая тема - применение той теории дискурса, которая в наибольшей степени соответствует исследованию социального пространства, но это отдельный вопрос. В рамках настоящей статьи мы ограничимся лишь рассмотрением онтологических оснований субъекта, его «внутренней» социальности, взаимосвязанной с «пространством говорения» или дискурсом, конституирующим социальные дискурсивные пространства, очертим предельно общую схему дискурсивной теории социального пространства и обозначим некоторые ключевые темы.

Первой такой ключевой темой является онтология субъективности. Анализ представлений, складывающихся в рамках современной философии и социальной теории, позволяет выявить тенденцию возвращения субъекта в теорию.

Вместе с тем, на фоне современных дискуссий о возвращении субъекта, очевидным образом проявляется отсутствие общепринятых подходов к пониманию категории «субъект». В зависимости от контекста, субъект трактуется или как антропологическая (субъект как человек), или гносеологическая (субъект как познающий), или юридическая (субъект как подданный), или психологическая (субъект как личность), или психоаналитическая (субъект как пациент) инстанция.

Анализ классических философских трудов, а именно работ Р. Декарта, И. Канта, Ф.В.Й. Шеллинга, Г. В. Лейбница, благодаря которым категория «субъект» широко применяется в междисциплинарных исследованиях, позволяет заключить, что совершенно различные содержания, которые вкладываются социальными и гуманитарными науками в данную категорию, являются вторичными по отношению к ее исходному онтологическому смыслу.

Еще начиная с работ Р.Декарта, субъект отождествляется с *ego*, *res cogitans*. При этом картезианское *ego* является субъектом ровно постольку, поскольку *cogito* является его предикатом или «мышлением себя мыслящим». Более того, Р. Декарту удалось из неперформативного по своей сути суждения «Я мыслю, значит, я существую» сделать своеобразный картезианский дейксис. Обладание предикатами для *res cogitans* всегда равнозначно знанию о них как о своих предикатах. Мысля, *ego* всегда идентифицирует это мышление как свое мышление. Отсюда, отношение субъекта к собственным предикатам является одновременно отношением к самому себе. Поэтому, всякое *cogito*, по Р. Декарту, есть *cogito me cogitare*, мышление себя мыслящим [1, 360-361].

У И.Канта в «Критике чистого разума» дана расширительная формулировка этого принципа: «Я» есть субъект = *x*, определениями которого являются представления. «Во всех суждениях, - пишет И. Кант, - я являюсь определяющим субъектом того отношения, которое составляет суждение. Положение, что я, который мыслю, должен в мышлении всегда рассматриваться как субъект и как нечто, не составляющее только предикат мышления, есть суждение аподиктическое и даже тождественное» [2,235]. Вместе с тем, определения субъекта должны рассматриваться не как внешние определения, но как нечто, что

присваивается самим субъектом. Это значит, что представления являются предикатами субъекта, только при том условии, что субъект идентифицирует представления в качестве своих представлений. Таким образом, субъект должен пониматься как особая онтологическая инстанция, способ существования которой заключается в самоопределении или самоидентификации.

Теперь обратимся к механизму простой идентификации. Так, идентификация должна рассматриваться как процесс установления тождества между двумя или более инстанциями. Она подразумевает существование следующих инстанций: первая - идентификатор, т. е. та инстанция, которая устанавливает идентичность. Вторая - идентифицируемое, т. е. та инстанция, чья идентичность устанавливается. И третья - идентифицирующее, инстанция, являющаяся своеобразным образцом, на предмет идентичности которой рассматривается вторая инстанция. Необходимость в идентификации возникает в момент осознания проблемы идентичности между идентифицируемым и идентифицирующим, т.е. в тот момент, когда идентифицируемое предстает перед идентификатором как неопределенное непосредственное «нечто». В отличие от идентифицируемого идентифицирующее всегда является чем-то определенным (определенное X) и поименованным. Это позволяет утверждать, что идентифицирующее функционирует в процессе идентификации в качестве того или иного имени или означающего. Проблема простой идентификации, таким образом, сводится к возможности употребления по отношению к идентифицируемому того или иного имени или означающего. Соответственно, идентификация подразумевает в качестве условия своей возможности номинацию или сигнификацию.

Другое дело самоопределение и самоидентификация. Самоидентификация субъекта является процессом, в котором идентификатор и идентифицируемое всегда совпадают. Совпадение идентификатора и идентифицируемого констатирует отличие самоидентификации от всех других форм идентификации. Если в случае простой идентификации идентифицируемое существует независимо от идентификатора и самого акта идентификации, то субъект не существует вне способности к самоидентификации. В процессе самоидентификации идентификатор соотносит себя самого с тем или иным означающим внутри речи как дискурса. Таким образом, субъект, как самоидентифицирующееся сущее, присутствует только в дискурсе-речи и только благодаря речи. Э. Брюссанс разделяет понятия дискурс и речь, определяя первое как набор комбинаций, с помощью которых говорящий использует речь, а второе - как сам механизм и процесс речевой деятельности. Напротив, Э.Бенвенист в своей теории высказывания, получившей презентацию в цикле работ под общим названием «Человек в языке»

использовал исключительно понятие дискурс как понятия для обозначения различных видов речевых практик. В рамках данного рассмотрения этим различием можно пренебречь и рассматривать эти понятия как синонимичные.

Возвращаясь к сравнению простой идентификации и самоидентификации, представляется, что акт самоидентификации, в отличие от акта идентификации, соответствует тому типу высказываний, которые Дж. Остин в своей работе «Как производить действия при помощи слов» назвал «перформативными предложениями» или перформативами. Дж. Остин употребляет термин «перформатив» (от английского глагола «perform» - представлять, осуществлять, исполнять в сочетании с существительным «action» - действие) по отношению к высказываниям, удовлетворяющим двум основным условиям: «А. Они ничего не описывают и ни о чем не сообщают, ничего не констатируют, не являются «истинными или ложными»; а также В. употребление этих предложений является частью поступков, которые в обычных случаях не описываются как говорение о чем-либо» [3,18]. Самоидентифицирующее высказывание полностью удовлетворяет этим критериям. Первое - оно не является констатирующим высказыванием в том смысле, в каком констатирующим является высказывание о существовании того или иного объекта. И второе - субъект этого высказывания производится самим актом высказывания. Подобное понимание перформатива в конструировании субъективности практически полностью соответствует трактовке личного местоимения как дейксиса или шифтера теории высказывания Э.Бенвениста, согласно которому вне отношения к говорящему означающее «Я» является лишенным значения или «пустым» понятием [4,259-330].

В аспекте понимания дискурсивно-речевой конструкции самоидентификации «Это есть Я», инстанция «Это», стоящая до «Я» и являющаяся субъектом в формально-апофатическом смысле, парадоксальным образом существует как «эффект» следующего за ним «Я». Онтологическая инстанция субъекта складывается в последствии, задним числом через означивание. Таким образом, самоидентификация подразумевает обращенную назад темпорализацию: субъект всегда обнаруживает себя в качестве «уже-бывшего». Исходя из этого, можно утверждать, что самоидентифицирующее высказывание удовлетворяет критериям перформатива, в том виде в каком они описаны Дж.Остином: оно не является высказыванием, констатирующим существование объекта; субъект этого высказывания производится самим высказыванием.

Тем самым, можно утверждать, что категория «субъект» носит онтологический характер. Субъект должен пониматься как сущее, способ бытия которого заключается в речевом или дискурсивном акте самоидентификации. Исходя из этого,

можно сказать, что без акта говорения как самоидентификации существование субъекта предельно несубстанционально, т.е. лишено какого-либо «позитивного» содержания, только в говорении субъект обретает себя.

Второй ключевой темой является взаимосвязь индивидуального акта говорения с социальным пространством. В самом деле, всякий раз произнося «Я» и связывая это «Я» с определенным именем собственным, субъект, сам того не осознавая, позиционируется внутри определенного социального пространства, т.е. занимает то или иное «место» в пространстве. Самоидентификацию следует рассматривать как дискурсивный процесс, т.к. условием ее возможности всегда выступает социальная по своей сути номинация. Номинация задает поле самоузнавания субъекта в именах говорящего и слушающего. Бытие субъекта поэтому всегда подразумевает присутствие Другого как «места» существования языка и носит социальный характер. Но эта социальность особого рода - она виртуальная, символическая и акустическая одновременно. Самоидентификация разворачивается как онтологическая способность к самоименованию в рамках дискурса или речи.

Перформативный характер самоидентификации позволяет задавать существование субъекта в терминах власти, где власть понимается как «власть языка» или власть социальных дискурсов. Субъект является зависимым от языка, который он никогда не выбирает, но который кладет начало его существованию в качестве субъекта. Социальные по своей сути дискурсы задают границы самоузнавания субъекта, т.е. тот набор знаков, в которых субъект может опознать «след» своего существования.

Однако попытки рассмотрения субъекта как непосредственного результата сообщения индивиду «имени» носят внутренне противоречивый характер. Всякий раз при редукции условий существования субъекта к номинации индивида Другим остается нераскрытым вопрос о механизме самоузнавания, т.е. о присвоении индивидом «имени собственного». Поэтому в анализе социальной самоидентификации необходимо должно присутствовать положение, что со стороны «индивида» совершается встречное движение, инвертирующее означивание социального дискурса в самоозначивание. Данное движение интерпретируется нами как радикальное желание социального существования, направленное на становление-субъектом. Таким образом, субъект оказывается «эффектом» самоопределения субъективности в пределах социальных дискурсов. Но подобная предельно общая схема нуждается в последующей доработке, конкретизации и уточнении.

Ключ к рассмотрению субъекта как «эффекта» самоопределения субъективности дают рассуждения о «стадии зеркала» Ж.Лакана. В кон-

тексте самоидентификации отражение в зеркале рассматривается как метафора процесса означивания в дискурсе Другого. Социальные дискурсы являются для субъекта аналогом «акустического» или символического зеркала. Означенное или поименованное в дискурсе Другого наделяется статусом существующего или имеющего место в социальной реальности. Гарантом социального существования для субъекта выступает означенность, а сам дискурс Другого выступает как поверхность скольжения означающих или «имен» сущих социального мира.

Области «по эту» и «по ту» сторону символического зеркала всегда ассиметричны. Зеркальное изображение носит избыточный характер. Это позволяет задать имя субъекта как пустой знак дискурса Другого. Самоузнавание оказывается тождественным наполнению смыслом или присвоению пустого знака дискурса Другого. Такое представление не противоречит пониманию личного местоимения как шифтера Э. Бенвениста, согласно которому означающее «Я», как уже говорилось ранее, будучи рассмотрено вне отношения к говорящему, является лишенным значения термином, который может присвоить себе каждый говорящий.

Социальная позиция оказывается тождественна местоимению, или «месту существования», в которое «входит» субъект в процессе социальной самоидентификации. Понятие «позиция» акцентирует реляционный характер самоузнавания субъекта. Вхождение субъекта в социальный дискурс одновременно является размещением или позиционированием субъективности. Субъект обнаруживает себя существующим в социальной реальности не непосредственно, в качестве «гипостазированной» сущности, а опосредованно, через множество связей, существующими между различными символическими областями, «местами» или «позициями» социального дискурса.

Общеизвестно, что традиционная социальная теория реализуется в рамках субстанционалистской (позитивистской) парадигмы. Главным принципом субстанционалистской парадигмы, занимавшей до сих пор доминирующее положение в современной социальной теории, является принцип реификации. Реализуя данный принцип, социальная теория неизбежно сталкивается с проблемой референта социального дискурса, что является следствием операции гипостазирования или объективации социокультурных конструктов. Поэтому в контексте возможности разработки дискурсивной теории социального пространства более продуктивной представляются социально-конструктивистская и, прежде всего, социально-топологическая парадигма, в рамках которой всякое сущее социального мира изначально полагается как символическое образование в системе дискурсивных отношений.

Рассмотрение базисных принципов социальной топологии сквозь призму тождества социального

бытия и дискурсивности, позволяет рассматривать социальное пространство как «пространство говорения» и выявить его структуру через дискурсивные индексы, отсылающие к позициям действующих в этой области лиц. Социальная позиция субъекта здесь задается как тождественная специфическому топосу говорения, т.е. как совокупность условий и правил функционирования его дискурсивной практики. Определение социального существования как существования-в-позиции в данном контексте означает, что никто из субъектов, существующих в социальном мире, не может говорить «что угодно» и «как угодно». Говорящий субъект всегда существует в определенном «месте» или границах дискурсивного пространства, которые определяют «что» и «как» говорится.

Можно выделить два подхода к анализу соотносительности субъекта дискурса с социальной реальностью как целым, которые реализуются в различных способах топологизации социальной реальности. В первом случае социальное целое отождествляется с кодом коммуникации, к которому прибегает индивидуализированный субъект, производящий или понимающий дискурс. Любая социальная практика субъекта по отношению к обществу в целом здесь оказывается тем же, чем является сообщение по отношению к коду. Языковая деятельность расчленяется на код как социальную компоненту, и сообщение как индивидуальную компоненту. Данный подход наиболее последовательно был реализован в рамках парадигмы классического структурализма. Здесь между языком-кодом и речью-сообщением устанавливается иерархия - индивидуальный аспект речевой деятельности рассматривается как второстепенный и побочный.

Результатом отождествления социального с языком-кодом коммуникации является рассмотрение социального как универсального предиката субъекта. Универсализация языка-кода делает субъекта заместимым, т.е. неотличимым от любого другого субъекта, использующего в речи тот же код, что и он. Говорящий субъект расщепляется на универсального субъекта кода и индивидуального субъекта дискурса.

Способ топологизации социальной реальности через распределение субъективных позиций, позволяет снять эту проблему. Он подразумевает

отказ от отождествления универсального и социального, которое препятствует концептуализации вариативности как социальной вариативности и приводит к редукции многообразия дискурсивных практик к индивидуальной (психофизиологической) компоненте речевой деятельности. Речь или дискурс здесь задается через многообразие областей применения или правил, которые всегда локальны, а не универсальны. При таком рассмотрении место абсолютной логики языка занимают системы правил многочисленных дискурсивных игр, выражающих определенный модус существования языка как речи и дискурса, что позволяет характеризовать каждое социальное поле через имманентные ему дискурсивные правила.

Вариативность дискурсивных практик обнаруживается как при переходе от одного социального поля к другому, так и при переходе с одной социальной позиции социального поля к другой социальной позиции того же самого поля. В каждом случае имеет место смена социального качества, выражающаяся в изменении условий конструирования и понимания дискурса субъектом. Изменение социального качества, обнаруживающееся при переходе от одной социальной позиции к другой в пределах одного социального поля, позволяет говорить, что каждая позиция выражает социальное поле специфическим для нее образом.

Такова предельно общая схема дискурсивной теории социального пространства, которая будет в дальнейших наших исследованиях дорабатываться, дополняться и уточняться. Не вполне пока раскрыт механизм «вхождения» субъекта в социальные поля, неясно соотношение символического, воображаемого и виртуального в конструировании социального пространства. Вне рассмотрения остался вопрос о выборе оптимальной дискурсивной концепции для исследования вышеупомянутого механизма. Наиболее предпочтительными являются теории социального конструкционизма – дискурсивная теория Э. Лаклау и Ш.Муффа, критический дискурс-анализ Н.Фэркло, дискурсивная психология Д.Поттера и М.Уэтерелл, а также комбинированная дискурсивная теория Л.Филлипс и М.В.Йоргенсен. Но это тема следующих исследований.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Декарт Р. Метафизические размышления // Декарт Р. Избранные произведения М.: Госполитиздат, 1950. - С. 319-407.
2. Кант И. Критика чистого разума. - СПб.: ИКА «Тайм-аут», 1993-478 с.
3. Остин Дж. Избранное. - М.: Идея-пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.- 332 с.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М.: Прогресс, 2002. -447с.

В.О. СКВОРЕЦЬ

ЖИТТЕУСТРІЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Скворець Володимир Олексійович - старший викладач кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету, кандидат філософських наук

Суперечності розвитку сучасної України викликають занепокоєння майбутньою долею українського народу. З одного боку, Україна визнана міжнародною спільнотою як незалежна держава, самостійний і повноцінний суб'єкт міжнародного права, а з другого боку, тенденції розвитку сучасного українського суспільства не вселяють оптимізму. В умовах ринкової трансформації Україна перемістилася із числа лідерів промислового та науково-технічного розвитку до розряду країн «третього світу». 17-річний період незалежного розвитку характеризується демографічною кризою, наслідком якої стало скорочення населення майже на 12 відсотків. Із країни, в якій до початку 90-х років ХХ ст. більшість населення складала середньозабезпечені громадяни, Україна перетворилася на «країну бідних». Один із показників «кризи громадського здоров'я в Україні» М. Поліщук оцінив так: «У 60-ті роки минулого століття українці були серед лідерів з тривалості життя, сьогодні – на передостанньому місці в Європі – на шість років скоротилася тривалість життя, більш як на 10 років тривалість здорового життя» [16, 3]. Соціологічні дослідження засвідчують невдоволення значної частини населення України своїм теперішнім становищем. Зміна життєустрою українського народу неоднозначно сприймається в суспільній свідомості, а тому ця проблема заслуговує на увагу з боку дослідників соціальної філософії.

В.Г.Воронкова акцентує увагу на катастрофічних наслідках для людського буття тих цивілізаційних змін, що відбуваються в життєустрої народів на пострадянському просторі: «Багато сучасних аналітиків, політологів, філософів, соціологів справедливо зауважують, що пострадянському простору загрожує цивілізаційна катастрофа. Щоб вибратися з цієї «чорної діри», потрібно зрозуміти, що ж насправді у нас відбувається».

З точки зору системного підходу, щоб зрозуміти ситуацію в системі (на пострадянському просторі), треба насамперед поцікавитися, що відбувається у надсистемі, тобто в планетарних масштабах. Навіть поверховий погляд змушує констатувати, що на планеті відбуваються надзвичайно потужні й драматичні процеси, які складаються в те, що можна назвати «антропологічною катастрофою». Ця катастрофа є тотальною, оскільки вона охоплює всі аспекти людської життєдіяльності: економіку, політику, духовну

сферу, соціальну політику, культуру, екологію, міжнародні стосунки, сім'ю» [3, 8]. Очевидно, що «антропологічна катастрофа», яка «охоплює всі аспекти людської життєдіяльності», за своєю сутністю виражає руйнування життєустрою на різних рівнях організації суспільного життя.

На нашу думку, поняття «життєустрій» містить значний потенціал для осмислення буття людини в соціумі та аналізу її зв'язків із соціальним світом. Це поняття є інтегруючим щодо всіх інших аспектів людської життєдіяльності й завдяки цій своїй властивості може розглядатися як філософське поняття, але воно дуже мало досліджене в суспільствознавчій науці. Проблема дослідження життєустрою ускладнена об'єктивними умовами розвитку соціальної філософії та суспільно-гуманітарних наук у сучасному світі. В той час, коли життєустрій величезних мас людей, народів, цивілізацій і навіть усього людства переживає небачені потрясіння («антропологічну катастрофу»), суспільствознавчі науки та соціальна філософія перебувають у глибокій кризі.

Відрив соціальної філософії від соціальної практики, за оцінкою І.А. Гобозова, загрожує перетворенням її на шизофренічну філософію – «інтровертну філософію», яка «нічого спільного не має з реальним життям». «Сучасна соціальна філософія переживає глибоку кризу (між іншим, усі гуманітарні дисципліни переживають таку кризу). В ній домінує постмодернізм, який відкидає класичні філософські традиції, пошук істини, суб'єктно-об'єктні відносини, зводить усе до релятивізму і ревізує всі попередні цінності».

Але повністю очевидно, що не можна вивчати твори філософів поза контекстом історичної епохи, коли жили й творили автори філософських праць. Не можна будувати нові філософські теорії без опори на досягнення своїх попередників, які жили в реальному, а не уявному світі» [5, 12]. І.Гобозов зробив висновок: «Сьогодні філософія потребує захисту. Її треба захищати від шизофреніків, від тих, хто її перетворює в пустий дискурс і позбавляє реального змісту. Суспільство завжди мало потребу в філософії, оскільки вона виконує важливі світоглядну та методологічну функції. Без світогляду в наш раціональний і жорстокий вік люди втрачають орієнтири життя. Без філософської методології наука перестав

бути сукупністю теоретично оформлених знань та ідей, оскільки тільки філософія формує наукову культуру мислення» [5, 15-16].

Зміна життєустрою українського народу в контексті «антропологічної катастрофи», криза соціально-гуманітарних наук і криза соціальної філософії створюють підставу для осмислення проблеми зв'язку життєустрою і соціальної філософії. На нашу думку, осмислення проблеми життєустрою певною мірою сприятиме подоланню кризи соціальної філософії і суспільно-гуманітарних наук, подоланню розриву між соціальною теорією і соціальною практикою.

Мета статті – соціально-філософське дослідження сутності та проявів життєустрою.

У вітчизняній соціальній філософії в цілому склалася така тенденція, що більшість вчених обходять увагою поняття «життєустрій» і майже зовсім не використовують його для осмислення реалій соціального світу. Огляд наукової літератури, що стосується уявлень про життєустрій, засвідчує невідповідність між актуальністю проблеми і наявністю присвяченої їй літератури. Отже, існують обставини, що пояснюють обережність вітчизняних суспільствознавців у використанні поняття «життєустрій» у своїх дослідженнях.

По-перше, проблема життєустрою народу є «незручною» для державної влади будь-якої країни. Для правлячої верхівки будь-якої держави проблема життєустрою народу завжди характеризується наявністю певного потенціалу соціальної напруженості, оскільки формування життєустрою народу і ще більше його зміна пов'язані з використанням суспільними класами та іншими соціальними групами влади власності та інших соціально значимих ресурсів. Саме розподіл цих ресурсів між різними соціальними суб'єктами визначає економічний, політичний, соціальний і правовий статус суспільних класів та інших соціальних груп. Найбільшими можливостями доступу до цих ресурсів наділена державна бюрократія, яка прагне максимально використати їх у власних корпоративних інтересах. Покращення життєустрою народу вимагає не тільки зростання економіки, а й перерозподілу ресурсів між соціальними групами, обмеження ресурсів правлячого класу на користь життєустрою інших соціальних груп. Життєустрій є свого роду результатом взаємодії, а досить часто і боротьби між суспільними класами, станами, соціальними групами з питань володіння ресурсами. А про класову боротьбу сучасні суспільствознавці згадують дуже рідко, а можновладці взагалі намагаються не згадувати.

По-друге, в радянський період, особливо в сталінські часи, проблема життєустрою народу була небезпечною для її дослідників. Від науковців, літераторів, митців вимагалось відображення переваг нового суспільного ладу, визначальної ролі в суспільному житті партії комуністів та

Радянської держави, їх вождів, а дослідження життєустрою невідворотно вело до аналізу не тільки позитивних, але й негативних наслідків впливу суспільних змін на життя пересічної людини. Зокрема, дослідники життєустрою навряд чи змогли б обійти увагою надзвичайно важкі умови життя і побуту будівельників Дніпрогесу та інших підприємств-гігантів, збудованих у процесі сталінської індустріалізації. Ще жахливіші зміни відбувалися в умовах життя селян в період примусової колективізації. Зважаючи на величезні людські жертви в період голодоморів та роль державної влади в цих подіях, дослідник життєустрою вже з першої спроби аналізу цієї проблеми ризикував потрапити до списку «ворогів народу».

По-третє, політична кон'юнктура періоду незалежного розвитку України обумовила сучасну незатребуваність теми життєустрою народу. В цей період відбулося катастрофічне штучне руйнування життєустрою українського народу, що сформувався після 1945 року. Поки правляча еліта здійснювала «розбудову держави» та приватизацію державного майна, мільйони громадян України перетворилися на маргіналів, що свідчить про руйнування їхнього життєустрою.

Незважаючи на ці обставини, практика суспільного життя надає матеріал, необхідний для соціально-філософського осмислення життєустрою.

Наведена в словнику С.І. Ожегова дефініція, що тлумачить поняття «життєустрій» як «створення будь-кому нормальних умов життя, побуту» [11, 167], недостатньо розкриває сутність цього поняття, бо не враховує активності тих, для кого ці умови створюються. Уточнення поняття «життєустрій» вимагає подолання обмеження його змісту, обумовленого пасивним «створення будь-кому», і розширення змісту поняття активним «створення будь-ким», а також з'ясування критеріїв, що характеризують життєустрій. Тому більш глибоким за сутністю і змістом уявляється наступне поняття. Життєустрій – це система забезпечення нормальних умов життя, яка є результатом життєдіяльності людей і відображена сукупністю критеріїв, серед яких визначальними є: 1) цілеспрямована суспільна діяльність особистостей; 2) взаємодія соціальних суб'єктів у процесі реалізації своїх потреб та інтересів; 3) нагромадження соціального досвіду і соціальних цінностей; 4) формування суспільних відносин і соціального капіталу; 5) забезпечення соціальної безпеки життєдіяльності з допомогою соціальних норм та інших засобів; 6) реалізація різноманітних проектів з використанням ресурсів (природних, соціальних, інформаційних та інших); 7) забезпечення умов для реалізації процесу суспільного відтворення.

Не претендуючи на завершеність і досконалість такого розуміння сутності та змісту поняття «життєустрій», зазначимо, що відображувана ним соціальна реальність має дуже складний, масштабний і багатовимірний характер,

що включає діалектично суперечливі аспекти її прояву. З одного боку, життєустрій народу є результатом життєдіяльності усієї сукупності соціальних суб'єктів на всіх рівнях соціальної організації, а з другого боку, життєустрій народу є тим соціокультурним підґрунтям, на якому здійснюється весь суспільний рух.

Розглядаючи життєустрій як поняття соціальної філософії, спробуємо виявити прояви життєустрою в процесі суспільного розвитку.

Життєустрій базується на техніко-соціальних системах і є важливим чинником процесу суспільного відтворення. Досліджуючи долю великих систем у сучасній Росії, вчені з'ясували, що техніко-економічні системи є органічною основою життєустрою народу, на якій здійснюється суспільне відтворення. Вони зазначають: «Частини техносфери існують як техніко-соціальні системи – техніка створюється і використовується в процесі суспільної діяльності, певним чином організованими людьми з певною культурою, іноді – з високим рівнем освіти й спеціалізації. Склався навіть особливий погляд на історію й сучасний стан суспільства, пов'язаний з вивченням технічних (техніко-соціальних) систем, на яких базується життєустрій (так в історії стародавнього світу виділялися «гідралічні» цивілізації – ті, в яких життєустрій було засновано на іригації). Безліч наукових праць присвячено ролі технічних систем у становленні сучасного індустріального суспільства. Один із напрямів суспільствознавства розвиває уявлення про великі технічні системи як інституціональні матриці різних суспільств. Історія формування й теперішній стан інституціональних матриць взагалі та стосовно Росії розглянуто в книзі С.Г. Кірдіної (див. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. – Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2001.). Утворюючись під впливом природного середовища, культури даного суспільства і притаманної йому міри доступності ресурсів, великі технічні системи в свою чергу дійсно стають матрицями, на яких суспільство відтворюється. Переплітаючись одна з одною, вони «тримають» країну і більш або менш жорстко обумовлюють простір, в якому країна існує й розвивається. Формуючись історично, інституціональні матриці наділені потужною інерцією, так що заміна їх на інші, навіть більш досконалі, завжди вимагає великих, у тому числі непередбачуваних витрат» [10, 89].

Життєустрій утворює цивілізаційну основу розвитку суспільства, яка пов'язує минуле, теперішнє і майбутнє. Актуалізуючи проблему цивілізаційного підходу до історії та сучасності, С.Г. Кара-Мурза зазначає: «Треба починати великий проект щодо створення «структур радянської повсякденності». Із неї ми зрозуміємо, що абсолютно необхідне для нашого життя, що важливе й бажане, а без чого можна обійтися. Зрозуміємо джерела нашої сили й дивовижної вразливості» [7, 8-9]. Реформи, що відірвані від життєустрою, завдають шкоди (Ю.

Павленко): «вестернізація, позбавлена живлення з власного цивілізаційного підґрунтя, є руйнівною і деструктивною, що видно на прикладі багатьох країн Тропічної Африки і Латинської Америки.

З цього випливає висновок, що успіх реформування малоефективних економік незахідних країн (у тому числі ... України) обов'язково передбачає знаходження продуктивного поєднання і гармонійного збалансування власних цивілізаційних засад та передового світового (і необов'язково лише західного) досвіду» [4, 46].

Життєустрій розглядається і як підґрунтя реалізації суспільно-політичних проєктів. Аналізуючи суспільно-політичний розвиток Росії в 1917 році, що характеризує боротьбу між Лютневим проєктом створення ліберально-буржуазної держави і Жовтневим проєктом радянської держави, С.Г. Кара-Мурза дійшов висновку, що остаточний вибір був зроблений волею народу. «З Лютого по Жовтень Росія пережила єдиний у своєму роді досвід. Схоже, його не переживав жоден народ в історії. В країні одночасно й без взаємного насильства виникло два типи державності – буржуазний Тимчасовий уряд і Радя. Вони означали дві різні шляхи, різні життєустрої. І люди протягом доволі довгого часу могли порівнювати обидва типи. Через сім місяців верх взяли ті, хто пішов шляхом Жовтня і радянського ладу» [7, 124]. Почався шлях до створення СРСР, який здивував світ своїми вражаючими досягненнями соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку, але в той же час і великими людськими жертвами від голодоморів та репресій.

Життєустрій є важливим чинником взаємодії народу і державної влади. Відрив правлячої верхівки від потреб власного народу завжди означає розрив із життєустроєм народу і негативно впливає на подальшу долю країни, стримує її суспільно-політичний і національний поступ. Такий розрив відбувся в період польської експансії на українські землі і утворення Речі Посполитої, коли українські князі змінили віру, мову, культуру й злилися з польською шляхтою. Такий розрив повторився в кінці XVIII ст., коли козацька старшина, втративши залишки автономії, злилася з класом російських поміщиків. В.К. Винниченко влучно визначив початок розриву правлячої козацької верхівки із потребами народу як «найвидатніший момент з давньої історії» періоду Хмельниччини. «Поки Хмельницький мав «орієнтацію» на внутрішні сили, на народ, поки зв'язував козацьке національно-державне визволення з визволенням соціальним і політичним усього народу, поки голосно і вільно він мав перемоги над Польщею та над усіма зовнішніми силами, які вона покликала собі на поміч. Коли ж тільки в самому проводі всенародного повстання сталось розходження, коли почали розвиватися нахили до панування в ньому самому, коли гасло «Без холопа й пана» стало

звучати не так дружно, коли вигнані польські пани почали замінятися панами українськими, вилупленими з козацьких полковників, – так колишній ентузіазм народу, який творив перемоги, почав спадати і Хмельницький почав мати поразки за поразками» [1, 13].

У сучасній Україні відрив панівної верхівки від потреб розвитку власного народу породив ілюзії політиків щодо можливості розвитку нашого суспільства на цінностях західноєвропейської цивілізації, відкинувши власний багатотисячолетній досвід. Спроба реалізувати в 90-х рр. ХХ ст. неоліберальний проект в Україні зазнала невдачі й мала руйнівні наслідки для життєустрою народу. Аналізуючи загрози глобалізаційних процесів світовому розвитку, викладені в колективній монографії «Глобалізація і безпека розвитку» [4], Ю.В. Павленко звернув увагу на важливі аспекти, що стосуються вибору українським народом свого шляху розвитку [13]. Вчений зазначає, що серед авторського колективу монографії «проглядаються дві тенденції ставлення до Заходу і, відповідно, бачення місця України у відношенні до нього. З одного боку, політологи переважно стверджують «безальтернативність» прозахідного вибору України, ставлячись до її тісних відносин з Росією як до чогось вимушеного і тимчасового, такого, що в осяжній перспективі має бути подоланим. При цьому вони мало уваги приділяють перспективам взаємовигідної співпраці нашої держави з країнами Сходу, де (...) для нас відкриті найширші обрії. Офіційна теза про «європейський вибір України» (можливість позитивної реалізації якого науково ніде й ніким ніколи не була обґрунтована) визначає сектор дослідницького пошуку. З протилежного боку, більшість економістів підкреслює реальні небезпеки підпорядкування української економіки інтересам західних за своєю природою транснаціональних компаній та міжнародних фінансових організацій. Такі побоювання відверто висловлюються в останньому, дев'ятнадцятому, розділі книги, написаному О.Г. Білорусом і М.А. Павловським, де переконливо доводиться згубність для нашої держави виконання вимог західних країн, зокрема слідування монетаристській доктрині МВФ» [13, 45].

Життєустрій виступає важливим чинником вибору шляхів розвитку суспільства. Відрив влади від потреб суспільства утворює загрозу, якою є «втрата здатності тверезо оцінювати свій стан». В. Черевань зазначає: «Напевно, дивитися правді в очі сьогодні ми все ще так і не навчилися. Чи не хочемо? Чи нездатні? У тому числі тому, що сама влада роздвоєна, не знає, кому, чому і як віддати перевагу. Тому що народ також поділений нею на частини. Тому так важко всім нам позбутися відчуття катастрофи, що насувається. Тому що сама влада не в змозі розв'язати дуже серйозні для країни проблеми. А пропоновані лідерами нові орієнтири майбутнього «світлого життя» фактично відторгаються не лише народною ма-

сою, але й угрупованнями всередині самої влади». Дослідник так аргументує свою позицію: «Упродовж останніх двох років ми погіршили свої позиції з конкурентоспроможності національної економіки, що оцінюється 73-м місцем порівняно з 69-м в аналогічному рейтингу минулого року. За індексом якості життя Україна посідає 101-ше місце (із 125 країн). Для порівняння: Чехія – 31-ше, Польща – 38-ме, Литва – 39-те, Білорусь 53-те. За валовим внутрішнім продуктом (ВВП) на душу населення. В Євросоюзі ВВП на душу населення – 25,2 тисячі євро. Середньосвітовий показник ВВП на душу населення становить 8,2 тисячі доларів. Якщо оцінювати розмір ВВП України (у відсотках) до ВВП 27 країн Європейської зони, то він становить усього приблизно 10 відсотків. ... Країна підійшла до критичної межі». «Прикро, що країна кудись котиться, занурившись по вуха в політику. Чому не замислюємося про це і не хочемо замислюватися. Хто це коло окреслив і хто довів, що саме цей шлях потрібен Україні? Якщо він не дає економічного результату і соціального зростання, виходить потрібен інший шлях» [6, 7].

На вибір шляхів розвитку України вирішальний вплив має протиріччя між правлячою верхівкою, яка прагне до євроатлантичних структур, і основною масою українського народу, потреби та інтереси якої ігноруються. Ігнорування життєустрою народу стримує поступ України. Ю. Павленко пише: «У післямвоє, написаний О.Г. Білорусом, підкреслюється, що «для України особливе значення має інтеграція з Росією, Індією, Китаєм та країнами Центральної Азії», тоді як «найбільша загроза – перетворення мільйонів громадян колишнього СРСР у наймитів глобального світу «золотого мільярда», які будуть відкинуті в соціальному розвитку і працюватимуть як некваліфікована робоча сила не за середньосвітову зарплату, а за прожитковий мінімум. А саме до цього веде підпорядкування економічних трансформацій в Україні інтересам західних фінансових та інших установ. Виявлене протиріччя ... відбиває реальний стан справ, коли більшість володарюючого співтовариства України прагне до її (і свого власного) входження до євроатлантичних структур, тоді як об'єктивні інтереси держави вимагають боротьби за збереження бодай відносної свободи від панування західносвітових структур глобалізованої економіки. Це можливо лише за умов розвитку економічних відносин з тими країнами, які потребують товарів вітчизняного виробництва, тобто передусім з країнами СНД та Сходу» [13, 45-46].

В незалежній Україні відношення верхівки до колишнього радянського життєустрою характеризується прагненням стерти в суспільній свідомості колективну історичну пам'ять про нього. Правляча верхівка акцентує увагу лише на одній, негативній, стороні перебування України в складі СРСР, а його позитивна сторона залишається поза увагою. Академік П. Толочко, коментуючи проект

телеканалу «Інтер» «Великі українці», зазначає: «За шістнадцять років суцільного облповування радянського періоду людей привчили до думки, що, по-перше, соціалістичне минуле не було вибором українського народу, а отже, і його історією, а по-друге, воно не тільки не може, але й не повинно ототожнюватися з великими досягненнями» [18, 7]. Зусилля панівної верхівки щодо замовчувань досягнень радянського періоду в історії українського народу націлені на заперечення фундаментальних цінностей радянського життєустрою.

Проблема життєустрою народу висувається на провідне місце в процесі вибору шляхів розвитку України. Вчені застерігають: «В якому вигляді ми з нашими напівзруйнованими духовно-цивілізаційними (як і іншими) засадами ввійдемо у глобалізований світ ХХІ століття (...)? Яке місце і поруч з ким нам визначено там посісти? Готові відповіді на такі питання сьогодні немає. Але важливо пам'ятати, що, як наголошує Ю. Пахомов, у сучасному світі серед незахідних держав успіху досягають лише ті, котрі, зберігаючи свої цивілізаційні засади, здатні адаптувати на ґрунті власних традицій людських якостей своїх громадян новітні культурні, інформаційні, технологічні досягнення» [14, 63-64]. Ю. Павленко визнає обумовлену цивілізаційною природою (життєустроєм – С.В.) нездатність України інтегруватися в світ Заходу. «Крах Радянського Союзу в поєднанні з різким наростанням світової ролі транснаціональних компаній, які маніпулюють спекулятивним капіталом, та багатьма іншими обставинами визначив дезорганізацію євразійського простору з тенденцією до дрейфу його частин до споріднених з ними базових цивілізацій. Це яскраво проявилось в республіках Прибалтики, очевидно й для багатьох держав із стійкою багатовіковою мусульманською традицією. Однак Росія, Україна, Білорусія, а також Казахстан і Киргизстан опинилися в дуже складному становищі. В силу глибинних цивілізаційних відмінностей (...) перші в принципі нездатні інтегруватися в світ Заходу. Подібно їм і другі не відчувають себе повністю «своїми» ні в мусульманському, ні в християнському світах. Цивілізаційна природа цих країн глибоко підірвана і деформована трагічними експериментами, що випали на їхню долю в ХХ ст.» [12, 52-53].

Президент України В.Ющенко окреслив шлях розвитку України: «Наша найвища спільна місія, в якій суть національної ідеї, – відродження Української нації як єдиного і життєствердного організму, який охоплює весь наш народ, всіх громадян України незалежно від поглядів, походження і віри» [15, 5]. Цю національну ідею готові підтримати всі громадяни, але виникає питання: а чи зможемо ми її досягти за умови відриву правлячої верхівки від життєустрою народу? В цьому ж Посланні глава держави визнає: «Головною перешкодою для повноцінного поступу країни є розрізненість, егоїзм, зверхність, законсервованість і корумпованість політикуму, який неадекватно

відображає запити суспільства і не встигає за його розвитком» [17, 4]. Звідки ж беруться егоїзм і корумпованість? Ці якості є наслідком пограбування народу в ході приватизації державного майна, яке супроводжувалося культивуванням в суспільній свідомості «європейських цінностей» і культу долара. Національні ж цінності, що успадковані від Київської Русі та є спільним надбанням східнослов'янських народів, виявилися непотрібними правлячій верхівці.

О.А. Платонов дуже вдало порівняв ці цінності з американськими. «Кожен народ має свою мрію і своїх героїв, яким поклоняється. В історичній Росії героями були люди, «набувші Дух Святий», – православні святі та подвижники, воїни та полководці, які билися за рідну землю, а мрією – думки про могутність і процвітання Батьківщини та держави, непорушність Руської церкви. Особисті інтереси значили для руської людини значно менше, ніж інтереси церкви, Батьківщини і держави. Це була модель життя, влаштована на основі духовних цінностей Нового заповіту». «Головне в американській суспільній свідомості – гроші, речі, товар. Життя підпорядковане нескінченній гонці за все новими і новими видами товарів та послуг. Гонка споживання перетворює людину в «машину, що здобуває гроші», – закон американського суспільства. ... Система американізму втягує в гонку споживання будь-якою ціною мільйони людей, роблячи їх рабами хибного і нікчемного світопорядку, що суперечить духовній природі людини, перетворюючи її в примітивну та малозмістовну істоту. Деградація, виродження особистості стає парадигмою розвитку американського суспільства» [15, 32, 33]. Розповсюдження в середовищі української молоді американських цінностей не тільки негативно впливає на її становище, але й сприяє знеціненню цінностей, пов'язаних із життєустроєм українського народу.

Життєустрій є чинником потужного впливу на різні сфери суспільного життя. Аналізуючи функції науки в умовах кризи, С.Г. Кара-Мурза показав залежність науки від життєустрою в Радянському Союзі та в сучасній Російській Федерації. Вчений зазначає: «В 30-х рр. в СРСР склалася і до кінця 80-х рр. існувала жорстка суспільна система з високою стабільністю і передбачуваністю основних параметрів життєустрою. Відповідно до цієї її характеристики сформувалися критерії вибору пріоритетів у науці та спосіб складання наукових і науково-технічних програм і проектів. Однак уже ціле десятиліття Росія живе і одне-два десятиліття безсумнівно буде жити в зовсім іншій ситуації – в процесі ряду зламів і швидких змін основних систем життєустрою. Дуже ймовірно, що нашому суспільству доведеться пройти й через справжню катастрофу. Виникає нагальна потреба негайного одержання від науки відповіді на безліч виникаючих нових, а іноді безпрецедентних запитань. Знанням для вибору кращих або хороших рішень

проблем, що постають перед Росією, суспільство на інтуїтивному рівні не забезпечене як у силу їх принципової новизни, так і через втрати необхідної частини історичної пам'яті в ході індустріалізації та урбанізації, а потім і компанії по цілеспрямованому руйнуванню колективної пам'яті в політичних цілях («перебудова») [9, 59].

Життеустрій є чинником, в якому поєднується особисте і загальне, індивідуальне і колективне. Зі зміною життеустрою змінилося відношення до здоров'я людини: із «загальнонародного надбання» воно перетворюється на приватну власність. «В СРСР, – за оцінкою С.Г. Кара-Мурзи, – система охорони здоров'я була безкоштовною і сприймалася в суспільній свідомості як природне право. Охорона здоров'я була навіть не правом, а, скоріше, обов'язком. Причина в тому, що в СРСР людина не була власником тіла (індивідом), її тіло багатово в чому було «загальнонародним надбанням», і держава зобов'язана була його берегти» [8, 121]. В сучасній Україні М. Поліщук зазначає: «Здоров'я – приватна власність кожного і обов'язок кожного зберігати здоров'я» [16, 3].

Виявлені в дослідженні прояви життеустрою дають підстави визнати його роль в розвитку суспільства. Без осмислення життеустрою народу уявлення про розвиток будь-якого суспільства будуть позбавлені важливого детермінуючого чинника. Визнання життеустрою одним із детермінуючих чинників суспільного розвитку є орієнтиром, що націлює на дослідження різних сторін життеустрою. Необхідність оптимізації

життеустрою українського народу вимагає уваги до цього явища як з боку суспільних наук, так і з боку соціальної філософії, бо, як зазначає В.І. Воловик, на основі принципів соціальної філософії «можна прогнозувати шляхи вивчення того або іншого соціального явища», а «соціальна філософія служить важливим засобом перевірки істинності положень тієї або іншої із суспільствознавчих наук» [2, 8].

Аналіз проявів життеустрою дає підстави для наступних висновків:

1. Життеустрій базується на техніко-соціальних системах і є важливим чинником процесу суспільного відтворення.
  2. Життеустрій утворює цивілізаційну основу розвитку суспільства, особи і держави.
  3. Життеустрій утворює підґрунтя реалізації суспільно-політичних проектів.
  4. Життеустрій є важливим чинником взаємодії народу і державної влади.
  5. Життеустрій виступає чинником вибору шляхів розвитку суспільства. Розрив верхівки із життеустроєм народу негативно впливає на долю народу.
  6. Життеустрій є чинником потужного впливу на різні сфери суспільного життя.
  7. Життеустрій є чинником, в якому поєднуються особисте і загальне, індивідуальне і колективне.
- Перспектива подальшого осмислення проблеми життеустрою визначається необхідністю визначення об'єкта і предмета дослідження життеустрою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К.: Вид. т-во «Криниця», 1991. – 128 с.
2. Воловик В.І. Філософія історії. Курс лекцій / Изд. второе, испр. и доп. – Запорозьке: «Просвіта», 2004. – с. 140.
3. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського побуття (проблеми людини на зламі тисячоліть). – Запоріжжя, 1999. – 176 с.
4. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін. Керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
5. Гобзов І.А. Філософія і шизофренія // Філософія і общество. – № 4. – 2007. – С. 5-16.
6. Інфляція: вітчизняний варіант (Інтерв'ю О. Маслова з В. Череванем) // Голос України, 21 червня 2008. – №117 (4367). – С. 7.
7. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. – 640 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. – 768 с.
9. Кара-Мурза С.Г. Социальные функции науки в условиях кризиса // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – №4. – С. 45-63.
10. Кара-Мурза С., Телегин С. Царь-холод, или Почему вымерзает Россия // Российский экономический журнал. – 2004. – №1. – С. 88-93.
11. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.
12. Павленко Ю.В. Евразийство и цивилизационная природа постсоветского пространства // Наука та наукознавство. – 2001. – № 2. – С. 43-53.
13. Павленко Ю.В. Небезпека глобалізації: роздуми з приводу монографії «Глобалізація і безпека розвитку» // Наука та наукознавство. – 2001. – № 3. – С. 37-51.
14. Павленко Ю. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 46-68.
15. Платонов О.А., Райзеггер Г. Почему погибнет Америка? Взгляд с Востока и Запада. Политический бестселлер. – К.: Оріони, 2005. – 420 с.
16. Поліщук М. Це повинно об'єднати політиків та знайти порозуміння серед всіх людей // Голос України, 14 листопада 2007 р. – №209 (4209). – С. 3.
17. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішні і зовнішні становище України // Голос України, 16 травня 2008. – №92 (4342). – С. 4-5.
18. Толочко П. Страсти по великим українцям // 2000, 25-31 январа 2008. – С. 7.

О.А. МОРГУН

СТАНОВЛЕННЯ ГУМАНОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРНО-ФОРМАЦІЙНОЇ СУСПІЛЬНОЇ СИСТЕМИ І СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЕХНОІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Моргун Олена Анатоліївна - доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету, кандидат філософських наук

Проблема соціального розвитку суспільства та напрямів прогресивного суспільного руху набирає все більшої актуальності. Закономірності суспільного розвитку на сучасному етапі розглядаються в західній філософії переважно за схемою «локальних цивілізацій» А.Тойнбі («локально-цивілізаційні закономірності»), як культурно-вісєвої закономірності, за К.Ясперсом, а саме по «вісям культури» людських архетипів (К.Юнг), людських спрямувань (А.Адлер), соціальної поведінки людей (К.Хорні), а також, за концепцією Н.Я.Данилевського, розвитку «культурно-історичних типів» цивілізацій. Але існує ще один підхід, який можна окреслити як бачення соціокультурної генези і соціокультурної трансформації суспільства, що йде з «первинних істин» суспільної культури. Мова йдеться про соціально-філософське осмислення всього історичного культуротворчого процесу в його системно-формаційному взаємозв'язку, а не в локалізаціях традицій і модифікацій, мовних текстів та їх інтерпретацій, означень та їх метафор, смислових структур та «гри смислосзначень». Навіть «істини науковості» не можуть бути «істинами культури», бо тоді і сама філософія стає «заручницею» таких наукових істин [9, 53, 54].

У сучасних західних суспільствах «реакція на науку» та «наукове мислення» і новий суспільний науково-раціоналізований дискурс представлена відродженням «живої духовності» в «життєвих світах» людей, за Ю.Хабермасом, «волею до культури», за М.Бердяєвим, до «істин культури» і «наук про культуру», за Г.Ріккертом. Загалом - до «культури людей», які є живим буттям культури і виступають її безпосередніми носіями. Наступ на «раціоналізований дух» на західноєвропейському «театрі» філософської боротьби ідей ведеться під прапором постмодернізму, котрий створює альтернативу сучасній модерністській філософії.

Постмодернове суспільство характеризується наявною «диференціацією соціальних учасників» суспільства, в якому виникають нові «постіндустріальні класи». І це, за Т.Парсонсом, нова «культурна система», в якій суб'єкти

«соціальної дії» (в традиційному суспільстві), набуваючи в своїх діях «структуральної форми» («структура соціальної дії» в модерновому суспільстві) і перетворюється на безпосередніх носіїв цінностей, норм і символів культури [15, 462]. Це положення вкрай несприятливе для України, що знаходиться в процесі активного перетворення із традиційного суспільства з кількатисячолітньою культурою в сучасну модерн-націю. А згодом – в повноцінне постіндустріальне суспільство, але що діє за «законами Духу», а не техногенії. В ньому «духовне життя необхідно зберігати в здоров'ї і благоуханній чистоті, якщо потребуєш жити в злагоді з природою» [2, 152-153].

За Т.Парсонсом, подібна постіндустріальна «культурна система має такі головні характеристики: 1) «вона формується не за допомогою взаємодії і не за допомогою організації дій окремого актора..., а за допомогою організації цінностей, норм і символів, які керують вибором актора і які обмежують види взаємодії для даного актора»; 2) «це не емпірична система, ... вона представляє особливий тип абстрагування елементів вказаної системи»..., котрі «можуть існувати окремо як фізичні символи і передаватися від однієї емпіричної системи до іншої»; 3) в ній «еталони регулюючих норм (та інших культурних елементів, що управляють вибором конкретних акторів) не можуть бути випадковими чи не пов'язаними один з одним... Система культури бере участь в організації системи емпіричної дії. Вона повинна мати відповідну ступінь консистентності»; 4) «культурна система – це модель культури, окремі частини якої взаємопов'язані так, що вони формують системи цінностей, системи переконань і системи експресивних символів» [15, 462]. З цього виходить, що «постіндустріальна» система (як і «доіндустріальна») – це світоглядна культурна система впорядкованої соціальної організації, котра здатна себе відтворювати шляхом передачі культурних цінностей від однієї «емпіричної системи» до іншої або, підіймаючи свій власний рівень, моделювати нові способи самоорганізації

цінностей, переконань, знань.

Таким чином, у системно-формаційному аспекті можна вести мову про закономірність виникнення, становлення і розвитку історичних соціокультурних формацій з відповідним духовним базисом, способом духовного відтворення та формою соціальної самоорганізації (соцієтальності), а також природно-історичної зміни соціокультурних формацій-систем. Це є еволюційна закономірність в якості природно-історичного, а потім і соціоісторичного процесу, який може направлятися свідомо шляхом зміни не тільки матеріальних засад суспільства (способів життєдіяльності людини), але й, перш за все, в системі культури, форм суспільної свідомості.

Духовний базис у подібній культурно-формаційній системі створює те чи інше світоглядне бачення дійсності, історичне «світорозуміння» або формує за З.Дільтеєм «історичний розум» людини і суспільства. Тобто духовний базис розвивається з першо-джерел духовної свідомості, єдності людини, земної природи і Космосу. Спосіб духовного відтворення – це «духовне виробництво» суспільної свідомості з етноформату первинних спільнот (мікроформат) до макроформату національної і транснаціональної свідомості, як це розуміється Н.С.Злобіним і Л.Н.Коганом [4, 126-136, 161]. Результатом цього духовно-відтворювального процесу є відповідна «природна ідеологія» (за М.Жорнфортом), а потім – соціальна ідеологія або, як «соціологія знання», за М.Шеллером. Форма соціальної самоорганізації – є різновидом соцієтальності з відповідною соціальною технологією суспільної інтеграції [8; 186-195]. Вона спочатку відбувається на етнорегіональних теренах культури, а потім виходить на рівень «глобальної гомогенізації» шляхом «культурного імперіалізму», через «культурну синхронізацію» чи «сатурацію насичення» з боку провідної культури [16, 108-109].

За подібною «культурно-формаційною методологією», що поєднує визнані соціально-філософські здобутки Новітнього часу, вдається виділити і охарактеризувати три культурно-формаційні системи за часів до нашої ери (неолітична, ведо-синкретична і антично-поліетнічна КФ-системи), – три культурно-формаційні системи часів нашої ери: секулярно-теологічна, егалітарно-договірна і гуманологічна (антропогенна) КФ-системи, а також спрогнозувати становлення ще однієї КФ-системи – духовнолітичної, котра все більше набуває ознак культурно-інформаційної суспільної системи [6, 160-168]. Як здається, найбільшу актуальність та інтерес викликає становлення сучасної гуманологічної культурно-формаційної суспільної системи як антропогенної цивілізації реального гуманізму.

Гуманологічний культурно-формаційний

системі передуює егалітарно-договірна КФ-система. Її становлення синхронізується з епохою Відродження і Нового часу, і вона була першою «номонологічною системою», що розвивалася на науково-пізнавальних засадах. Здійснюється перехід у розумінні закономірностей суспільного розвитку від «природної необхідності» до «соціальної необхідності», котра «заявляє про себе в історичних методах, що спираються на причинні ряди, однорідні ланцюжки фактів, цикли, уявлення про розвиток організації концепції саморозвитку і самовичерпання замкнених культур» [1, 79].

Духовний базис егалітарно-договірної КФ-системи – науково-пізнавальний, розумово-трансцендентальний світогляд. Спосіб духовного відтворення – науково-просвітницька свідомість, що яскраво проявила себе як у західній, так і в східній культурах. Просвітництво в Україні, починаючи від епохи Відродження і Нового часу, створило передумови антропогенної філософії «пізнання природи і людини», розвинуло унікальні «історіософські погляди» в історико-філософській думці та «ідеї громадянського гуманізму» в етико-політичній площині, де було поставлено «на перше місце принципи спільного блага». Етично-правова концепція спільного блага була вирішальною для подальшого культурно-історичного розвитку українського суспільства. Бо в аспекті «спільного блага» подібна концепція «оцінювала будь-яку добродесність, людську діяльність, здобуту людиною славу і навіть отримані нею знання й освіту». В її межах осмислювались «ідеї справедливості, свободи, патріотизму, формувалися республіканські ідеали та етнічна, а згодом національна самосвідомість» [1, 68, 187, 327].

Тому і спосіб соціокультурної самоорганізації набуває політично-ліберального характеру в традиціях західноєвропейської культури, на Сході політично-імперативного вираження. На їх перехресті, а саме – в Східній Європі, виникає культурно-етичний спосіб суспільної організації, котрий історично найбільш притаманний українському суспільству. Суспільна свідомість на підґрунті етичного імперативу спільного блага приймає домінуючу форму національно-етичної свідомості. Вона сформувалася у вигляді «української національної ідеї», ідеї національної злагоди («конкордизм», за В.Винниченком) і національно-правової, соціогуманітарної суспільної свідомості, за Б.Кистяковським. Остання й стала домінуючою в Новітній час, закріпилася в культурокоді безпосередньої трансценденції живої етики у формі права як соціогуманітарного знання. Впродовж розвитку цього сутнісного культурокоду українське суспільство в своєму екзистенційному бутті зможе перетворитися на сучасну модерн-націю, що долає соціальні перешкоди «капіталістичного постіндустріального

суспільства» (посткапіталізм) та економічні обмеження соціалізму в його «постсоціалістичних («пострадянських») формах [20, 124-125]. Конкретно, це є входження в інформаційне суспільство на засадах соціетальності і соціогуманізму, що знаменує початок розвитку нової культурно-формаційної системи. Її виникнення прогнозував ще К.Маркс, характеризуючи їх у якості «людської формації». Вона постає в трьох історичних різновидах. Критеріями формаційного поділу є: 1) вільна людська індивідуальність або («людина творча» «homo creator»), 2) її речова залежність-незалежність, 3) свобода творчості в розвитку власних сутнісних сил. Первісна «людська формація» представлена «першою формою суспільності» – це піднесення особистої залежності в процесах родової і общинної діяльності. «Вторинна формація» – це людська система, для якої характерні відносини особистої незалежності на основі речової залежності від продуктів трудової діяльності, що дають засоби для життя. Але ця особиста незалежність, «егалітарність» – не більш ніж «вільне відчуження праці». Третинна «людська формація» – це власне людське суспільство, основою якого є вільна від речової залежності індивідуальність. У такій формації умови праці і виробництва збігаються з соціальними умовами життя людей і стають «виробництвом людини», її творчих здібностей [10, 113]. Тобто вона володіє особистим «людським капіталом», а суспільство – «соціальним капіталом», який капіталістична система уже нездатна ні вичерпати, ні присвоїти [19, 339-357].

Гуманологічна КФ-система в ранній фазі свого розвитку постає як інформаційно-інтелектуальна система, в котрій прямо задіяні інтелектуальні сили людей. Вона виникає в процесі «технологічної революції», що йде за другою «промисловою революцією» (науково-технічною), яка трансформує «індустріальне суспільство» і робить його «постіндустріальним» (починаючи з 70-х років ХХ ст.). В зрілій фазі можна очікувати становлення соціоекологічної формаційної культури (перша половина ХХІ ст.). Гуманістичні підвалини суспільного поступу є такими, що, «розглядаючи вплив соціокультурних феноменів на процеси гуманізації суспільних відносин та суспільнознавства», вони обґрунтовують «гуманні шляхи розумного співробітництва» при входженні людства в ХХІ ст., що уявляється як «століття Людини» [3, 179-181].

Духовний базис гуманологічної культурно-формаційної системи створюється на пост-економічній системі цінностей, які «стають залежними від потреб людини в самореалізації». Тому «в сучасних умовах соціальний розвиток обумовлюється якостями людини саме як творчої особистості, якостями, що не мають прямого відношення до господарчих закономірностей. Люди починають змінювати суспільство,

змінюючи самих себе..., споживаючи дедалі більше інформаційних благ та послуг заради підвищення інтелектуального капіталу...» [5, 103-104]. Зараз у первинних формах подібне відбувається на соціогуманізованому базисі креативних корпорацій [5, 80-89]. В них практично реалізується можливість «виращувати - виробляти» людські творчі здібності, що й створює основу «ебілітвного» або «креативного» виробництва. Тому і духовний базис закономірно буде представлений у вигляді творчо-інтелектуального світогляду людини і всього суспільства.

Спосіб духовного відтворення – неокolleктивізм, творчо-солідаризована свідомість креативного партнерства в розвитку сутнісних сил людини через творчу діяльність і спілкування, що в перспективі закономірно породжує соціокультурне суспільство в інфраструктурі духовно-творчих стосунків людей і творчо-комунікативних відносин. Виходячи з нової діяльнісної мотивації і постеконімічних цінностей – це спосіб духовного відтворення в суспільній формі духовно-творчої самореалізації людей. Суспільна свідомість набуває характеру творчо-реалізаційної свідомості в модусах людського самоздійснення в гуманізованому суспільстві на принципах соціальної екології. Це фактичне самоздійснення і подібний «факт полягає в тому, що ні в Європі, ані в США класичному лібералізму не вдалося встановити суспільний порядок, який би ефективно зберігав приватну власність і індивідуальну свободу більше, ніж кілька десятків років тому» [2, 77]. Егалітаризм у формі лібералізму – це «шлях матеріального споживання і духовної деградації. Це шлях радикального індивідуалізму. Людина почуває себе автономною, незалежно від моральних обмежень, від традицій, родини і соціальних зв'язків». І це дійсно так «у своїх культурних орієнтаціях ліберали вибрали хибний шлях визволення від норм, ... руйнування того, що потребує тільки вдосконалення і реконструкції. Дерегуляція морального життя необов'язково повинна слідувати за дерегуляцією держави і економіки» [2, 82]. «Альтернативний варіант розвитку процесів глобалізації і культури» – це необхідність «більш глибокого усвідомлення взаємозалежності людей усього світу, що може збагатити наш смисл достойної поведінки і нашу відповідальність за ті соціальні зв'язки, в яких ми беремо участь, включаючи солідарність із усім людством» [2, 83]. Подібні первинні відносини «компартнершип» нині встановлюються і на наших українських соціокультурних теренах, і вони цілком можуть стати відносинами національного соціетального і духовно-творчого партнерства. За досвідом Росії «політика соціального партнерства держави може в ближній перспективі привести до активної взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства, а саме – «владних структур, профспілок та об'єднань

роботодавців і підприємців». Тоді відкривається можливість створити нову громадянську «систему відношень його основних суб'єктів та інститутів щодо положень, умов, змісту і форм діяльності різних соціально-професійних груп, спільнот, прошарків», що налаштовані на творче соціальне партнерство і на професійно-творчу самореалізацію [12, 23-24].

Проблема соціокультурної трансформації українського суспільства на основі відходу від «індустріальної парадигми» та «індустріального детермінізму» стала в Україні «на порядку денному XXI століття», коли виявилися її перспективи інтеграції в Європейський союз. Ця проблема постала в аспекті задіяння «наукових рушійних сил» і сталого розвитку українського суспільства як модерн-нації [14]. Загалом же така гуманологічна проблема становлення-формування громадянської соціетальної свідомості українського суспільства XXI ст. виникла з прийняттям «стратегії соціополіса» та в створенні для цього «передумов розвитку інформаційного суспільства в Україні» в стратегічній орієнтації «руху на випередження» [11]. Для України пробив «час інтелекту», і в такий відповідальний час повинен дійово й інтенсивно запрацювати «сукупний український розум» як один з найпотужніших у світі соціальний капітал. Для української нації на весь зріст постав «інтелектуальний імператив»: «країна, яка випереджальними темпами не розвиває власного інтелектуального капіталу, не може розраховувати на гідне місце у світовій спільноті - це інтелектуальний імператив нашого часу». Тому ми повинні сприйняти «інтелект як справжню дійову продуктивну силу» і ця інтелектуальна сила – «не тільки розум, а й ідея», бо «вона автоматично не складається з великої кількості свідомих, вільних та енергійних людей, а коли думка, свобода й енергія підпорядковані ідеалу вищому, ... можна мати когорту високоосвічених, з найширшим світоглядом, неординарних людей, проте отого жаданого «вищого ідеалу» не досягти» [13, 37-38].

Вище було зазначено, що початок трансформаційних змін у базисній структурі інформаційного суспільства техногенного типу почалися на перетині етапів суспільної модернізації-постмодернізації Новітнього часу. За концепцією Ф.Фукуями, це генетичний процес формування четвертого «однополюсного світу» постіндустріальних суспільств, які вступили в період постмодернізації. Подібний процес має соціально-дискретний характер і призводить до «великого розриву» з іншими суспільствами, менше розвиненими [19, 350]. Трансформаційні зміни, що виникають при цьому, мають системний характер і обумовлені як «генетично-гуманологічним рухом» до антропогенної цивілізації, так і культурно-формаційними закономірностями цього історичного процесу. Ось

його найбільш характерні риси, що свідчать про подібну соціокультурну трансформацію сучасних суспільств техногенного типу і про перетворення техноінформаційних суспільств на культурно-інформаційну суспільну систему:

- нова культурна соціодинаміка і можливість реалізації різних шляхів у процесах модернізації-постмодернізації: індустріального-постіндустріального розвитку, техногенного-соціогенного, комунікативного, соціогуманітарного, інформаційно-мережного, когнітивно-комунікативного, духовно-креативного розвитку тощо;

- зміна ідеологічних домінант «техно-капіталізму»: так культ техногенії, багатства, особистих успіхів та досягнень, державного домінування в суспільстві змінюється на пріоритети суспільного співробітництва і соціального партнерства, розширеної демократії і громадянської консолідації, «соціального комфорту» і гуманітарної культури;

- поява соціокультурного поліцентризму у виборі шляхів суспільного розвитку і утворення багатьох нових центрів зростаючої індустріальної потужності на засадах культури; це привело до загострення міжнародної конкуренції, включаючи пряму конфронтацію «капіталістичної» та «соціалістичної» систем, «європейського» та «азійського» способів виробництва, національних та транснаціональних моделей розвитку, до утворення регіональних блоків і глобальних альянсів;

- нове суспільне взаєморозуміння на підґрунті загальнолюдських цінностей, прагнення не до локального, а до світового суспільного прогресу на основі різних форм активізації міжнародних комунікацій і зростаючого соціокультурного взаєморозуміння народів;

- виникнення «цивілізаційної перспективи» суспільного розвитку, котра знаходиться за межами економічного суспільства та воєнно-політичне вирішення соціальних проблем, але в межах їх нормативно-ціннісного і правового регулювання («права людини» тощо) в системі світового цивілізованого співтовариства [6, 170-171].

Сучасний подібний соціально-трансформаційний процес уже більше підсилюється в ході інтенсивної дії соціокультурної складової суспільного розвитку. Зростає загальний культурно-інформаційний потенціал суспільства, утворюється його достатній «інформаційний ресурс», котрий робить реальним задоволення головних «інформаційних потреб» більшості людей, організацій та всього суспільства. В розвинутих суспільствах швидкими темпами створюється інформаційне забезпечення їх життєдіяльності на основі втілення передових інформаційних технологій, а також налагодження інформаційного керування суспільною системою шляхом регулювання комунікативних взаємодій на основі комунікативного діалогу, роз-

витку телекомунікативних і соціокомунікативних відносин у суспільстві.

Базисна структура сучасного інформаційного суспільства, виходячи з соціоісторичних закономірностей її виникнення, має аналогічний характер відносно культурно-формаційної суспільної системи. Подібна базисна структура виникає в ході інтеграційних процесів синтезу культурних і формаційних систем, які почали розвиватись наприкінці ХХ століття. Тобто за умовами становлення гуманологічної культурно-формаційної суспільної системи, котра на ранніх фазах свого розвитку функціонує в модусі інформаційно-інтелектуальної системи, а потім – як інформаційно-соціологічна культуросистема. Ось її основні предикати [7, 107-108]:

- предикат за типом культури (типом культурної системи), що визначає і формує духовний базис суспільства, презентований культурно-історичним типом суспільного світогляду і духовного світобачення;

- наявність підґрунтя, яке обумовлює спосіб духовного відтворення культурних цінностей, представлених у різних формах суспільної свідомості і способах її природно-історичної зміни;

- предикат за формою соціальної самоорганізації, соціокультурного самовпорядкування суспільства, тобто за формою соцієтальності суспільної системи на основі самоорганізації соціодуховних цінностей.

Характер соціокультурних трансформацій суспільств техногенного типу або «техноінформаційних суспільств» з «мікроелектронною економікою» мають загальноісторичні закономірності становлення і розвитку культурно-формаційних суспільних систем. При цьому в базисній структурі КФ-системи гуманологічні зміни йдуть по всіх її духовно-ціннісних складових тільки з урахуванням гуманологічної, інформаційної ціннісної домінанти, яка знаходиться в ціннісній опозиції до техноінформаційної домінанти. Так, за типом суспільної культури (першої складової структури), котра зумовлює культурно-історичний тип свідомості, здійснюється перехід від інтелектуально-раціоналізованого світогляду до суспільних соціоінформаційних поглядів та уявлень. На ґрунті подібних трансформативних змін створюється культурно-інформаційний базис суспільної системи як комунікативно-відкрите суспільство. Воно визначає рівень соціальної контактності, формує відношення інформаційного обміну, суспільний досвід членам суспільства у різних сферах культурно-інформаційної життєдіяльності. Перш за все, на основі соціоінформаційного обміну когнітивними практиками: від зростаючого рівня суспільної інтегрованості (акумуляція і генералізація комунікативного досвіду) і до соцієтально-знижуючого рівня інтегрованості на основі суспільної самоорганізації. На підґрунті

«світоглядної трансформації» духовно-ціннісного базису інформаційного суспільства можна визначити і характер соціоінформаційного відтворення його суспільних цінностей.

Виходячи з другої базисної складової, а саме – способу духовного відтворення базису, соціокультурну трансформацію можна побачити в розвитку механізму «інформаційного відтворення». За умовою задіяння цього механізму в суспільстві починають продукуватися, акумулюватися «інформаційні цінності» в різних видах інформаційно-ціннісної свідомості. Соціокультурна трансформація відбувається в напрямку зміни механізмів раціоналізованого соціального партнерства на соціоінформаційні способи. Одночасно змінюється і суспільна свідомість з її інтелектуально-раціоналізованих форм на культурно-інформаційні форми творчого спілкування.

Подібні зміни свідомості відбуваються або в традиційних формах правової свідомості, політики, етики інформаційної правосвідомості тощо, або в формах духовно-творчої, «культурно-інформаційної свідомості» ціннісного вибору, смислу і значень, когніцій, оцінок-естимаций, творчої самореалізації та інтенцій. Через подібне соціокомунікативне відтворення суспільних цінностей людина і наділяється здатністю «повідомляти» зміст своєї свідомості зовні, об'єктувати її суспільну життєдіяльність [17, 244]. Таким чином, суспільна свідомість набуває онтологічного статусу, а сам «процес об'єктивації змісту станів онтологічного прошарку свідомості» є конкретно-історичним способом його соціокомунікативного відтворення в онтологічному статусі суспільної свідомості того чи іншого різновиду культурно-інформаційної системи. Передусім мова ведеться про конкретно-історичний спосіб формоутворення духовного життя суспільства, під яким у сучасній філософії розуміється «процес реалізації світоглядних установок, цілей і смислу життя, що усвідомлюються ними» [18, 413].

Третя структурна складова презентується історично-конкретною формою соціальної самоорганізації суспільства. В трансформованому інформаційному суспільстві – це ціннісно-інформаційна самоорганізація в консолідованих та інтегруючих формах соціокультурної суспільної інформації в суспільстві. Подібна самоорганізація здійснюється на підґрунті творчих інформаційних дій, вільного і відкритого обміну когнітивними практиками. В майбутній інформаційній системі культурогенного типу – це самоорганізація Великої соціальної сукупності «життєвих світів» людей в єдину синергетичну систему духовного та соціального життя суспільства як співтовариства. Вона і є таким суспільним буттям людей, що самоорганізуються зі своїми певними громадянськими «параметрами порядку». Для людського суспільства

традиційними «параметрами порядку» є закони дії відповідного рівня. Зараз подібні «рівневі закони» відображають нелінійний характер суспільного розвитку: біфуркація рівневих переходів з мікрорівня на макрорівень і навпаки, кордонні процеси на міжрівнях із «розривами середовища», нова соціальна ієрархічність, соцієтальність, програми функціонування суспільної системи на глобальному рівні більш високого порядку [18, 343-378].

Таким чином, можна побачити, що генеза культурно-формаційного розвитку суспільних систем відбувається в руслі загальних соціокультурних трансформаційних перетворень. А трансформація базисної структури сучасного техноінформаційного суспільства – в аспекті створення відповідного культурно-інформаційного світогляду суспільства, його відтворення в комунікативній суспільній

свідомості через механізм генерації-ретрансляції соціоінформаційних суспільних цінностей, які є цінностями людського спілкування, «відкритій» соціальній системі. Тому трансформація відбувається також і в способі суспільної організації, де стверджуються соцієтальні форми громадянського самовпорядкування.

Які ж перспективи має Україна в цьому історичному культурно-інформаційному процесі? Чи здатна вона до подібних соціокультурних трансформацій, котрі відбуваються в найбільш розвинених суспільствах Європи та світу. Можна з достатньою вірогідністю стверджувати, що здатна, але тільки за певних умов. І головна з них – це соціальний рух «на випередження» в культурно-ціннісному, гуманологічному та інформаційно-креативному розвитку, в становленні антропогенної цивілізації реального гуманізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ванд Л.Э., Муратова А.С. Генеология культуры и веры: зримое и тайное. – М.: Рудомино, 2000. – 358 с.
2. Глобализация и моделирование социальной динамики. – М.: Институт социальных наук, 2001. – 358 с.
3. Губерський Л. Гуманістичні підвалини суспільного поступу// ООН і майбутні покоління. – К.: Логос, 1996. – 192 с.
4. Злобин Н.С. Духовное производство и культура // Вопросы философии, 1980. – №9. – с. 123-124; Духовное производство и народная культура (под ред. Л.Н. Когана) – Свердловск, 1988. – 161 с.
5. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос, 2000. – 304 с.
6. Капица В.Ф. Соціокультурні трансформації інформаційного суспільства. – Кривий Ріг, Мінерал, 2007. – 293 с.
7. Капица В.Ф., Цыгуль О.В. Философско-методологические основания развития культурно-информационной общественной системы. – Кривой Рог: Минерал, 2006. – 315 с.
8. Круглый стол «Социальные технологии регионального развития»// Социология: теория, методы, маркетинг, 2003. - №1 – с. 186-195.
9. Леві-Строс К. Міф і значення// Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
10. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859гг.// Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. в 2-х т., Т 1.
11. Марчук Є. Стратегічна орієнтація суспільства – рух на випередження. – К.: Стратегічна панорама, 1999. – №4.
12. Михеев В.А. Основы социального партнерства – М.: Экзамен, 2001. – 448 с.
13. Мороз О., Саенко Ю. Час інтелекту: сукупний український розум. – Л.: Видав. дім «Панорама», 2002. – 96 с.
14. Національний звіт України про стан виконання положень «Порядку денного на ХХІ ст.» – К., 2001 (грудень).
15. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Аказ. Прозект, 2002. – 880 с.
16. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. – К.: Парапан, 2003. – 308 с.
17. Філософія (под ред. В.П. Кохановського) – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 576 с.
18. Філософія (за ред. В.Г. Кременя і Н.І. Горлача) – Харків: Прапор, 2004. – 640 с.
19. Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2003. – 474 с.
20. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: АСТ, 2004. – 599 с.
21. Эмерсон Р. Нравственная философия. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2001.

С.В. КОСТРЮКОВ

КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ДЕМОКРАТИЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

Кострюков Сергій Володимирович – доцент кафедри філософії Національного гірничого університету, кандидат філософських наук

Взаємодія культури і влади має певні особливості. Вони насамперед визначаються специфікою переходу від тоталітарного до демократичного способу організації суспільного життя. З погляду дослідників цього процесу чимало залежить і від того, як швидко відбудеться трансформація політичної, економічної та інших сфер життя суспільства [8, 9, 12, 27]. Сьогодні багатьом експертам зрозуміло, що надії на швидку модернізацію України були марними, а інерційні процеси досі гальмують розвиток країни на шляху до суспільства, побудованого на принципах рівності й свободи. Демократично орієнтоване суспільство повинне базуватися на нових економічних, політико-ідеологічних і духовно-культурних засадах.

Демократично орієнтоване суспільство може бути створеним лише на засадах глибокогуманістичної культури. В ній воно черпатиме ідеї для своєї організації та розвитку, консолідації мас, інтеграції їх волі на конструктивно-творчу працю. Однак відразу ж зазначимо, що так має бути в ідеальному варіанті, а наша дійсність, з одного боку, спрощує та приземлює, а з іншого боку, дуже ускладнює і затримує становлення демократично орієнтованого суспільства.

За доказами пошлемося на погляди двох відомих гуманістів ХХ століття – німецько-американського психоаналітика Е. Фромма та нашого філософа-співвітчизника М.Бердяєва. Оптимістично настроєний Е. Фромм зазначає, що основна вимога для благополуччя людини – це бути активним у розумінні продуктивно розвивати всі свої здібності, бо одна з найбільш патогенних рис нашого суспільства – це тенденція робити людину пасивною, позбавляючи її можливості брати активну участь у справах суспільства. У зв'язку з цим основний принцип системи гуманістичного управління полягає в тому, що, незважаючи на громіздкість підприємств, централізоване планування і кібернетизацію, індивідуальний учасник відстоює свої права перед управителем, обставинами і машинами і перестає бути безсилою частинкою, що не бере активної участі у процесі. Принцип гуманістичного управління, на думку Е. Фромма, можна висловити так: «...у той час, як у відчуженої бюрократії вся влада сходить зверху вниз, у гуманістичному управлінні це вулиця з двобічним рухом; «об'єкти» прийнятого нагорі

рішення реагують у відповідності з власною волею і заклопотаністю; їх відповідь не тільки досягає вершини піраміди тих, хто приймає рішення, але й примушує їх, у свою чергу, реагувати» [26, 295–296]. Цей механізм застосовується не тільки при вирішенні політичних і економічних проблем, а й проблем культури. Їй повинні бути притаманні такі ж процеси: від пасивно споживацької культури необхідно перейти до культури активної участі. Більшість з нас зрозуміють різницю, скажімо, між видовищним мистецтвом (на зразок видовища у спорті) і діяльним мистецтвом, яке репрезентоване у малих театральних групах, у групах танців, музики, художнього читання та інших формах [26, 306].

Децю іншу позицію захищає М. Бердяєв, який підкреслює, що капіталізм ХХ століття з його економізмом і прихованою диктатурою грошей (як це співзвучно нашому сьогоденню становити!) спотворив і деформував чистоту культури, пристосував її до інтересів буржуазних класів. Формально творцям культури була надана певна свобода, але матеріально вони зазнавали гніту, відчуваючи біль, нужденність, самотність тощо. Іноді цією самотністю навіть пишалися і дорожили. Але в нашу епоху, епоху колективізму, все міняється. Маси залучаються до культури. Це необхідно і справедливо. Маси не можуть залишатися у темряві. Водночас, робить висновок мислитель, гуманістична культура ніколи не була народною, вона була культурою верхнього інтелектуального прошарку, який був позбавлений соціального базису. Справедливість демократії, що залучає до культури величезні народні маси, зворотнім своїм боком має зниження якісного рівня культури [4, 356–357].

Ще зовсім недавно, знаходячись у світоглядному полі марксизму-ленінізму, наші дослідники вимушені були, а багато хто робив це свідомо, таврувати подібні погляди. Проте слід погодитись, що значна доля істини у відстоюванні аристократичного начала культури є, а тому залишимо утопічні сподівання і проаналізуємо реалістичну картину стосовно сучасної вітчизняної культури та її співвідношення з базовими політичними феноменами.

Частково погоджуючись з М. Бердяєвим щодо елітарного характеру культури, зауважимо, що в громадянській культурі майже кожного

суспільства існують декілька особливих культур (офіційна, елітарна, народна, молодіжна, масова, «тіньова», «ізгойна») [14, 85–86], що суперечливо уживаються між собою і проникають одна в одну, здійснюючи на людину певний вплив. Предмет нашого дослідження потребує насамперед звернути увагу на офіційну та елітарну культуру, які найбільш тісно пов'язані з суперечливими ідеологічними чинниками та політичними підвалинами. Щоправда, довгий час дослідники, не кажучи вже про владні структури, звертали увагу головним чином на офіційну культуру, яка мала змогу брати найактивнішу участь (відносно інших різновидів культур) у державотворенні та утвердженні політичних реалій. Лише останнім часом з формуванням незалежної державності в Україні починається новий етап культурософських досліджень, зорієнтований на відродження власних національних та засвоєння європейських традицій. Про це свідчить перевидання ряду культурологічних праць минулого [16, 19, 24], надруковані підручники для вищої школи, де значне місце відведено культурософським аспектам української культури [21, 22, 23].

Осмислюючи нові розвідки, не треба забувати, що тотальна політизація та ідеологізація суспільствознавства у недалекому минулому призвела до багатьох негативів у дослідженні проблеми співвідношення культури і політики взагалі, культури та влади зокрема. Низка праць, виданих у попередні десятиліття, була присвячена розробці політичної культури, де пріоритетне місце займала саме політика, яка визначала форми буття, культури. Політична культура зводилась до реалізації політичних знань, фіксувала політичний досвід суспільства, означала політичну характеристику особистості або соціальної спільноти, які інтегрували політичну освіченість, політичну свідомість і суспільно-політичну діяльність [2, 7, 15].

Останнім часом акценти щодо аналізу проблеми політичної культури суттєво змінилися, з'явилися праці, в яких робиться спроба більш виважено осягнути складне співвідношення політики та культури, виявити їх оптимальний баланс [3, 5, 10]. Дослідники виокремлюють три напрямки у розумінні природи політичної культури: одні обмежують її сферою політичної психології і свідомості, другі бачать у ній насамперед вираження нормативних форм розумової і практичної діяльності, треті вбачають суть політичної культури у тих чи інших аспектах виявлення ціннісних духовних компонентів, у типових зразках і формах поведінки політичного суб'єкта [20].

Стрижнем цінностей політичної культури є гуманізм у широкому значенні цього терміну (повага до людини, захист її достоїнства, честі і гідності, прав, свобод і власності), тому, звертаючись до гуманістичної культури, проаналізуємо основні особливості взаємодії культури та вла-

ди у нашому суспільстві, виявимо його головні «культурні виміри», охарактеризуємо важливі риси взаємовпливу культури та влади на сучасному етапі.

Демократично орієнтоване суспільство утворюється як перехідне від тоталітарного суспільства і тому несе на собі його залишки. Досить стійкими в ньому є традиційні економічні, політичні, соціальні відносини. Однією з причин такої ситуації є те, що влада, яка мала регулювати і організовувати різноманітні процеси суспільного життя, у нашій країні «втягнула» у свій простір практично все. Влада стала самодостатньою, вона досягла стадії монолітності, внутрішньої недиференційованості. У нашій недалекій історії «взяла верх відчужена, переважно державно-власна форма соціального розвитку. Багато в чому це вимушено однобока форма «стягування» творчих сил суспільства як єдиного суб'єкта у власно-вольовій сфері, коли ця сфера повинна була «втягнути» за собою інші сфери культури. Але вийшло так, що відношення власності виокремились у своєму «корпоративному інтересі» (Маркс) і відмежувались від вирішення творчих завдань. Далеко не в останню чергу це пов'язано із забуттям справжньої творчої ролі – залучення трудящих мас до безпосередньої владної творчості, їх соціально-політичного піднесення в процесі такої творчості і «олюднення» влади» [11, 59–60].

Зазначена вище монолітність тоталітарної влади базувалася на ідеях принципу одномірності соціального, економічного і духовного життя суспільства, його прагнення до стирання будь-якої різноманітності. У цьому зв'язку дослідники вказують на такі сутнісні риси і особливості тоталітарної влади і конфронтаційної культури, як усякого роду культ, особливо культ боротьби і руйнування, орієнтація на конфронтацію, культ майбутнього і уповання на соціальне чудо, зневажання до сьогодення, до унікальності сучасного моменту буття людини і суспільства, жертви в ім'я «світлого майбутнього», культ влади і сакралізація людей, причетних до її відправлення, месіанство, ошасливлення народу країни, а згодом і усього людства «зверху» тощо [25, 49–160].

Перехід до демократично орієнтованого суспільства передбачає зовсім інші риси, притаманні йому. Насамперед тут мають бути створені умови для забезпечення суверенності людини, її свободи. Для цього потрібно створити реальні можливості щодо вибору нею тих чи інших форм буття, певних ступенів свободи, тобто здійснити перехід від монолітності та конфронтаційності влади і культури до їх плюралістичних засад.

Просте співставлення сутнісних рис обох типів культури та влади свідчить про їх органічну несумісність, тому не дивно, що здійснення якісного переходу від одного типу культури та

влади до іншого протікатиме нелегко і зі значними ускладненнями. Можливі навіть своєрідні гібридні форми, які поєднуюватимуть різні особливості, притаманні зазначеним типам.

Не випадково у процесі трансформації конфронтаційної культури та влади з'явився новий феномен – посттоталітарна назва розвитку суспільства, багаторисякої настільки несподівані, що стандартні політичні та економічні рецепти по реконструкції та реорганізації нашого суспільства, залучення його до світової цивілізації не спрацьовують. І справа зовсім не в тому, що ці рецепти погані. «За роки свого панування, – підкреслюють М. Бірюков та В. Сергєєв, – тоталітаризм перебудував суспільство, створив у ньому таку свідомість» такі інституційні структури і такі соціальні групи, що всі рецепти форсованого переходу до стану гармонії з «цивілізованим світом» відкидаються тими силами, які самі лише в змозі здійснити необхідні реформи. Результатом такого становища є втягування суспільства в соціальну, економічну і політичну кризу, яка все більш поглиблюється» [6, 74].

У наш складний перехідний період від тоталітаризму до демократично орієнтованого суспільства пропонуються й інші варіанти трансформації культури та влади, зокрема такі компромісні способи подолання класичного тоталітаризму, як «демократичний тоталітаризм» та «системна згода» [9, 57]. У даному випадку бажання компромісу зрозуміле, але такий шлях теж дуже важкий, тим паче, що мова насамперед йде про компроміс у верхівці, оскільки немає часу й ефективних можливостей, щоб здійснити його зверху донизу з метою створення передумов для суспільної активності щодо підтримки такої згоди. Компроміс у найближчий час може бути заключений лише у верхах, а це у значній мірі обмежує поле для маневру. Нині соціально-політична та економічна ситуація складається така, що здійснення всезагального компромісу стає вельми складною і майже неможливою справою.

Реальні перспективи переходу від тоталітарного до демократичного способу організації суспільного життя взагалі, від конфронтаційної до плюралістичної культури та влади зокрема, вимальовуються дещо песимістичні ще й тому, що на цей процес справляв не тільки позитивний, але й негативний вплив суперечливе становлення ринкових відносин та реальної багатопартійності.

Водночас слід виділити ряд «культурних вимірів», якими повинно характеризуватися демократично орієнтоване суспільство. Насамперед підкреслимо поліваріантність культурного розвитку. Будь-яка культура є органічним поєднанням елементів свідомості, реальної поведінки та інших чинників. У філософському контексті культура постає не як часткова сфера

суспільного життя, а як суспільство в цілому, будучи вираженням досягнутого людством рівня історичного прогресу. Її гуманістична сутність найбільш глибоко розкривається через пізнання її соціальних функцій. Дослідники підкреслюють поліфункціональність культури як соціального феномена, виокремлюючи пізнавальну, комунікативну, регулятивну, прогностичну, ціннісно-орієнтаційну функції [27, 188–220]. Всі вони органічно пов'язані, оскільки культура є цілісним утворенням. Функціональна єдність культури зумовлена її людинотворчою сутністю. Це дає підстави для виділення інтегративної, генералізуючої функції культури. На думку дослідників, у такій якості постає людинотворча функція [17, 225].

Зрозуміло, що авторитарна влада зацікавлена у розвитку монологічної культури, якою набагато легше управляти, проте при переході до демократично орієнтованого суспільства створюються умови для становлення поліваріантної культури. Однак нинішня ситуація складається таким чином, що політична незалежність доповнюється іншою – матеріальною залежністю значних мас населення, а це у певній мірі затримує формування, поліваріантної культури. Якби поміркований достаток ставав доступним для більш широких мас населення, то культура отримала б від цього набагато більше переваг, ніж втрат. Однак сьогодні в Україні дуже значна кількість населення потрапила за межу бідності, а це негативно відбивається на становленні нового типу культури.

Підкреслюючи важкий і суперечливий шлях формування поліваріантної культури, слід зазначити, що ця тенденція набуває пріоритетного характеру, хоча плюралістична культура весь час відчуває прес попередньої монологічності, коли все було однозначно і ясно, перевага завжди віддавалась реалізму перед абстракціонізмом тощо.

Тенденція поліваріантного розвитку сучасної культури тісно пов'язана, як це не парадоксально, з деструктуралізацією культурних цінностей. Взагалі для визначення змісту культури важливе значення має чітке уявлення про її структуру. Однак розкладання цього суперечливого феномена на складові елементи іноді призводить до небажаних результатів. Детальне розмежування та структуралізація культурних цінностей привели до їх розміщення по певних чарунках і градування за чітко визначеними параметрами. Така глибока структуралізація культурних цінностей, у свою чергу, вела до утвердження монолітної культури, в якій різноманітні елементи були суворо ранжовані.

Соціальна трансформація в Україні викликала значні зміни на її культурному терені. Чітке розміщення культурних цінностей за їх рангом було порушене, усталені норми пішли у небуття, жорстка структурованість

культурологічних підвалин поступилася місцем швидким чи поступовим змінам і взаємовпливам багатоманітних елементів такого складного феномена, яким є культура. Як оцінити процес її деструктуралізації, що розпочався? Він має, напевно, як позитивні, так і негативні аспекти, серед яких позитивні чинники переважатимуть, оскільки деструктуралізація культури дасть змогу розширити і урізноманітнити ступені свободи людини, без якої неможливе утвердження плюралістичної культури не тільки неофіційної, але й офіційного гатунку. Ці процеси призводять також до послаблення жорстких механізмів функціонування владних політичних структур, їх суворої ієрархізації. Усе це сприятиме якісному переходу від конфронтаційних форм культури та влади до гуманістичної культури, яка віддає перевагу далеко не усталеним схемам і структурам. У цьому також виявляється її перевага щодо своїх попередників – авторитарної та тоталітарної форм культури.

В усіх цих трансформаціях не останню роль відіграє такий «вимір» сучасної культури, як світоглядна невизначеність культуро-творчого пошуку. Раніше, як правило, дослідники підкреслювали, що світоглядний фактор цементує всі сторони і елементи свідомості у складний духовний світ, у єдність, якій притаманна внутрішньо діалектична суперечлива природа. Насамперед тут мався на увазі світогляд як теоретичне відношення людини до світу, але ігнорувалася його соціально-практична функція. Між тим, як явище, за природою своєю поліфункціональне, світогляд не має суворо фіксованої «локалізації». Визнання цього положення робить досить проблематичними твердження про світогляд як ледве не єдиний орієнтир людини у світі, підкреслюючи його жорстку визначеність і непогрішимість. Подібну однозначність у кінці 80-х років деяким ученим вдалося подолати [18, 254], однак все ж перевага представниками владних структур віддавалася світоглядній визначеності, у тому числі у сфері культури.

Нині як у повсякденному житті, так і у теоретичних розвідках вдалося позбутись деяких стереотипів, серед них потрібно відмітити подолання негативного відношення щодо світоглядної невизначеності культуро-творчих пошуків, що має, як і деструктуралізація культури, певне позитивне значення. Світоглядна невизначеність культуро-творчих процесів дозволяє більш динамічно реагувати на чергові зміни у сфері культури, які набувають значних масштабів саме у процесі переходу до демократично орієнтованого суспільства. Раніше однозначна світоглядна визначеність була одним з ефективних засобів захисту певної політичної влади, орієнтації владних структур на ті чи інші цінності, що у підсумку приводило до консервації і, врешті-решт, до деградації існуючої влади.

Заради справедливості треба підкреслити, що визначеність культуровладного виміру дозволяла непогано орієнтуватися у суперечливих соціальних реаліях, ефективно долаючи небезпеку, що час від часу підстерігала панівну еліту. Разом з тим подібна визначеність сприяла створенню контрастної чорно-білої картини соціальної дійсності, не враховувала багатьох напівтонів, не дозволяла дістатися суті тих процесів, що відбувалися. Отже, негативів у зв'язку з таким одномірним підходом було значно більше, ніж позитивів. Але оскільки такий хід справи влаштовував пануючу еліту, він знайшов з її боку могутню підтримку. Додамо, що у зв'язку з цим серед взаємопов'язаних пластів культури перевага, безперечно, надавалася офіційній культурі, розвиток якої був обумовлений державними структурами, партійними установами, пануючою ідеологією. Не першу, але й не останню роль у підтримці офіційної культури відіграла її світоглядна визначеність. Ситуація різко змінилася, коли внаслідок краху тоталітарної ідеології і кардинальної трансформації суспільних відносин стає очевидно неправомірність однолінійного, однозначного, суворо визначеного шляху розвитку суспільства в цілому, соціокультурних чинників зокрема.

Як відомо, ідеологія – один з важливих елементів суспільної свідомості. Саме завдяки їй підтримувалася і виправдовувалася світоглядна визначеність культуровладних феноменів. «Історичний досвід культурного прогресу людства свідчить, – підкреслюють наші вітчизняні дослідники, – що ідеологія може впливати на культуру за трьома відносно самостійними напрямками: стимулювати розвиток культури, гальмувати його, сприяти розвитку культури в одному напрямі і одночасно гальмувати його в іншому. Нерідко ці лінії перетинаються, що створює ситуації, які не мають однозначної оцінки і потребують багатогранних визначень та конкретно-історичного аналізу» [1, 242]. Треба погодитися з тим, що на нашому терені до початку 90-х років перевага віддавалася другому та третьому напрямкам, будь-які культурні починання несли на собі «ідеологічний хрест», нерідко були штучно заідеологізованими. В останньому найбільш була зацікавлена правляча еліта.

Сьогодні ситуація кардинально змінилася, оскільки моноідеологічний простір поступився своїм пануючим місцем, пріоритети перейшли до нових концепцій, які намагаються утвердити плюралізм ідеологій або навіть захищають необхідність створення ідеологічного вакууму, погоджуючись з тим, що про пануючу державну ідеологію не може бути й мови. У зв'язку з цим на протигагу тотальній ідеологізації минулого виникла інша крайність – перестали цінитися наші досягнення у тій же культурній сфері, втрачена повага до себе, країни, народу, дехто готовий пере-

ступити будь-яку межу, звинуватити у всіх бідах ідеологічні концепції, нігілістично заперечуючи їх. Але ж «будь-яка ідеологія містить у собі достатньо широкий пласт свідомості загальнолюдського змісту... Чим більше в ідеології «загальнолюдського», тим у більшій мірі вона носить об'єктивний, науковий характер, тим вищі її регулятивно-мобілізаційні можливості, динамічніша інтегративна здатність, ефективніший гуманістично-виховний потенціал» [13, 16–17].

Отже, можна досягти співробітництва і в галузі ідеології, де особливо гостро відчувається різниця поглядів і позицій. До певної міри і тут можна прийти до єдності думок, спробувати зрозуміти один одного або хоча б проаналізувати точку зору опонента, що сьогодні, на жаль, дуже рідко спостерігається у взаємовідносинах

різних політичних і суспільних організацій і об'єднань. Нетерпимість до чужої думки, впевненість у правильності тільки своєї позиції, необґрунтоване заперечення інших поглядів ніяк не сприяють утвердженню діалогу, хоча заяв про це нині вистачає.

Отже, деідеологізація суспільства в цілому, культурного життя зокрема, що розпочалася у кінці 80-х років, стає одним з провідних культуровладних вимірів, які визначають певні пріоритети нашого подальшого розвитку, кладуть початок утвердженню плюралізму у сфері культури, хоча й тут можливе виникнення загрози дегуманізаційних «вивертів» – ще одного культуровладного виміру, який може призвести до руйнування основних засад створюваного демократично орієнтованого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В., Михальченко М. – Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – У двох томах. – К., 1993. – Т. 2.
2. Бабосов Е. Политическая культура советского человека // Вопросы теории и жизнь: Сборник статей. – М., 1987.
3. Бебик В. Политическая культура // Политика и время. – 1991. – № 13.
4. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М., 1994.
5. Бирюков Н., Сергеев В. Парламентская деятельность // Полис. – 1991. – ноябрь-декабрь.
6. Бирюков Н., Сергеев В. Парламентская деятельность и политическая культура.
7. Власть в социалистическом обществе: теория, история и перспективы. – М., 1989.
8. Власть, демократия, привилегии // Вопросы философии. – 1991. – № 7
9. Власть при переходе от тоталитаризма к демократии // Свободная мысль. – 1993. – № 8.
10. Гадиев К.С. Политическое сознание или политическая культура? // Кентавр. – 1991. – октябрь-декабрь.
11. Гайда А.В., Китаев В.В. Человек и власть // Философские науки. – 1990. – № 4.
12. Губерский Л. та ін. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
13. Губерский Д.В. Идеология как социально-исторический феномен / философско-мировоззренческий анализ / Автореф. на соиск. уч. степ., д-ра филос. наук, – К., 1992.
14. Духовні орієнтації молоді: динаміка і формування. – К.: 1994.
15. Житенев В.А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М., 1989.
16. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1997.
17. Каган М.С. Человеческая деятельность. – М., 1974.
18. Кукушкина В.И., Логунова Л.Б. Мироззрение, познание, практика. – М., 1989.
19. Огієнко І. Українська культура. – К., 1996.
20. Соловьев А.И. Политическая культура // Кентавр. – 1993. – № 6.
21. Теорія та історія світової і вітчизняної культури / За ред. Н. Горбач. – Львів, 1992.
22. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій / За ред. А. Бичко. – К.: 1992.
23. Українська культура (для студентів негуманітарних факультетів. Укладач Л. Філоненко). – К.: 1993.
24. Українська культура / За ред. Д. Антоновича. – К., 1991.
25. Фарукшин М.Х., Юртаев А.М. От культуры конфронтации к культуре диалога // Полис. – 1992. – № 3.
26. Фромм Э. Психоанализ и этика. – Ж., 1993.
27. Хоралець Л. Від «золотої осені» тоталітаризму до справжньої духовної весни // Віче. – 1992. – № 7.

І.В. ЛЕСНИКОВА

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ «СУСПІЛЬСТВО - ПРИРОДА»: СИНЕРГЕТИЧНЕ СВІТОРОЗУМІННЯ ТА ІДЕЯ КОЕВОЛЮЦІЇ

Лесникова Інна Володимирівна – асистент кафедри філософії Національного київського університету «Київський політехнічний інститут»

Беззаперечним фактом є те, що людство знаходиться на порозі загальнопланетарної кризи. Розвинутий колективний інтелект і творчі здібності людини дозволяють мати надію, що будуть вироблені кроки, спрямовані на пом'якшення наступаючої кризи та забезпечення переходу в режим коєволюції. Вперше в історії людства з'явилася можливість свідомо брати участь в еволюційному розвитку, спрямовуючи його найбезпечнішим для себе шляхом. За деякими оцінками до середини XXI століття у виробничій діяльності буде зайнято 5-7 % населення. Виникне великий резерв людей, котрі могли б працювати над перебудовою суспільства, над створенням нової цивілізації в режимі коєволюції. З цієї точки зору екологічна свідомість стає фактором соціального виживання. Відсутність розробки теоретико-методологічних принципів з проблем органічного взаємозв'язку процесів становлення, функціонування і розвитку системи «соціум - природа» та механізму формування екологічної свідомості, на наш погляд, не дозволяє ефективно протидіяти деформаціям, які непередбачено виникають на шляху розвитку цивілізації. Отож потрібні нові підходи, пошуки нових рефлексій та парадигм розвитку.

Сьогодні термін «самоорганізація» досить часто зустрічається як безпосередньо в націоналістичних розбудовах, так і цивілізаційному, і навіть загальнопланетарному розвитку. Водночас, на нашу думку, звернення до синергетичних принципів може дати конструктивний поштовх до системної інтеграції і самоорганізації елементів екологічної свідомості. Застосування такої формули в практичному плані активізували б внутрішні ресурси зростання духовних цінностей переважно на основі конкретних практичних кроків у напрямку створення відкритого суспільства, стійкого розвитку складної самоорганізуючої системи «суспільство – природа».

Екологічна проблематика сьогодні посідає одне з провідних місць не лише в сфері природничо-наукових наук, а й соціально-гуманітарних досліджень. Вона надзвичайно актуальна та репрезентує різноманітні напрямки наукового пошуку, їй присвячено чимало наукових праць зарубіжних і вітчизняних дослідників. Аналіз наукової літератури з проблем пізнання екологічної свідомості сучасної цивілізації свідчить про те, що застосуван-

ня лише діалектичної методології є недостатнім, оскільки соціальні системи перехідного типу демонструються нелінійними, поліваріантними та слабо прогнозованими. При цьому слід зазначити, що застосування синергетичної парадигми значно доповнює діалектичне сприйняття буття як такого. Тому саме аналіз ідеї коєволюції як основи формування нової екологічної свідомості залишається невирішеною раніше частиною загальної проблеми й є метою цієї статті.

Концепція самоорганізації, як часто-густо називають синергетику, яка зародилася як метод описування специфічних ефектів у межах окремих природничо-наукових дисциплін, перетворилася на дослідницьку програму, що має чітко трансдисциплінарний характер і таку, що прагне охопити собою все ширші сфери досліджень [14]. Вона орієнтована на пошук якихось універсальних зразків еволюції і самоорганізації складноорганізованих систем [2]. Один з основоположників цього наукового напрямку Г.Хакен пише, що «з самого початку синергетику розуміли не як певний напрямок дослідження, а відповідно, як кінечний результат» [16, 54], тобто мала яскраво виражену методологічну компоненту.

Синергетика як евристично перспективний напрямок може виконувати і світоглядну, і методологічну функцію, проте при цьому потрібно виявити сферу об'єктів її дослідження: до їх числа належать складні, самоорганізуючі, нелінійні, відкриті системи та процеси, що з ними пов'язані. Звичайно, таких систем чимало. Більше того, саме вони найбільш активно вивчаються наукою на сучасному постнекласичному етапі розвитку. Знання властивостей цих систем найбільш актуально сьогодні для людства. Проте наявність конкретних об'єктів певного типу, робить беззаперечними спроби деяких авторів показати синергетику як новий тип світогляду чи всезагальну універсальну методологію. Більш очевидним виступає те, що з позицій цієї концепції відкривається можливість по-новому оцінити взаємозв'язок людства та природи в глобальному масштабі.

Синергетична парадигма виробляє погляд на світ як на відкриту, нестабільну, саморозвиваючу систему, котра характеризується нелінійним харак-

тером процесів, що протікають у ній. При оцінці системи «суспільство - природа» є суттєвим з цих методологічних позицій оцінити і процес переходу даної системи від існуючого до майбутнього.

Завдяки синергетиці значно розширилися можливості комунікації між людиною та природою, з'явилося розмаїття нових понять, багато з яких використовуються і в інших галузях знання (біфуркації, солітони, атрактори, дисипативні структури), а багато традиційних понять значно збагатились у своєму змісті (нерівноважність, нелінійність, час, еволюція, розвиток). Необхідно також відмітити, що епістемологічний перехід від простих, лінійних, ізольованих, детермінованих об'єктів дослідження до складних, відкритих, нелінійних, ймовірнісних систем – характерний для багатьох галузей сучасного знання.

Не лише під впливом зовнішніх причин (скажімо, розвиток природознавства), але і виходячи з внутрішніх проблем розвитку тієї чи іншої науки, відбувається перегляд власних обґрунтувань. Так, в середині ХХ століття у психології особистість починає розглядатися як складна відкрита система [15, 16-19]. Тим самим долається раціоналістична модель людини, що будувалася на протиставленні духовного та тілесного начала й панувала в науці в ХІХ столітті. У лінгвістиці функціонування мов представляється як взаємодія в семіосфері [7]. Мінералогічні дослідження В.І. Вернадського приводять його до думки про глобальні еволюційні процеси та ролі в них «живої речовини». Біосфера (та її можливий майбутній стан ноосфера) розглядається В.І.Вернадським як складна відкрита еволюціонуюча система, котра переживає у своєму розвитку різноманітні критичні стани [3, 101-199]. Таким чином, задовго до відкриттів у нерівноважній термодинаміці чи паралельно з нею, різні галузі знань приходили до подібних узагальнень.

Такі подібні зміни в різних сферах знань свідчать, перш за все, про те, що відбуваються істотні зміни в мисленні, когнітивних здібностях людини, духовній сфері в цілому. Декілька десятиріч тому Й. Хейзинга пов'язував критичний стан сучасної для нього науки з вичерпуванням ментальних можливостей людини. Вихід з цієї ситуації він бачив у тому, що «всюди одностороннє, ортодоксально-каузальне трактування повинно поступитися місцем визнанню комплексу складних багатосторонніх відносин і взаємозв'язків» [17, 271]. Іншими словами, необхідно переглянути ментальне підґрунтя духовності та перейти від вивчення предметів до пізнання процесів. Подібний висновок отримав також І. Пригожиним як наслідок дослідження процесів самоорганізації. «Світ не представляється більше в якості музею, а як послідовність деструктивних і креативних процесів» [13, 35].

Сьогодні ми можемо констатувати, що, завдяки синергетиці, відбулося не лише збільшення

знань, але і значно розширилися пізнавальні можливості людини. І ця обставина накладає на особистість особливі вимоги. Справа в тому, що пізнання складних систем істотно відрізняється від пізнання простих, особливо якщо мова йде про проблеми, котрі потребують втручання людини, - це, перш за все, екологічні, економічні, медичні, соціальні, психологічні та інші.

Таким чином, концепція нестабільності стає основоположною при аналізі шляхів розвитку людської цивілізації. Механізми розвитку та функціонування синергетичної системи «суспільство - природа» дозволяють їй здійснити вибір між можливими альтернативними шляхами розвитку.

Оскільки один з елементів даної системи «людство» наділене розумом, то процес повинен відбуватися не стихійно та спонтанно, а під його керівництвом. Проте самоорганізуючій системі, не можна нав'язати десь ззовні вибір шляху розвитку. Можна лише поставити її в такі умови, щоб цей вибір був здійснений самою системою у відповідності з інтересами виживання та процвітання спільноти людей. Вибір шляху розвитку такої системи здійснюється під впливом атрактора – корисного адаптивного результату розвитку системи, тобто її майбутнього стану.

Численні локальні екологічні катастрофи дозволяють характеризувати нинішню ситуацію в цілому як кризову. Хоча, оскільки екологічна криза, як переломний момент розвитку протириччя у відносинах природи та суспільства, містить у собі, на відміну від катастрофи, можливість вирішення її, то пошуки загальних закономірностей соціоприродних відносин набувають особливої актуальності. Очевидно, що можливий вихід з кризи за допомогою переходу обох сторін протириччя на більш високий ступінь розвитку, що забезпечує якісні зміни самого характеру взаємодії природи та суспільства. Кризовий стан передбачає не зупинку в розвитку, не ліквідацію протилежностей, а є необхідним моментом розвитку Всесвіту як складної самоорганізуючої системи, бо містить у собі можливість для переходу до продовження розвитку на більш високому рівні. При цьому він також з необхідністю вимагає своєчасного вирішення, оскільки зміни в системі, обумовлені кризовим станом, набувають необоротний характер, а подальше заглиблення його породжує стан екологічної катастрофи.

На даний час багато факторів свідчить про те, що система «суспільство - природа» знаходиться в гранично нестійкому стані та наближається до чергового біфуркаційного переходу. Ось лише деякі характерні ознаки цього процесу: зростання антропогенного навантаження на біосферу, потепління клімату, зменшення біорозмаїття, зниження народжуваності здорових дітей, загострення міжетнічних конфліктів і ін. Наслідком цього є тотальна криза людського буття, загальна криза соціальності та душі. Це уявляється

особливо тривожним, оскільки саме людство покликане стати розумною компонентою розвитку світу, самосвідомістю Всесвіту.

Людство, використовуючи знання синергетичних законів і принципів, що діють у Всесвіті, повинно сприяти створенню таких умов, за яких з можливих варіантів шляхів виходу з кризи буде реалізовано оптимальний для людської спільноти. Логічно припустити, що ми знаходимося на порозі нового біфуркаційного переходу, котрий визначить напрямок наступного етапу самоорганізації Всесвіту. Існування загальних соціоприродних закономірностей, які описуються з позицій синергетичного світорозуміння, дозволяє істотно розширити можливості людства не лише в плані вирішення кризових ситуацій, але і в плані прогнозування, що дозволило б здійснити превентивні міри та не допускати виникнення катастроф.

Уявлення про те, що перспективи виживання людства вимагають переходу до нової цивілізаційної парадигми, стало загальною ідеєю в працях більшості вчених, які займаються цією проблемою. В якості наукового підґрунтя варіантів виходу з кризи, частіше за інші, розглядається ідея коеволюції соціуму та Всесвіту, котра закономірно витікає з концепції синергетичного світорозуміння [5, 12]. Вона стає програмною і виявляється найбільш перспективною в стратегії, що формує орієнтири людської життєдіяльності. Ідея коеволюції висуває нові екологічні, правові, етичні регулятиви, які дозволяють намітити шляхи виходу людства з глобальної кризи та складає підґрунтя нової планетарної свідомості та цінностей людського буття.

Перспектива виникнення людської цивілізації, яка володіє планетарною свідомістю, обумовлюється в працях багатьох філософів і вчених минулого та теперішнього. Передумови формування цього мислення складаються в сучасному суспільстві завдяки розвитку новітніх технологій, засобів інформації та комунікації. Проте досягнення даної мети є можливим лише за наявності мети, котра об'єднує, та втілення якої в життя створить умови для виживання і подальшого розвитку людства.

Такою перспективною, для ствердження суспільної свідомості нового типу, виступає ідея коеволюції (чи глобального еволюціонізму). Наслідкування їй передбачає перегляд, з синергетичних позицій, відношення людини до природи, зміна уявлень про місце та його ролі у Всесвіті, вимагає затвердження нової системи цінностей. Оскільки в сучасних умовах економіка, політика, духовне життя людей виявилось тісно пов'язаними з екологічними проблемами, останні стали вирішальними при визначенні перспектив світової спільноти. В умовах сучасної глобальної кризи, ідея коеволюції розглядається як імператив виживання людства, бо втілює в

собі стратегію еволюції соціуму [10, 167].

Принцип єдності мікро- та макрокосму (людини і Всесвіту) належить до стародавніх архетипів людства. Проявляючись спочатку в міфологічній, а згодом у філософській формі в поглядах на космологічні та соціальні процеси мислителів Стародавнього Сходу та античності. Цей принцип, будучи відродженим у працях українських космістів, набуває нового змісту у зв'язку з загостренням глобальних проблем і протиріч на планеті. Проте у Новий час – час відродження нової раціональності та класичної науки, такий погляд був практично втрачений [8].

Протягом більше трьохсот років відношення людей до природи в умовах техногенної цивілізації, що склалася на той час, носило споживацький характер. Сам розвиток науки був обумовлений, перш за все, завданнями посилення влади над природою, підкорення її людям. Проте таке панування виявилось не на користь, а на шкоду людству, оскільки динамічна рівновага між двома елементами єдиної системи Всесвіту виявилася порушеною. Це породило деструктивні процеси всередині системи, які зачепили всі утворюючі її елементи та зв'язки між ними. При цьому агресивність техногенної цивілізації виявилася настільки великою, що ідеологія традиційних спільнот, які зберегли ідею, котра дісталася їм від стародавніх цивілізацій, єдності людини з природою, їх гармонію, практично не вплинула на ситуацію. З позицій абсолютизації ролі матеріального споживання й оцінки якості життя, виключно з цього боку, ідея гармонічного взаємообумовленого розвитку природи та суспільства була витіснена далеко на периферію уявлень, що склалися, про перспективи прогресивного розвитку людства.

Синергетичне світорозуміння, ідея коеволюції передбачають відмову від панування людини над природою та перехід до більш шанобливого відношення до неї у відповідності з вимогами екологічного імперативу. Синергетична парадигма детермінує формування сучасної картини світу, котра докорінним чином відрізняється від картини світу, сформованої класичним природознавством. Усе більше наукових відкриттів, особливо в галузі дослідження фундаментальних рівнів організації матерії, свідчить про недостатність останньої [6, 9, 12]. Розуміння цього несе за собою перегляд ролі випадковості в картині світу, зміну уявлень про детермінізм, відмову від визнання лінійного взаємозв'язку між причиною та наслідком.

Одним з проявів даної тенденції стало і повернення до обговорення співвідношення духу та матерії, матеріального та ідеального у світлі нової постнекласичної синергетичної картини світу. Наше бачення світу в певній мірі умовне, оскільки ми сприймаємо його в дискретності, чим розриваємо та спотворюємо безконечну пластичність процесів і динамічність форм, протиставляючи один одному явища,

котрі існують у реальності, в єдності та взаємозв'язку. Можливо, в цьому сутність однієї з причин складності розуміння співвідношення матеріального та ідеального, та спроби переосмислення цієї проблеми через призму синергетичного світобачення. Так, у літературі дуже активно обговорюється проблема світового розуму. Концепція глобального еволюціонізму також передбачає включення розуму в загальну картину еволюції Всесвіту. Філософія синергізму ґрунтується на визнанні активності природи в єдності її матеріального та ідеального начал, передбачаючи наявність ідеального в самій суті природи та, при цьому, відзначає взаємозв'язок і взаємозалежність матерії і свідомості.

Синергетичні уявлення про Всесвіт, його структуру та властивості, роль розуму та місця людини в ньому, дозволяють внести нові ідеї у розуміння співвідношення духовного та матеріального, пом'якшити опозицію, наблизити дані прояви єдиного та цілісного буття. Концепція глобального еволюціонізму, як прояв синергетичного світобачення, наділяє людину властивістю стати Розумом Всесвіту. Оскільки поява людини розглядається у відповідності з антропним принципом як необхідне та закономірне явище в еволюції Всесвіту та покладає на нього відповідальність за вибір синергетичною системою «людина - Всесвіт» шляхів подальшого розвитку [9, 67-69].

У якості необхідної умови появи можливості вибору системою «суспільство - природа» шляху, котрий припускає збереження людства, виступає необхідність зміни духовного світу людини, трансформації ціннісних орієнтацій суспільства, пріоритетний розвиток феноменів духовної культури у відповідності з ідеєю коєволюційного розвитку суспільства та природи. Проте, поставлене завдання надзвичайно складне. З позиції синергетичної парадигми, людство, як розумна складова системи «Всесвіт - людство», спрямовує саморозвиток системи в цілому.

Наявність розуму дозволяє людству свідомо ставити ціль, котра буде визначати саморозвиток системи, керуючи її життєдіяльністю аж до реалізації мети. Єдність природного, соціального та духовного в людині визначає і комплексний характер мети. Оскільки людина – істота природна, метою стає виживання. Оскільки людина – істота соціальна, метою стає збереження і розвиток людства. Духовна ж складова обумовлює розвиток людства під впливом вищих духовних цінностей. А.Х. Маслоу вважає, що прагнення до вищих духовних цінностей повинно стати способом існування будь-якої особистості в майбутньому, і якщо суспільство не може виростити таку особистість, воно приречене [11, 71]. Лише такий тип особистості дозволить втілити в життя гуманістичну еволюційну стратегію.

Наявність розумної компоненти обумовлює можливість рішення глобальних проблем шляхом

переходу системи «природа - суспільство» на більш високий ступінь розвитку, забезпечуючи якісну зміну характеру їх взаємодії у відповідності з інтересами людства. В процесі переходу в свідомості більшості людства стверджується нова домінуюча ідея – ідея коєволюції. Ця стадія вибору варіантів її реалізації, спроб і помилок є обов'язковою, оскільки перехід вимагає істотних змін у суспільній свідомості людей. За нею повинна настати стадія втілення ідеї в життя, конкретні практичні кроки у напрямку створення відкритого суспільства, стійкого розвитку складної самоорганізуючої системи «суспільство – природа».

Практична реалізація концепції коєволюції вимагає дій як «зверху» (з боку світової спільноти та керівників держав), так і «знизу» (у свідомості та справах кожного жителя планети). Проте ідея єдності мікро- та макрокосму, коєволюції людини та Всесвіту продовжує залишатися вельми абстрактною перш за все для тієї частини людства, для якої головною рисою людської особистості виступає її розумність. Як це не парадоксально, апеляції до розуму сьогодні виявляється недостатньо. В сучасних умовах критерій розумності вимагає перегляду: його необхідно вивести за межі раціональності та розсудливості. Сутність людини – в цілісності її духовного світу, що включає в себе, окрім розуму, почуття, віру, інтуїцію, цінності, смисли та багато іншого. Можливо, звернення до цих сторін особистісного буття людини більш перспективне з позиції майбутнього людства. Людству прийде змінити себе, свої цілі, цінності, ідеали і одного лише розуму, знання для цього недостатньо. Потреба в зміні відношення суспільства до природи приймає імперативну форму.

Розмаїття людей, безладність їхніх цілей, цінностей, ідей і почуттів настільки велике, що порядок в цьому «хаосі» може виникнути лише як результат процесів самоорганізації. Тому декларації та рішення, що приймаються на рівні всесвітніх організацій та урядів, часто-густо виявляються малоефективними. Людство веде себе як надскладна система, котрій за цілком розумною поведінкою окремих індивідів неможливо однозначно забезпечити досягнення бажаного результату на надіндивідуальному рівні. У свою чергу, розмаїття елементів – необхідна умова виходу системи на атрактор, тяжіння якого забезпечить її подальший розвиток. Стосовно людства, таким атрактором може стати, наприклад, «впливовий домінуючий ідеал, котрий накладає свій відбиток на весь суспільний розвиток» [4, 115], причому представлений у різних культурах з урахуванням їх специфічних особливостей. Цей ідеал у розмаїтті соціокультурної детермінації його проявів може стати новою еволюційною ідеєю, якщо зачепить не лише інтелектуальну, але й більш глибинну, духовну складову особистості.

Проте прихильники концепції ноосфери, а згодом – ідеї коєволюційного розвитку при всьо-

му розумінні необхідності та значущості такої духовно-моральної трансформації відмічають, що рівень свідомості сучасної людини ще не годиться для подібної зміни. У сучасної людини, як стверджував М.М. Амосов, біологія поки що сильніша за розум [1]. Різним етапам розвитку людства притаманні різні типи особистості. Очевидно, нинішній етап потребує виникнення особистості нового типу, орієнтованої на виживання, збереження та розвиток людства з вищими духовними цінностями справедливості, добра, краси, свободи, гуманізму. Прагнення до вищих цінностей, розумне обмеження потреб, усвідомлення своєї єдності з природою та прийняття екологічного імперативу як абсолютної моральної норми є засобами для досягнення суспільством «кoeволюційного стану».

Такий стан у світлі сучасних синергетичних уявлень виявляється єдиним можливим варіантом, здатним забезпечити не лише виживання, але й подальше вдосконалення людства, адже такі властивості самоорганізуючих систем, як відкритість, можливість вибору варіантів розвитку, особливий характер управління як самоуправління – набувають свою специфіку, коли в якості самоорганізуючої системи виступає соціум чи окрема особистість. Закономірності поведінки таких систем по-новому розкривають вічні проблеми людства – свободи волі, вибору та відповідальності, цілі та змісту життя, саморозвитку особистості.

Таким чином, слід це раз підкреслити ряд положень, які мають важливе методологічне значення для подальшого дослідження проблеми.

Хаос і порядок, нестійкість і стійкість, ймовірність, непередбачуваність і динамічність, обумовленість теперішнього минулим є взаємопов'язаними фундаментальними характеристиками світу, в якому ми живемо.

Завдяки дослідженням в галузі синергетики виявилось, що математичні моделі дисипативних структур різної природи однакові (чи подібні). Такі, наприклад, моделі автокаталітичних

реакцій (типу Вілоусова-Жаботинського), моделі взаємозв'язку популяцій в екосистемі (типу «хижак-жертва»). Подібні багато процесів, що наділені періодичністю в просторі та часі, а також неперіодичні процеси. Все це говорить про глибоку спільність процесів, що відбуваються у Всесвіті. Виявляється, що все те, про що говорили філософи відносно єдності світу, отримує своє наукове пояснення в синергетиці. Окрім того, в силу спільності процесів самоорганізації, висновки, отримані при дослідженні одних явищ, можна використовувати до подібних явищ, але зовсім іншої природи, що говорить про високу евристичну цінність математичних моделей синергетики.

Основний теоретичний висновок усіх наукових концепцій самоорганізації складається з того, що порядок народжується з хаосу; хаос, нерівномірність, потік речовини енергії і інформації з зовнішнього середовища, незворотність – є джерелами порядку. Виникнення структур відбувається довільно, спонтанно, а це означає, що фундаментальною властивістю матерії є її активність, здатність до породження незворотних процесів, котрі, у свою чергу, організують матерію [13, 57-72].

Дуже поверховий та далеко неповний аналіз теоретичних успіхів синергетики показує, що даний науковий напрямок дійсно збільшує наші знання про світ, дає можливість постановки запитань Природі та отримання на них відповідей. Відмітимо, що раніше такі питання не могли бути поставлені. Від природи без спрямованого часу, до природи буття, готових форм природознавство перейшло до природи, що включає стрілку часу, виникнення і протікання процесів народження та вмирання різних істот.

Отже, синергетичне світобачення, ідея коeволюції як підґрунтя формування нової планетарної свідомості, спонукають до трансформації ціннісно-мотиваційних установок людей, пріоритетному розвитку аксіологічної складової екологічної свідомості та світогляду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амосов М. Світ на порозі XXI століття // Вісник НАН України. – 1999. - № 10. – С. 3-14.
2. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 436 с.
3. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский. - М.: Наука, 1989. - С. 101-199.
4. Бранский В.П., Пожарский С.Д. Социальная синергетика и акмеология: теория самоорганизации индивидуума и социума. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 107-130.
5. Викторов В.Ш. Введение в социологию безопасности – М.: Канон, 2008. – 586 с.
6. Карпенко В. Ноосфера: чи можливий консенсус? // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 264-265. Філософія. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 117-120.
7. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
8. Качуровський М.О., Цикін В.О. Філософія: альтернативний виклад: Навчальний посібник. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2005. – 252 с.
9. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. - СПб: Алетейя, 2002. – 414 с.
10. Костин А.И. Экополитология и глобалистика. – М.: Аспект-Пресс, 2005. – С. 167.
11. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997. – С. 60-95.
12. Назаретян А.П. Синергетическая модель антропогенных кризисов: к количественной верификации гипотезы техногуманитарного баланса // Синергетическая парадигма. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 513 с.
13. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. - М.: Прогресс, 2000. – 432 с.
14. Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. - М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.
15. Улановский А.М. Синергетическая метафора сознания // Вестник МГУ. – Сер.14. Психология. – 2005. - № 1. - С. 16 – 19.
16. Хакен Г. Основные понятия синергетики // Синергетическая парадигма. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. - С. 29-55.
17. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. - М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 271.

К.В. ЖАДЬКО

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМ ВИЌЗНИМ ТУРИЗМОМ

Жадько Катерина Віталіївна – викладач кафедри менеджменту Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

Дослідження сучасного стану управління МТ загалом, виїзного в першу чергу, потребує того, щоб сформулювати певні пропозиції, виконання яких усіма суб'єктами туристичної діяльності принесло б не лише економічний зиск, але й, що значно важливіше, якісно підвищило міжнародний імідж України. Адже вразити світове цивілізоване співтовариство якимись неймовірними економічними та інноваційно-технологічними досягненнями просто неможливо. В той же час вразити його рівнем своєї культури, доброзичливістю, привітністю, гостинністю, щирістю, загалом – культурою поведінки її громадян цілком досяжна мета.

На жаль, в Україні на державному рівні, а звідси, очевидно, й науковому, немає чіткого розуміння того, що, визначаючи людину як розумну політичну істоту, потрібно і в самому суспільстві, і в міждержавних та міжнародних відносинах шукати взаєморозуміння. Це обумовлено статуту ЮН ВТО, в якому зазначається: «Основною метою Організації є сприяння розвитку туризму для внесення вкладу в економічний розвиток, міжнародне взаєморозуміння, мир, процвітання, загальну пошану й дотримання прав людини та основних свобод для всіх людей без расових, статевих, мовних і релігійних відмінностей. Організація застосує відповідні дії для досягнення цих цілей» [8, 44]. Україна є членом ВТО і одним із засновників ООН. Це вкрай важливо, адже Статут ВТО прийнятий на основі Статуту ООН.

Також і Глобальний етичний кодекс туриста виходить із «глибокого переконання в тому, що, завдяки прямим, спонтанним і ненав'язливим контактам, які здійснюються між чоловіками й жінками, що представляють різні культури й способи життя, туризм являє собою потужний фактор на службі миру й фактор забезпечення дружби і взаєморозуміння між народами світу» [7, 285]. Тут потрібно враховувати ту обставину, що без взаємозв'язків духовно-пізнавального спрямування відносин між народами й людьми, які представляють різні культури, раси, релігії, мови, зовсім не є мирними і дружелюбними.

Діяльність держави в такому напрямку буде ефективною в тому випадку, коли основу її існування будуть складати об'єктивні закони, які пронизують як буття загалом, у тому числі суспільне, так і буття людини. Але

для цього їй слід в якості головного напрямку своєї діяльності обрати напрям самопізнання, тотожного світопізнання. Це означає, що вона має усвідомлюватись кожною людиною, особливо ж тією, яка здійснює міжнародну туристичну подорож, як визначальна категорія соціально-філософського знання, оскільки в її лоні людина, по-перше, розглядається як політична істота, по-друге, як суб'єкт самопізнання.

Через те, що далеко не всі люди усвідомлюють себе в такій сутності, тому прогрес у розвитку суспільства як політичного організму безпосередньо залежить від того, якою мірою і настільки швидко і, головне, якісно в людині відбувається процес трансформації суб'єктивної психофізіологічної мотивації поведінки в соціокультурну, свідому й суб'єктно спрямовану об'єктивну дію, підпорядковану не свободі свавільної волі, а свободі як добровільно обраній і пізнаній необхідності діяти згідно з напрямом дії законів.

Звідси логічно випливає теза, згідно з якою держава, яка зароджується як свідоме об'єднання (свідома спілка, мікросуспільство) суб'єктно (в сенсі цілеспрямовано) й об'єктивно діючих людей, основним механізмом свого державного й водночас суспільного впливу на всіх інших співмешканців обирає просвітлення їх свідомості світом і світлом об'єктивних знань. Що не означає, нібито в усі часи й у всіх державах, країнах, народах процес набуття людьми свого суспільно-політичного, а не просто суспільно-сумісного, просторово й часово визначеного, статусу відбувався прямолінійно, безпроблемно. Ми в даному висновку виходимо з відомого методологічно-пізнавального закону, а саме: об'єктивний закон розвитку системи можна відкрити в тому випадку, коли вона набула свого класичного завершення. Про те ж, що в наш час за найавторитетнішими експертними оцінками класично розвиненими суспільствами є так звані цивілізовані суспільства, в яких максимально можливою на даний час мірою втілена мета держави як політичного органу, що виконує функцію механізму управління за допомогою також розвинутої до належного рівня громадянської свідомості, – загальне благо, здається, ніхто вже не сперечається.

Для цілей нашого дослідження це вкрай важливо, тому що подальший поступ українського суспільства можливий лише на шляху вивчення

досвіду розвитку цивілізованих країн і його запозичення, але з урахуванням особливостей національного розвитку. Н.Чорненька справедливо говорить про «туристичний імпорт – це ввезення в країну туристських вражень, яке супроводжується одночасним вивезенням туристом грошей з даної країни» [10, 17]. А цей досвід може діяльно-предметно, духовно-практично засвоїти людина, якій надана можливість бути суб'єктом виїзного міжнародного туризму, який подорожує не лише географічним простором країни перебування, але й простором їх соціально-духовного історичного розвитку, в якому було багато шляхів, проте всі вони, як виявляється, вивели на стан, коли держава в своїх діях і цілях стала соціально орієнтованою, а суспільство – громадянським, відповідальним за себе і за саму державу як політичний орган влади.

Справа не в тому, щоб вибудувати цілісну теоретичну конструкцію суспільства, а в тому, щоб вона могла бути придатною для повсякденного використання, була технологічною, формуючи в людини навички соціальної інженерії, соціального проектування і водночас конструювання свого власного суспільно-політичного життя. Внутрішнім механізмом такої «інженерної» діяльності в її суспільному вимірі має бути світ людських схильностей, устремлінь, бажань, інтересів, які вона проектує назовні, в суспільний простір як простір водночас громадсько-політичний, оскільки це її об'єктивне розкриття знаходить у такому просторі адекватне сприйняття і розуміння у вигляді гарантування політичних прав на їх задоволення і розвиток.

Аристотель, як відомо, розглядав мову як той соціально-духовний простір, який є державою, що випереджає кожну людину і сім'ю як первинну спільноту. У цьому зв'язку доречно буде навести семантику терміну інженер, інженерія. До цього підштовхує культура мовлення освіченої людини, яка дає їй можливість побачити в цих словах те, що йдеться про вихід із чогось внутрішнього, із самого себе, із власної генетики, власної природи. Словник якраз і наводить ці значення. «*in-geperio* ...наділяти від народження, одаряти, навіювати, надихати..; створювати, творити..; вроджений, природжений»; «*ingeniose [ingeniosus]* 1) талановито..; 2) винахідливо, дотепно..»; «*ingeniosus* ..1) щедро обдарований від природи, даровитий, талановитий, винахідливий, дотепний..; 2) придатний, гідний, зручний..»; «*in-genium*... 1) вроджені здібності, природні ознаки..; 2) здібності, обдарування, розум, винахідливість..; 3) талант, геній, геніальна людина..; 4) дотепна влучна видумка..; 5) освіченість, знання»; «*ing nue [ingenuus]* 1) що відповідає званню вільної людини, тобто належне, добре..; 2) відверто, прямодушно, щиросердно, щиро..»; «*ingenuitas* ...1) звання вільного громадянина, шляхетне походження..; 2) шляхетність, прямодушність, прямота, щирість»; «*in-genuus*... 1) місцевий, тутешній, туземний..; 2) народжений від вільних батьків, вільнонароджений, шляхет-

ного походження..; 3) шляхетний...; 4) щирий, відвертий, прямодушний..» [8, 525].

Наведені значення слів-термінів, слів-понять багато що можуть пояснити в аналізі соціально-філософських політико-правових реалій сучасного українського суспільства та, в разі їх практично-діяльного усвідомлення, а не просто взяття до відома, стати основою для вироблення адекватних їх первинній змістовній сутності методів управління суспільством загалом, сферою міжнародного туризму зокрема. Перше, що потрібно усвідомити, це безпосередній зв'язок всіх наведених значень слів, які відносяться до сфери суспільно-політичного життя, а не лише слова інженерія, не з будь-якою людиною, а тільки тією, яка у своїх внутрішніх душевних і духовних схильностях була носієм цих якостей, які проявлялись у ній об'єктивно, природно, зсередини, прямодушно, відверто, щиро й щиросердно. Тому їх не можна довільно проектувати на будь-яку людину, а лише здатну до того, щоб надихнутись ними, просвітити свою свідомість ними й душевно просвітлитись, стати освіченою, шляхетною, винахідливою, дотепною, вільною, обдарованою талантами, творчою, геніальною.

Звичайно, що в античну добу шляхетність пов'язувалась із народженням у вільній від рабства туземній, тобто місцевій, людині. В наш час ці риси можна зберегти лише за умови ретельного відбору до будь-якого виду діяльності, надто ж до державної, суспільно-політичної людей з рівнем громадсько-політичної свідомості, адекватним соціально-філософським вченням про сутність людини і держави. Адже освічують і просвітлюють душу людини тільки ті знання, до сприйняття яких вона придатна від народження, а не від того, що вона отримувала їх у певному навчальному закладі і має відповідний диплом, який зовсім необов'язково відповідає її талантам, природному обдаруванню, природному генію. Система освіти тільки тоді буде готувати гідних (ми виділяємо курсивом слова, які адекватно характеризують творчу людину як ніби народжену для демонстрування всім іншим зразка її політичної сутності) спеціалістів, коли в її основу будуть покладені основоположні риси, які визначають людину як розумну істоту. Це тим більше потрібно робити, що сучасні освітні соціопсихологічні технології дозволяють адекватно визначити вроджені природні обдарування.

Тільки з'єднані спорідненим талантом люди створюють суспільно-політичне середовище свого буття. Це знали давні мислителі, коли посилались на давній принцип, згідно з яким «подібне притягується до подібного» [1, 310] так би мовити об'єктивно, від самої природи закону, оскільки він є проявом загальнонеобхідного: «Все, причетне будь-чому загальному, прагне до спорідненого з ним» [1, 524]. Якщо ж намагатись

з'єднувати протилежне, полярне, душевно й духовно несумісне, держава як орган управління буде правити примусово, адміністративно, не з міркувань об'єктивної необхідності, а свавільної, випадкової. У першому випадку створюється суспільство як соціально-духовний організм; в другому суспільство являтиме собою механічну сукупність індивідів, населення, а не народ, яке не можна вважати політичним, тому що воно обов'язково буде являти собою приклад кланово-групової боротьби асоціальних псевдополітичних угруповань за владу.

Класики соціально-філософської думки тому й розділяли державу на ідеальну й реальну, а форми правління на правильні й неправильні, що до їх думок не дослухались ті, хто боявся втратити владу, бо не мали світлого знання про зміст політичного життя, не були носіями шляхетних знань. Адже ідеальної держави та правильних форм державного устрою не існує не тому, що вони утопічні за своїм змістом, а тому, що управляють люди безідейні, неправильні у своїх діях. То ж у наш час, тільки-но починаючи розбудувати власну державу і власний український соціально-політичний організм як громадянське суспільство, не можна продовжувати хибний курс. Нескладно зрозуміти, що тільки народжені від вільних духовних батьків, якими є класики вільнолюбства і свободомислення, сучасні люди здатні бути носіями об'єктивних знань про суспільство як політичний організм і державне утворення. Звичайно, що перед здобуттям такої освіти потрібно виявити у них такий природний талант.

Отже, нашому суспільству слід обрати курс на соціальну інженерію. Якщо говорити більш конкретно, то державі, уособленій в найвищих керівних посадовцях, потрібно звернути найвідповідальнішу увагу на підготовку фахівців – організаторів державного управління персоналом. Це тим більш необхідно зробити, що мережа таких навчальних закладів постійно розширюється, але суттєвого ефекту від їх випускників суспільство не отримує. Можливо тому, що їх не допускають до органів державної влади. А можливо й тому, що вони не відчули в собі такого таланту, тому не можуть стати фахівцями з соціальної інженерії. Адже якщо в людини є природний, вроджений нахил до якогось виду діяльності, її не зупиняє розмір винагороди, тому що вона існує нібито не від світу цього, в якому панує свавілля суб'єктивізму, а світу об'єктивного, правдивого і правильного, в суспільному сенсі – політичного, державотворчого.

До таких людей належать громадські діячі, які ніколи не створюють політичних партій. До речі, В.Чорновола багато хто з його соратників не рекомендував перетворювати Народний Рух на політичну партію. Він не дослухався і наслідки відомі. В той же час Мартін Лютер Кінг у США своєю просвітницько-громадською жертвовою діяльністю фактично зняв ганебну пляму з цієї

держави – політику расової сегрегації і держава віддячила йому утвердженням національного свята – дня його народження. Аналогічно Мартін Лютер у Німеччині започаткував Реформацію і зробив значну частину німецького народу лютеранцями. Не кажучи вже про те, що це також стало початком створення в Європі республіканських форм політичного устрою держав. А механізмом став принцип особистого спілкування людини з Богом, презентованим Святим Письмом, як фактично принцип соціальної інженерії в релігійній формі.

К.Маркс так оцінив подвиг Лютера: «Лютер – досить солідний авторитет, що безконечно перевершив усіх протестантських догматиків, разом узятих, тому що релігія була для нього безпосередньою істиною, так би мовити природою» [4, 28]. Щодо самого методу-механізму перетворення «рабів Божих, підлеглих Ватикану», на господарів власної волі і долі, то подвиг у тому, що «Лютер перемиг рабство з набожності тільки тим, що на його місце поставив рабство за переконанням. Він розбив віру в авторитет, відновивши авторитет віри. Він перетворив попів у мирян, перетворивши мирян у попів. Він звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини. ...Мова йшла тепер уже не про боротьбу мирянина з попом поза мирянином, а про боротьбу зі своїм власним внутрішнім попом, зі своєю попівською натурою» [5, 422-423]. Маркс як атеїст не у всьому був об'єктивним, оскільки ототожнював релігійність із впливом церкви на свідомість людини. Між тим релігійна віра має позитивне значення сама по собі – адже вона підготує людину на шлях самопізнання, шлях віри у власні сили, шлях внутрішньої соціалізації, шлях, який формує її суспільно-політичну активність. Але в тому, що «філософське перетворення німця, просякнутого попівським духом, буде емансипацією народу» [52, 423], ми повністю погоджуємось. Відносно українських реалій не варто ставити на православний варіант християнства, оскільки він тільки укріплює стереотипи патерналістської психології.

М.Рубцова відзначає, що «з соціологічної точки зору керованість є якістю не тільки управлінських систем, але соціального середовища в цілому, без керованості неможливе функціонування і розвиток суспільства. Проте керованість не є пасивним підпорядкуванням. Вона, насамперед, пов'язана з активним досягненням інтеріоризованих цінностей і цілей всіма учасниками взаємодії: теми, хто управляє, і тими, ким управляють як суб'єктами» [6, 38]. Тому цілком слушно український вчений І.Черленяк, говорячи про політичну відповідальність як категорію державного управління, дає управлінські визначення влади «в діяльнісному вимірі: влада – це володіння правом та здатністю примусу (економічного, силового, кадрового, інформаційного і т.д.);

управління – це володіння здатністю впливу за допомогою механізмів і важелів, у тому числі на договірній основі; керівництво – використання статусу для виконання владних або управлінських функцій; політичне керівництво – це використання політичного статусу; адміністрування – здійснення управління в межах та з використанням нормативів, правил, інструкцій, які мають визначену замкнену законодавчу основу» [9, 74]. Потрібно також відзначити цілий спектр загальних принципів управління та заснованих на них теоріях управління, який наводить проф. О.М.Лукашевич, відносячи їх до соціально-філософських як водночас соціально-психологічних проблем управління туризмом в Україні [3, 313-326]. Тому цілком очевидно, що у всіх наведених розвідках йдеться про духовне володіння знаннями, а не повноваженнями без знань, без відповідних умінь і схильностей. Здібностей.

Отже, виходячи з класичних соціально-філософських визначень поняття політичної свідомості, потрібно переглянути всі нормативно-правові законодавчі акти, які спрямовують

діяльність державних управлінців, що буде сприяти формуванню в них знань, умінь і навичок власне політичної діяльності, а не політичної лояльності. Якщо Конституція України не дає визначення поняття держава, політична свідомість, закон, громадянин, хоча це суттєвий недолік, то їх зміст конституювала історія пізнання і практика тих країн, які визначали ним свою діяльність упродовж тієї ж історії, створивши цивілізовані форми громадянських суспільств і правові типи держав, постійно мінімізуючи негативне ставлення до неї та вдосконалюючи її політичну сутність і спрямування шляхом надання максимальних можливостей для реалізації владно-управлінських функцій кожному громадянину. Головний політичний механізм на цьому шляху демократизації влади та суверенізації індивідуальної свідомості – постійне підняття повноважень місцевих органів політичної влади і передання центральній владі функцій захисту загальнонаціональної територіальної, економічної, політичної, соціокультурної цілісності й недоторканності та функції міжнародної співпраці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антология мировой философии / Т. 1. Философия древности и средневековья. Ред. коллегия: В.В.Соколов, (ред.-составитель первого тома и авт. вступит. статьи) и др. – М., «Мысль», 1969. – 936 с.
2. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / Изд. 2-е, переработ. и доп. – М., «Русский язык», 1976. – 1096 с.
3. Лукашевич О.М. Соціально-психологічні проблеми управління сферою туризму в Україні // Наукові записки КУТЕП: Щорічник. Вип.3 / Редкол.: Пазенок В.С. (голова) та ін. – К.: Знання України, 2003. – С.313-326.
4. Маркс К. Лютер как третейский судья между Штраусом и Фейербахом // В кн.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. – М., Госполитиздат, 1955. – Т.1. – С.28-29.
5. Маркс К. К критике гегелевской философии права. В е д е н и е // В кн.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. – М., Госполитиздат, 1955. – Т.1. – С.414-429.
6. Рубцова М.В. Управляемость: теоретико-социологический анализ понятий // Сопис. – 2007. - № 12. – С.32-38.
7. Філософські нариси туризму: Науково-навчальне видання / За ред. Пазенка В.С. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 328 с.
8. Устав Всемирной туристической организации. 27 сентября 1970 года // В кн.: Федорченко В.К. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник нормативних матеріалів / Під заг. ред. Федорченка В.К. – С.44-52.
9. Черленяк І. Політична відповідальність як категорія державного управління // Вісник НАДУ. – 2006. - № 2. – С.73-80.
10. Чоренька Н.В. Організація туристичної індустрії: Навчальний посібник. – К.: Аттіка, 2006. – 264 с.

М. А. РЕЗНИКОВА

ЧЕЛОВЕК КАК СУБЪЕКТ ПРАВА В СИНТЕТИЧЕСКОМ УЧЕНИИ В.СОЛОВЬЕВА

Резникова Мария Александровна – старший преподаватель кафедры гражданского и хозяйственного права юридического факультета Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара

Ситуация, в которой оказалось большинство систем социального устройства в современном мире, является в определенном смысле уникальной. Глобализм и всеобщее крушение банковской системы привело к общемировому кризису, который выявил определенный порог пограничных условий существования любого государства. Анализ правовых взаимоотношений в современном глобальном социальном мироустройстве является безусловно актуальным с учетом того, что ни одна из разработанных конструкций социального устройства в новом социальном порядке (включая и самую последнюю коммуникативную) так и не смогла ни предсказать кризиса, ни его предотвратить. Современное исследование построения такого многонационального государства, как Россия может оказаться очень важным в поисках выхода из сложившейся ситуации. Тем более актуален анализ правового учения выдающегося русского философа Вл. Соловьева, объединившего множество правовых теорий в России.

Правовое и справедливое устройство государства всегда было целью передовой русской интеллигенции, а ранее передового дворянства еще со времен Киевской Руси. «Слово о законе и благодати» (Илариона), «Повесть временных лет», «Поучения» Владимира Мономаха, «Слово о полку Игореве» – вот старинные источники русского права. Процесс централизации власти находил свое выражение в дальнейшей истории и отражал великодержавные устремления русских царей в известном тезисе «Москва – третий Рим». Доктрина просвещенного абсолютизма нашла свое выражение в трудах Феофана Прокоповича и Татищева. Однако постепенно на территории России все более раскрывается просветительское мировоззрение, уже царившее в Европе. Его выражали Козельский, Н. Г. Курганов, Новиков, А. Я. Поленов, И. А. Третьяков, Радищев и др. Свое полное завершение идея политико-правового абсолютизма находит у декабристов лишь в XIX в. К концу XIX в. складывается ряд основных тенденций выражения русской государственности: славянофилы (К.С. Аксаков, Киреевский, Самарин, Хомяков и др.) ставили вопрос о поиске русских корней в европейском социальном пространстве; западники (Анненков, Бабст, И. В. Вернадский, Грановский, Кавелин,

Чичерин, Редкин и др.) отстаивали приоритет европейских институций в русской государственности; революционные демократы (Белинский, Герцен, Огарев, Чернышевский, Добролюбов, Писарев, Антонович и др.) стремились сформировать идеалы построения совершенного общества; революционные народники (Бакунин, Лавров, Ткачев и др.) продолжили линию революционных демократов; представители монархической государственности (К.Н.Леонтьев, Победоносцев, Тихомиров и др.) связали историческую судьбу России с религиозным и нравственным объединением вокруг единого царя. В это же время усилиями П.Л.Карсевича, Б.Чичерина и др. складывается, а точнее возрождается традиция естественного права. Именно на пути философских исканий на фоне множества русских теоретико-правовых направлений проявляется уникальный дар Вл. Соловьева – видеть во всяком построении синтетическое единство. Этот дар и позволил ему разработать особую систему правовой государственности, учитывающую единство познавательной и этической сфер, что дало возможность, как пишет В.Зеньковский, преодолеть прежний отвлеченный характер философского (и любого гуманитарного) знания [1, 27].

Целью данной статьи и является исследование единства человека как субъекта права в нравственном учении Вл. Соловьева. В трактовке Соловьева, как пишет В. С. Нерсесянц, «между идеальным добром и злой действительностью есть промежуточная область права и закона, служащая воплощению добра, ограничению и исправлению зла. Правом и его воплощением – государством – обусловлена действительная организация нравственной жизни в целом человечестве» [2, 696]. Человек оказывается сложным субъективным образованием, расположенным на границе добра и зла, существование которого размечено и испещрено особыми внешними знаками и формами бытия, именуемыми правом и законом. Эта правовая форма организации собственного бытия раскрывается для него как государство, в качестве властной структуры, не позволяющей выпасть из всеобщества (положенного социального устройства). И. Кант удивлялся тому, что категорический императив, или нравственный закон, каким-то априорным образом изначально вложен

в разум человека и обуславливает его поступки. Такой человек, действующий якобы по собственной воле, тем не менее, оказался подчиненным высшим социально-этическим механизмам государственности (эту скрытую власть государства над человеком Гоббс называл всемогущим Левиафаном). Но те ли это механизмы, которые формируют внутри личности высший нравственный закон, или же Левиафан способен толкнуть человека и на путь зла? Вот та принципиальная проблема, которая тревожила христианско-религиозного мыслителя Вл. Соловьева. Ведь и по библейским канонам горе тому, через кого зло войдет в мир. Человек есть сложный познающий субъект, который, с одной стороны (через сердце), посредством откровения слышит добро как дар души, как высший Божий дар, а с другой – через призму познания вкушает горечь зла, ибо вместе со знанием, как гласит Ветхий канон, в мир вошли зло и смерть. Но в таком случае, право, как высшее знание, не может ли оно, как знание, являться в то же время и злом, а с другой стороны, нравственный закон, который стоит над знанием и приходит свыше, не может ли и он в то же время нести элементы зла, ведь человек, вбирающий его откуда-то свыше, не может знать изначально о его благодати. Эти проблемы решал Вл. Соловьев, ибо, будучи уверенным в абсолютно позитивной природе нравственности, он не был уверен в том, что нравственность, попадая в разум человека, все же производит в нем именно позитивное знание, иными словами, не превращается ли благое позитивное знание в делах и поступках человека в нечто негативное? Сократ был уверен, что в мире нет зла, есть лишь такой человек, который не знает, что такое добро. Однако Сократ жил в иное время в другой социальности. Соловьев же мыслил и творил в новое время на сломе эпох и знаний, в период перехода из классического мира к неклассическому, когда Ницше уже возвестил о смерти Бога.

Соловьев ищет механизм примирения человека и общества. По его мнению, именно таким механизмом является государство, которое должно «заботиться об общей границе всех интересов» [3, 528] или через которое проходит общая граница всех интересов. И государство, следовательно, есть некая непустая форма человеческого общежития, которая является мерой всех интересов и в то же время ответственна за их соблюдение. «В силу этой общей границы и в области, ею определяемой, – делает вывод Соловьев, – т. е. поскольку он совместим со всеми другими или справедлив, каждый интерес есть право... Не будучи в состоянии осуществить общую пользу фактически, т. е. согласно субъективным требованиям (которые беспредельны и друг другу противоречат в естественном порядке), государство должно осуществить ее юридически, т. е. в пределах общего права, вытекающего из относительного или отрицательного равенства всех, т. е.

из справедливости» [3, 528]. Здесь мы попадаем в область противоречия между индивидуальными (единичными) запросами субъекта как познающего и свободного существа и государства как носителя общего блага для всех своих подданных. Но в абсолютном виде государство не может осуществить общую пользу, стать благим для всех, ибо субъективные требования отдельного индивида противоречат общим интересам. Государство есть выражение общего, выражение права. Совместить общие интересы (пользу для всех) с частными (пользой для отдельного человека практически невозможно), поэтому государство всегда выступает как репрессивная машина, придерживающаяся интересов определенной группы людей и выражающая преимущественно их право. Под государством (в интерпретации Гегеля и М.Вебера) понимается режим устройства общества, основанный на законах, управляемый рациональной бюрократией и возглавляемый всевластным сувереном, связанным цепью опосредований с каждым конкретным индивидом (подданным и/или гражданином) [4, 168–169]. Так государство правит людьми посредством самих же (но уже избранных законодательно или наследственно) людей и через них осуществляет свои механизмы власти. Французские критические философы, наследники Маркса, Ницше и Хайдеггера, – Альтюссер, Фуко, Делез и ряд других – видели в теории о репрезентативном правовом государстве, активном гражданстве и так далее простое прикрытие отношений голого физического господства (власти) в экономической, а также в образовательной, правоохранительной, медицинской и многих других сферах [4, 169–170]. Иными словами, вплоть до настоящего времени государство рассматривается как репрессивная машина угнетения и господства одних членов общества над другими, которая лишь в самое последнее время поменяла, согласно М. Фуко, механизм власти (репрезентативный на дисциплинарный).

Однако Соловьев попытался взглянуть на механизм существования государства в метафизической и отвлеченной плоскости, чтобы отстраниться от субъективности. Поэтому он не выражает репрессивный механизм так радикально, а ищет глубинные механизмы бытия общества, позволяющие связать субъекта права как индивидуальное существо, имеющее лицо, и субъекта господства, уже чисто выражающего интересы государства. И это во многом связано с тем, что Соловьев пытался провести линию нравственного и религиозного совершенства человека, которое могло радикально прийти лишь откуда-то свыше. А проблема отчуждения Маркса – это земной образ господства, присущий самому человеку и маскирующий его внутренние конфликты. При этом современная трактовка отчуждения является, скорее, более прагматической и натуралистической. А. Магун, анализирующий современные

радикальные теории государства, пишет: «Отчуждение – необязательно что-то плохое. Отчуждение есть неизбежный результат любой революционизирующей глобализации, то есть вторжения чуждого, странного мира в повседневную жизнь человека» [4, 181]. В другом месте он еще более радикализует влияние государственного натурализма на самого человека: «Революция, взрывая «континуум истории», вскрывает поры момента, поры субъекта, и в них вторгается вся огромность времени и пространства» [4, 178]. Человек встроен в мир, который понимает посредством известных формул пространства, времени, глобализации, истории и т. п., и привязан к своему существованию; он не может разорвать сформированные ими границы.

Соловьев пытается проникнуть в те же механизмы внутренних напряжений человека через не через натуралистические, а метафизические формулы. «Всякое личное существо, – утверждает он, – в силу своего безусловного значения (в смысле нравственности), имеет неотъемлемое право на существование и совершенствование. Но это нравственное право было бы пустым словом, если бы его действительное осуществление зависело всецело от внешних случайностей и чужого произвола» [5, 321]. Нравственное право было бы бессмысленным, если бы оно не было равным для всех и не несло в себе внутренний добродетельный смысл одинаково для всех, т. е. не было бы общезначимым. В этом смысле такое нравственное право, данное извне, имеет априорный характер, предшествующий всякому действию (в том числе и мыслительному акту) и несет в себе абсолютный образец существования. Поэтому благодетельное существование становится даром извне. Никакое государство с его репрессивным механизмом подавления не может привнести этот дар, и платоновское идеальное государство есть высокая иллюзия, образец того, что можно выразить словами (и идеями типа справедливости), но нельзя реализовать в действии (в действительности). Поэтому помимо нравственного права Соловьев вводит действительное право, «которое включает в себе условия своего существования,

т. е. ограждения себя от нарушений. Первое и основное условие для этого есть общежитие или общественность, ибо человек одинокий ... бессилен против стихий природы, против хищных зверей, против бесчеловечных людей» [5, 321]. Соловьев, по рецепту Руссо, выстроил два мира права – естественный и общественный, но границей этих различных прав является сам человек. Однако русский мыслитель попытался дополнить свободу, данную естественным правом, другой важнейшей составляющей, пришедшей свыше и детерминирующей личность на каждом уровне и ступени бытия – нравственным законом. Поэтому и граница размежевания человека и общества у Соловьева гораздо сложнее. Тем не менее, он уже хорошо понимает, что внутренний мир человека подчиняется ряду скрытых закономерностей, выявить которые архисложно. Для того, чтобы не утратить связь с истоками нравственности ему требуются вспомогательные принципы удержания нравственного закона в человеке и эти принципы он ищет в православных механизмах (прежде всего, софийности). В этой области он выстраивает глубинный механизм взаимосвязи божественных, личностных и общественных начал в человеке, которые, с одной стороны, его расщепляют и фрагментируют, а с другой – формируют единство.

Человек как субъект права есть, по Соловьеву, всестороннее существо, наделенное правом на существование и способностью к демаркации своих индивидуальных и общественных границ, а потому и размежеванию личного (естественного) и общественного (позитивного) права. Однако Соловьев не может преодолеть влияния Сократа и Платона и этика в его концепции становится самодовлеющим началом, подчинившим все остальные виды права. Неплохо было бы, если бы русский мыслитель, к тому же, разработал механизм превосходства нравственного начала. Однако, как и у Канта, этот механизм оказался за пределами метафизического учения Вл. Соловьева и в этом смысле его правовая концепция все еще генерирует классические формулы социального бытия субъекта познания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Зеньковский В.В. История русской философии: В 2 т. – Ленинград: Эго, 1991. – Т. 2, ч.1.
2. Нерсесянц В. С. Философия права. – М.: Норма, 2008.
3. Соловьев Вл. Право и нравственность // Собрание сочинений: В 16 т. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1966. – Т. 8. – С. 519–659.
4. Магун А. Отстраненное пространство. Империя как одна из политических форм современности: Негри, Хардт и другие // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. М., 2006. № 1(045). С. 168–186.
5. Соловьев Вл. Значение государства // Собрание сочинений: В 16 т. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1970. – Т. 12. С. 321–332.

В.В. КУЗЬМЕНКО

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКИХ ОСНОВАНИЙ ИДЕЙ О СУЩЕСТВОВАНИИ ОБЪЕКТОВ МЕТАМАТЕМАТИКИ В КОНЦЕПЦИЯХ Д. ГИЛЬБЕРТА И К. ГЕДЕЛЯ

Кузьменко Вячеслав Витальевич - доцент кафедры прикладной математики и вычислительной техники Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

Первая половина XX столетия характерна развитием очередного кризиса в основаниях математики, который был вызван рядом попыток найти математические инструменты, необходимые в решении континуум-гипотезы. В математике и математической логике стали появляться направления, напрямую или же опосредованно отражающие не только философско-методологические, но и мировоззренческие установки различных философско-научных школ этого периода. Выявляя философские аспекты изменения представлений об онтологическом статусе математических объектов, автор считает необходимым рассмотреть обоснование составляющих математического знания и, соответственно, методов математического рассуждения, представителями различных математических направлений первой половины XX столетия.

Цели настоящей статьи: во-первых, сравнение философских оснований, которыми детерминированы рассуждения Д. Гильберта и К. Геделя; во-вторых, философско-методологический анализ теорем о неполноте К. Геделя в контексте программы Венского кружка.

Обосновывая континуум-гипотезу, рассматривая континуум как объект метаматематики, Д. Гильберт обратился к непротиворечивости, как одному из принципов существования объектов метаматематики. Анализируя принцип непротиворечивости, он встал перед необходимостью формализации математики к логике. В его подходе формализованная логика оказалась поглощенной формализованной математикой. Впоследствии К. Гедель, также обращаясь к обоснованию континуум-гипотезы, перенумеровал символы, формулы, изменил последовательность формул в системе Д. Гильберта, тем самым превратил его утверждение о непротиворечивости в арифметическое предложение. К. Геделю удалось доказать, что это предложение не может быть ни доказано, ни опровергнуто в рамках гильбертовского формализма.

К. Гедель – участник Венского кружка, он работал в рамках его программы. В силу этого обстоятельства сравнение подходов Д. Гильберта и К. Геделя невозможно без уточнения основных

идей Венского кружка в отношении построения научного знания и в частности, математики – формализованной системы описания.

Сложившаяся еще в начале XX столетия неопозитивистская концепция науки господствовала в европейской методологии науки до конца 50-х годов. Ее особенности состояли, прежде всего, в стремлении положить в основание логико-методологического анализа науки дихотомию теоретического и эмпирического уровней. Иными словами, исходную единицу анализа науки неопозитивизм усматривал в теории, которая истолковывалась сугубо пропозиционально, как система истинных и ложных предложений.

Неопозитивистская концепция науки развертывалась, по утверждению А.П. Огурцова [4, 217], в рамках типологического способа мысли. Такой способ подразумевал, что внутри каждой из методологических ориентаций развертываются различные исследовательские программы, которые при всех различиях едины в фундаментальных принципах, в подходе к анализу науки.

Цель Венского кружка состояла в том, чтобы образовать единую науку, охватывающую все познанные реальности, без разделения на ее отдельные не связанные дисциплины, как, например философия и естествознание, литературоведение и специальные науки. Путь к этому лежал в применении логического метода анализа разрабатываемого в то время в трудах Д. Пеано, Г. Фреге, А. Н. Уайтхеда, Б. Рассела. Такой методологический подход, по мысли указанных и ряда других классиков неопозитивизма, был необходим, во-первых, для того, чтобы элиминировать метафорические проблемы и утверждения как бессмысленные; во-вторых, для того, чтобы прояснить значение понятий и предложений эмпирической науки путем демонстрации их непосредственно наблюдаемого содержания. Ядро программы Венского кружка заключалось в выявлении инвариантной структуры науки, а точнее говоря в создании единой науки с едиными логическими подходами и единым исходным содержанием. При таком методологическом подходе язык математики и бурно развивавшейся в то время ма-

тематической логики представлялся классикам неопозитивизма доминирующим средством описания единого научного знания, составленного единичными логическими средствами.

Р. Карнап впервые сформулировал программу Венского кружка [3, 121-122]. По его мысли, логический анализ посредством новой логики приводит к единой науке. Нет различных наук с методами различными по существу или даже с различными источниками познания, но есть только одна наука. В ней находят свое место все виды познания, а именно как познания одного и того же вида. Кажущееся различие видов познания вводит в иллюзию только благодаря различию частей языка, в которых их имеют обыкновение выражать.

В неопозитивистских методологических установках математика, как система описания научного знания, рассматривалась лишь как формальная аксиоматика. При этом значения исходных терминов аксиоматической теории остаются неопределенными во время вывода теорем из аксиом.

По мысли автора, позитивистские методологические установки построения научного знания, в частности математического, как системы описания результатов, полученных естествознанием, представлены уже в трудах Р. Декарта.

В 1900 году в Париже состоялась Всемирная конференция математиков, на которой Д. Гильберт в виде тезисов изложил двадцать три важнейшие, по его мнению, задачи, которые предстояло решить теоретикам наступающего XX столетия. На первом месте он поставил континуум-гипотезу. Под вторым номером значилась лишь на первый взгляд простая задача, необходимая для обоснования континуум-гипотезы, ответ на которую только кажется очевидным. Говоря современным языком, был поставлен вопрос: самодостаточно ли аксиоматизированная математика? Задача Д. Гильберта сводилась к необходимости доказать, что система аксиом – базовых утверждений, принимаемых в метаматематике за основу без доказательств, при обосновании континуум-гипотезы – совершенна и полна, она позволяет решить континуум-гипотезу.

Следовательно, необходимо доказать, что можно задать такую систему аксиом, которые: во-первых, взаимно непротиворечивы; во-вторых, из них можно вывести заключение относительно истинности или ложности любого утверждения. Возьмем пример Евклидовой геометрии на плоскости. Можно безоговорочно доказать, что утверждение «сумма углов треугольника равна 180» истинно, а утверждение «сумма углов треугольника равна 137» ложно. В Евклидовой геометрии любое утверждение либо ложно, либо истинно, третьего не дано. В начале XX века математики полагали, что такая же ситуация должна наблюдаться в любой логически непротиворечивой системе.

В первой половине 20-х гг. Д. Гильберт, вокруг которого сложилась к тому времени школа последователей, в целой серии работ наметил план

исследований в области оснований математики, получивший впоследствии название «Геттингенской программы». В максимально упрощенном виде ее можно интерпретировать следующим образом: аксиоматизированную математику можно представить в виде набора следствий, выводимых из некоторой системы аксиом, и доказать, что:

Аксиоматизированная математика является полной, т.е., любое математическое утверждение можно доказать или опровергнуть, основываясь на правилах самой дисциплины.

Аксиоматизированная математика является непротиворечивой, т.е. нельзя доказать и одновременно опровергнуть какое-либо утверждение, не нарушая принятых правил рассуждения.

Аксиоматизированная математика является разрешимой, т.е., пользуясь правилами, можно выяснить относительно любого математического утверждения, доказуемо оно или опровержимо [2, 261-265].

По мысли автора, с философской точки зрения, программа Д. Гильберта – это стремление выработать некую общую методологическую процедуру для ответа на все математические вопросы или хотя бы доказать существование таковой. В конце 1920-х Д. Гильбертом и его последователями были получены доказательства полноты некоторых аксиоматических систем. Полнота аксиоматической системы рассматривалась ими как свойство системы аксиом данной аксиоматической теории, которое характеризует широту охвата этой теорией определенного направления математики.

В математических теориях, конструируемых на основаниях аксиоматики, значения исходных терминов даны с самого начала, т.е., определенную интерпретацию данной теории заранее полагают фиксированной. В рамках такой теории становятся возможными, во-первых, рассуждения о выводимости ее утверждений из аксиом, во-вторых, рассуждения об истинности таких утверждений. Полнота системы аксиом должна соответствовать совпадению обоих понятий – выводимости и истинности выведенных результатов. Пример аксиоматики такого вида – аксиоматика геометрии Евклида.

Одновременно конструируя и логику, и арифметику, Д. Гильберт вынужденно отказался от логицистского тезиса Г. Фреге о полной редуцируемости математики к логике. Д. Гильберт обосновывал математику разработанным им же методом арифметизации метаматематики, заключающимся в замене рассуждений о выражениях любого логико-математического языка рассуждениями о натуральных числах. Этот метод Д. Гильберт поместил в основу доказательства «теоремы о полноте» исчисления предикатов классической логики предикатов (первого порядка). Являясь одной из базисных теорем математической логики, теорема о полноте показывает, что уже классическое исчисление предикатов содержит все логические законы, выражаемые

предикатными формулами. Усиление теоремы о полноте классического исчисления логики предикатов утверждает, что всякая счетная последовательность формул, из которой нельзя вывести противоречия, выполнима. При этом, если из множества предикатных формул P невозможно вывести противоречие в рамках предикатного исчисления, то для множества P существует модель, т.е., интерпретация, в которой истинны все формулы множества P . Доказательство полноты исчисления классической логики предикатов породило в школе Д. Гильберта надежды на возможность доказательства полноты и непротиворечивости всей математики [2, 257].

Д. Гильберт допускал, что определенные интуитивные рассуждения, иными словами рассуждения о конечных множествах, *a priori* верны. Что же касается трансфинитных понятий математики, понятий о бесконечных множествах, то они являются идеальными конструкциями разума. Обосновать такие идеальные построения становится возможным, если не впадать в противоречия.

По мысли автора, задача, поставленная Д. Гильбертом, состояла в том, чтобы актуализировать «ноуменальное» бытие математических сущностей в форме бытия единственно возможного, механически детерминированного, теоретически необходимого. Математическая концепция Д. Гильберта базируется на идеях лапласовского детерминизма. В ее основании объяснения механистически-детерминистской картины мира. Существование математического объекта, по Д. Гильберту, это не только его непротиворечивость, но и его конструирование. Отсутствие противоречия больше относится к форме существования математического объекта. Конечное множество должно быть фактически построено. Для его построения должна быть определена рекурсивная функция, как конструирующая процедура.

В 1931 году венский математик К. Гедель опубликовал статью, которая заставляла взглянуть на некоторые положения математической логики иначе. Он установил свойства любой системы аксиом: «Если можно доказать утверждение A , то можно доказать и утверждение $\neg A$ » [1, 128]. Если можно доказать справедливость утверждения «предположение недоказуемо», то можно доказать и справедливость утверждения «предположение доказуемо». В формулировку второй задачи Д. Гильберта, по мысли К. Геделя, следовало внести добавление. Если система аксиом полна, т.е. любое утверждение в ней может быть доказано, то это положение в ней может быть и опровергнуто. Соответственно, система может быть как непротиворечива, так и противоречива.

К. Гедель утверждал, что выходом из такой ситуации остается принятие неполной системы аксиом [1, 132]. В любой логической системе должны остаться лишь утверждения « A », которые являются заведомо истинными или ложными.

Таким образом, становится возможным судить об их истинности лишь вне рамок принятой аксиоматики. Если же таких построений нет, значит аксиоматика противоречива, в ее рамках неизбежно присутствуют формулировки, которые можно одновременно и доказать, и опровергнуть.

Создав, оставаясь в рамках программы Венского кружка, теоремы о неполноте, К. Гедель заставил математическое сообщество по-новому взглянуть на проблемы математической истины – результата соглашений в математическом сообществе.

Автор приведет формулировки и собственные интерпретации теорем К. Геделя. Отметим, что формулировки теорем взяты по материалам [1, 128-132].

Первая теорема К. Геделя о неполноте гласит о том, что в любой достаточно сложной непротиворечивой теории существует утверждение, которое средствами самой теории невозможно ни доказать, ни опровергнуть. Например, такое утверждение можно добавить к системе аксиом, оставив ее непротиворечивой. При этом для новой теории (с увеличенным количеством аксиом) также будет существовать недоказуемое и непроверяемое утверждение.

В первой теореме о неполноте утверждается, что если формальная система арифметики непротиворечива, то в ней существует как минимум одно формально неразрешимое предложение, т.е., такая формула F , что ни она сама, ни ее отрицание не являются теоремами этой системы. Иными словами, непротиворечивость рекурсивной арифметики, на которую опирался Д. Гильберт выстраивая теоремы о полноте исчисления классической логики предикатов, делает невозможным построение дедуктивно разрешимого предложения, формализуемого в исчислении. В системе всегда существует и недоказуемая, и непроверяемая формула. Такая формула, являясь предложением рекурсивной арифметики, истинна, но не выводима, несмотря на то, что по определению она должна быть такой. Следовательно, непротиворечивость формализованной системы ведет к ее неполноте.

Усилением первой теоремы о неполноте является вторая теорема. В ней утверждается, что в качестве формулы F возможен выбор формулы, естественным образом выражающей непротиворечивость формальной арифметики. Для формального непротиворечивого исчисления, имеющего рекурсивную арифметику в качестве модели, формула F выражения этой непротиворечивости невыводима в рамках данного исчисления. Согласно теореме К. Геделя о неполноте, например, любая процедура доказательства истинных утверждений элементарной теории чисел (аддитивные и мультипликативные операции над целыми числами) заведомо неполна. Для любых систем доказательств существуют истинные утверждения, которые даже в таком достаточно ограниченном направлении математики останутся недоказуемыми.

Вторая теорема К. Геделя о неполноте гласит о

том, что непротиворечивость даже достаточно богатой теории не может быть доказана средствами этой теории. Вполне может оказаться, что непротиворечивость одной, конкретной теории может быть установлена средствами другой, более мощной формальной теории. Но тогда встает вопрос о непротиворечивости этой второй теории и т.д. Эта теорема имеет широкие последствия, не только для математики, но и для других областей вырабатываемого трансцендентальным субъектом знания. Это, по мысли автора, касается философии, естествознания, экономики и т.д.

Говоря о методологическом значении теоремы К. Геделя о неполноте, сделаем вывод о том, что если формальная арифметика непротиворечива, то непротиворечивость нельзя доказать средствами, формализуемыми в ней самой, т.е., теми конечными средствами, которыми Д. Гильберт хотел ограничить метаматематические исследования. Следовательно, внутреннюю непротиворечивость любой логико-математической теории невозможно доказать без обращения к другой теории с более сильными допущениями, а следовательно менее устойчивой. К. Гедель доказал, что состоятельность (непротиворечивость) и полноту (самодостаточность, разрешимость) какой-либо логической системы можно установить только в том случае, если погрузить ее в более совершенную систему. При этом из-за усложнения логического языка проблема состоятельности и полноты еще более усложняется, а это приводит к нескончаемой логической эскалации по спирали усложнений. Отсюда математиками был сделан вывод о невозможности универсального критерия истины. Только сложное построение способно вместить в себя простое.

Величайшие открытия первой трети XX ст., в их числе теорема К. Геделя, создание теории относительности, квантовой теории, вовсе не определили необходимость ухода от методов, которые лежат в основании объяснения механистически-детерминистской картины мира. Она создана на основе идей лапласовского детерминизма, подтверждена научными исследованиями более чем двух предшествующих столетий. Но оказалось, что и пути объяснения развития мироздания подчиняются еще и другим закономерностям, где имеют место и неустранимая сложность, и неопределенность, случайность и необратимость.

Теорема К. Геделя о неполноте – важнейшая метатеорема математической логики. Она показала неосуществимость программы Д. Гильберта, в частности полной формализации определя-

ющей части математики и обоснования полученной формальной системы путем доказательства ее непротиворечивости конечными методами. Но теорема К. Геделя о неполноте, демонстрируя границы применимости конечного подхода в математике, не может свидетельствовать об ограниченности логического знания.

По мысли К. Геделя, трудности, постоянно возникающие у математиков, в том числе и у Д. Гильберта, при доказательстве континуум-гипотезы лишь на первый взгляд кажутся преодолимыми. До тридцатых годов XX столетия так и не была установлена мощность континуума, в частности не определена даже верхняя граница его мощности. Кроме того, математикам в первой половине XX столетия стали известны многие интересные следствия континуум-гипотезы, а также многие эквивалентные ей утверждения.

В 1963 году П. Дж. Коэн доказал, что присоединение отрицания континуум-гипотезы к ограниченной теории множеств не приводит к противоречию. Отметим, что доказанная независимость континуум-гипотезы от стандартной теории множеств вызывает аналогию с евклидовой и неевклидовой геометриями. Известно, что непротиворечивость неевклидовой геометрии доказывается путем построения ее модели в евклидовой геометрии, которая предполагается непротиворечивой. Это – относительная непротиворечивость. Евклидова геометрия – модель для неевклидовой плоскости. В этом случае одна теория обосновывается в терминах другой, более элементарной, теории. Таким образом, при исследовании статуса континуум-гипотезы требуется построение модели.

В первой половине XX столетия в математике возникла ситуация, лишь отдаленно напоминающая конкуренцию «научно-исследовательских программ». Специфика же происходящего заключалась в том, что каждая из участвующей в конкуренции «программ» исходила из своего, лишь на первый взгляд, несовместимого с противоположным направлением, понимания методологии построения научного исследования. В борьбе участвовали не столько научные концепции, сколько, косвенным образом отраженные в них философские мировоззрения. Детерминизм в его лапласовском виде, в отношении систем математических объектов, в очередной раз обоснованный Д. Гильбертом оказался дополненным, но не опровергнутым констатацией К. Геделя неполноты знания о природе математических объектов в рамках лишь одной теории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гедель К. Об одном еще не использованном расширении конечной точки зрения // Математическая теория логического вывода. – М.: Мир, 1967. – 376с.
2. Гильберт Д., Бернайс П. Логические исчисления и формализация арифметики. // Основания математики. – М.: Наука, 1982. – 544с.
3. Карнап Р. Значение и необходимость. – М.: Мир, 1959. – 320с.
4. Огурцов А. П. Дисциплинарная структура науки. – М.: Наука, 1988. – 255с.

Н.Ю. ТАРАСОВА

ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАГНЕННІ РАЦІОНАЛЬНОГО САМООБМЕЖЕННЯ ТЕХНОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Тарасова Наталія Юріївна – доцент кафедри філософії Національного гірничого університету, кандидат філософських наук

Дефіцит відповідальності – дуже популярна у сучасному українському політикумі тема. Критику тотальної безвідповідальності, адресовану як уряду, так і суспільству, все частіше можна почути з приводу тих чи інших регіональних техногенних катастроф на різних каналах ЗМІ від перших осіб держави та представників опозиції. Однак заклики до відповідальності окремих індивідів і державних інститутів не перетворюють політичну риторичку на соціальну дієвість. Що заважає впровадженню відповідальності у практику?

Дослідити причини гальмування етики відповідальності у суспільному житті – мета даної розвідки. Адже, з одного боку, ступінь філософської обґрунтованості проблеми достатньо високий. А з іншого, відкритим залишається питання об'єктивних та суб'єктивних факторів, які заперечують можливість втілення у соціальну й культурну діяльність соціуму теоретичних настанов відповідальної поведінки.

Це можна з'ясувати, передусім, розглянувши головні ідеї «знакових» історико-філософських концепцій відповідальності. Звісно, вперше проблема відповідальності ставиться в античні часи. Аристотель у «Нікомаховій етиці» говорив про особисту відповідальність, впевнений у здібності людини до позитивних моральних уявлень. Оскільки вона володіє свободою волі, а тому і свободою прийняття рішень та здійснення вільного вибору, то сама свідомо, добровільно обирає модус поведінки – добродесний або ганебний. Отже, підводив Стагірит, людина має покладати відповідальність як за добрі, так і за погані вчинки, не на зовнішні обставини, а лише на саму себе. «Смішно тому за легкість попадання у силці такого роду (спокуси, авт. уточн.), покладати вину на зовнішні обставини, а не на самого себе і покладати себе самого відповідальним за прекрасні вчинки, а задоволення – за ганебні» [6, 83].

Проблеми людської відповідальності торкався і трактат «Про обов'язки» Цицерона, де осмислювалось питання залежності свідомої поведінки людини, що прагне до соціокультурної цілісності, від правильного ставлення до обов'язку [20, 59]. Усвідомлюючи обов'язковість мірилом моральної досконалості людини, римський мислитель ви-

значав кінцевою метою, на яку спрямовується ця добродесність - «створення та зберігання усього потрібного для підтримання діяльного життя, щоб зберігалися суспільство й спільнота людей і виявлялися видатні властивості та велич душі людини» [20, 62; авт.пер.].

У такому ж ключі - крізь призму категорії обов'язку - осмислювала проблему відповідальності німецька класична філософія в особі І.Канта. В роботах з етики «Про прислів'я «Може це і вірно у теорії, але не годиться для практики» [8], «Метафізика моралей» [9], «Метафізичні начала вчення про добродесність» [10], розглядалися питання духовної сутності обов'язку як морального чинника відповідальної людської діяльності. Ґрунтовність на добродесності, яка не підпорядковується ніяким зовнішнім законам, а лише внутрішньому волінню, що ставить перед особистістю мету, рівну повинності - саме це відрізняє моральні обов'язки [8; 9, 127]. Тож, обов'язки відносно себе (засновані на активному примушенні в єдності зобов'язаного «Я» із зобов'язуючим «Я», на обов'язку бути зобов'язаним) - і є моральними, де спосіб зобов'язування інший, ніж у праві [9, 149; 10, 312].

Сучасне бачення проблеми відповідального ставлення до існуючого запропонувала не-класична філософія, починаючи з Ф.Ніцше, відповідальним суб'єктом для якого є філософ, що покладає на себе безмежну відповідальність за людину і світ, за «тотальну еволюцію людства» [15, 308].

Мудрою порадою в атмосфері повоєнних років пролунав філософський заклик Ж.-П. Сартра «стати відповідальним за світ як за власне творіння» [15, 309]. Співзвучно з екзистенціальними ідеями вшанування краси усього існуючого, глибоко осмислює сутність особистої та загальнолюдської відповідальності, зокрема й А. де Сент-Екзюпері. Він впевнений: кожен несе відповідальність за долю усього людства [18, 234]. Тому на сторінках найвідомішої філософської казки-притчі «Маленький принц» від героя письменник промовляє: «Твоя троянда така дорога тобі тому, що ти віддав їй усю душу... Люди забули цю істину, але ти не забувай: ти назавжди відповідальний за всіх, кого приручив. Ти відповідальний за твою троянду» [18, 399].

У 80-ті роки ХХ століття усвідомлення принципу відповідальності передумовою виживання людства у технократичній цивілізації та резонатором повернення людини до її власної біо-соціокультурної ідентичності здійснив Г.Йонас: «...принцип відповідальності висуває біллу скромне, що продиктоване страхом і благоговінням завдання. Завдання це – зберегти у непошкодженому вигляді світ і сутність людини, яка незмінно перебуває в дієвості своєї свободи, невіддільною жодним змінам умов, зберегти їх від замахів його власної могутності» [6, 39]. У роботі «Принцип відповідальності» разом із філософською постановкою питання про побудову загальнозначущої етики за доби науково-технічної експансії, актуалізується завдання практичного розрізнення відповідальних питань людського життя і науки.

Свою теоретичну аргументацію формування колективної солідарної відповідальності людства дав К.-О.Апель, наголосивши на гостроті цивілізаційної колізії: «Науково-технічна цивілізація веде всі народи, раси та культури, незалежно від їх специфічно-групових, культурно-релігійних інтересів, моралі і традицій, до конфронтації з всезагальною етичною проблематикою. Уперше в історії людського роду люди опинилися перед завданням прийняття солідарної відповідальності за наслідки їхніх дій у планетарному масштабі. Слід збагнути, що цій вимозі повинна відповідати інтерсуб'єктивна значущість норм або засадничих принципів етики відповідальності» [3, 360]. Разом із загостренням проблеми філософ проаналізував передумови і вимоги втілення відповідальної свідомості, осмислив оптимальний механізм цієї процедури, свідомо залишивши відкрито дискусивним питання специфічних, особливих для кожного суспільства можливостей впровадження етики відповідальності в сучасному світі [1, 2, 3].

Значної уваги було надано проблемі фундаментальності етики відповідальності для технократичних суспільств і такими представниками комунікативної філософії та філософського постмодерну, як Ю.Хабермас, М.Рідель, Ж.-Л.Нансі, Е.Левінас, Ж.Дельоз [17, 15, 13]. Так, Ж.-Л.Нансі наголошує прагнення відповідальності, не обмеженої у часі й просторі, щодо галузей та суб'єктів відповідальності [15, 307]. На думку Ж.Дельоза [15, 306], слід дбати про відповідальність не перед чимось та кимось, а про таку, що завжди пере-дує думці та здійсненню намірів. Е.Левінас зазначає: маємо враховувати відповідальність не лише перед собою, але й за межами «Я» – перед іншими [13, 148]. Тоді чутливість до іншого, втілювана у прагненні альтруїстично щось робити для іншого, проявляється «позначувальною відповідальністю» й пере-дує інтенційно орієнтованому особистому буттю у світі [13, 149].

На впровадженні етики відповідальності в якості чинника реінтеграції диференційованої, внаслідок технонаукової та економічної експансії, духовно поневіченої соціокультурної цілісності суспільства наголошували вітчизняні філософи М.Лапін, О.Ахієзер, М.Мамардашвілі, В.Андрущенко, С.Кримський [12, 14, 11]. Востаннє десятиліття до розробки проблеми раціо-нального впровадження соціальної відповідальності долучилися Е.Афонін, А.Радченко, О.Донченко, В.Антоненко, Г.Тулчинський, Н.Оконська [5, 16, 19].

Таким чином, в основу теорії відповідальності покладені гуманістичні принципи - охорони буття й гідності людини, відродження її цілісності, збереження і розумного самообмеження особистості, що стають ідеєю визволення від збочень технократичного світосприйняття шляхом відновлення гуманності. Будучи втіленням ідеології універсального гуманізму, етика відповідальності заснована на екзистенційних пріоритетах, які дають переосмислити кантівський прогрес моральної поведінки в реалізації людяності. А спрямованість етики відповідальності на аналіз суспільного буття з точки зору стратегії виживання у контексті збільшення темпів науково-технічної експансії, надає їй значення чинника регулювання споживачьких потреб і діяльнiсних прагнень. Тому етика відповідальності усвідомлюється необхідною умовою буття технократичного суспільства.

Але чому, маючи фундаментальні положення теорії відповідальності, актуальні для постсучасного соціуму, ми не можемо використати їх на практиці? Спостережуване блокування етики відповідальності за наслідки колективної діяльності, а внаслідок цього і ускладненість процесу відновлення людської соціокультурної цілісності, живить чимало суб'єктивних факторів та реальних контекстуальних обставин.

По-перше, це - невизначеність суб'єкта відповідальності. Кого саме слід вважати носієм відповідальності в суспільствах науково-технічної цивілізації? Хто має бути відповідальним – особистість, певні експертні групи-науковці, екологи, законотворці, політики чи суспільство? Врахувавши існуючі протилежні точки зору з даного питання, доходимо висновку, що у складному соціокультурному контексті постсучасності різні цивілізаційні види діяльності має пронизувати, перш за все, індивідуальна відповідальність людини за власні думки й дії. Але виключно суб'єктивний характер відповідальності, як на це вказує К.-О.Апель, заперечується вже фактом інтерсуб'єктивної обов'язковості мислення [2, 46-54]. Потенційна комунікативність думки, яка ніколи не є самісною, а спрямована на контакт з іншими, сприяє тому, що особиста відповідальність завжди передбачає колективну відповідальність. Бо якщо у мисленні та дії людина відсторонюється від інших, то

її відчуження від комунікації сприяє появі ціннісно-нейтральних фактів, які чужі морального обов'язку. А отже, у розв'язанні реальних проблем сьогодення не можна раціонально обмежитися відповідальністю окремо взятої людини. Хоча б тому, що суб'єктом перевірки істинності усіх етичних посилів відповідальності залишаються широкі людські спільноти і, передусім, суспільство. Тому особиста відповідальність повинна поліфонійно поєднуватися із колективною, залишаючись резонатором останньої. Тим більше, що у ресурсі реальної спільноти носіїв відповідальної свідомості – долучених соціокультурної практики, міститься ідеальна спільнота здатних до обговорення і формування консенсусу з питань відповідальності за розв'язання існуючих цивілізаційних проблем [2, 54]. В ній вирізняються особливо стурбовані, морально свідомі агенти відповідальності, яких «зачіпають» етично загострені питання суспільного буття. Вони – партнери окремо взятої особистості, готові взяти на себе обов'язок ініціювати обговорення умов злагодженого практичного розв'язання проблем техногенної небезпеки. Адже колективна відповідальність передбачає раціональну стратегічну взаємодію усіх можливих форм людської відповідальності.

Серед партнерів особистості по стратегічних діях суспільного впровадження колективної відповідальності найбільшої важливості у техногенній ситуації набувають суб'єкти юридично-правової, господарчої, політичної й науково-технічної відповідальності. Комунікативні форми їх співробітництва по виробленню певної договірної стратегії (переговори, конференції тощо), де вони виступають представниками соціокультурної системи, в кінцевому рахунку стають визначальними у винесенні на обговорення існуючих і навіть очікуваних у майбутньому проблем спільної відповідальності за наслідки того чи іншого виду людської діяльності [1, 50]. Лише у такому розумінні етика відповідальності набуває статусу передумови нормального існування усіх соціокультурних форм буття сучасних спільнот.

Однак питання розподілу відповідальності між партнерами по стратегічній соціокультурній співдії у декотрих суспільствах науково-технічної цивілізації залишається гостро дискусійним. Таким воно постає, виходячи, наприклад, з новітніх соціологічних досліджень проблеми впровадження етики відповідальності в країнах пострадянського простору (і зокрема, в Україні), здійснених Е.Афонінім, О.Донченком, В.Антоненком, А.Радченком [12, 67]. Зазначається, що в трансформаційних умовах протиставлення авторитарної й ліберально-демократичної тенденцій соціального розвитку в процесі відчуження від тоталітарного світогляду, спостерігається підсилення дисбалансу у виконанні обов'язків соціальної відповідальності

за актуальні проблеми (техногенні, екологічні, соціально-економічні, політичні) між державою і суспільством, соціальними інституціями та окремими громадянами. Виразом «дихотомічного характеру» [12, 66] відповідальної взаємодії вищезазначених соціокультурних суб'єктів стало перекладання суспільством відповідальності на окремих громадян, які, в свою чергу, стали запобігати виконанню відповідальної ролі, надаючи пріоритету у цьому державі. Тож склалась ситуація незадіяності відповідальної громадянської ініціативи державою і водночас – безвідповідальності органів влади перед суспільством. Діагностування за сконструйованою системою соціетальних шкал виявило в українському суспільстві (з 2002 по 2006 рік) наявність позитивної динаміки фактору зовнішньої соціальної активності (до 78,8%) й раціональності (до 64,9%), паралельно із регресом динаміки за іншими видами соціальних ініціатив та збільшенням факторів «екстраверсії», «емоційності», «інтуїтивності», «екстеріальності». Таким чином, за спостереженням дослідників, очевидне домінування у бутті пересічних громадян чинників зовнішніх впливів свідчить про «переорієнтацію українців на «державництво» в обмін на окремі особистісні права і свободи [12, 67]. Абстрагування особистої свободи разом з персоналізацією моралі прости-мулювали внутрішній перерозподіл етичного потенціалу – обов'язковий спрямування доброї волі знецінилися із усвідомленням пріоритету об'єктивних можливостей державницьких інституцій, на які й було перекладено моральну відповідальність. В такому контексті не будучи інтеріоризованою ані метафізично, ані практично через індивідуальні рішення совісті, особистісна відповідальність перестала відігравати провідну роль у громадянському житті. Так виникла ситуація моральної невизначеності у суспільстві – стан фактичної нездатності як суб'єктивних, так і об'єктивних носіїв відповідальності взяти на себе відповідальний обов'язок.

Разом з тим, наведені у дослідженні Е.Афоніна, А.Радченка [12, 66-67] висновки вказали на недосконалість інституційної структури соціального контролю й законодавчого підґрунтя для усвідомлення прав і обов'язків у суспільному впровадженні етики відповідальності. Звідси очевидно, що першочерговим напрямком організації колективної відповідальності в українському суспільстві постає правова галузь. Саме на неї необхідно покласти обов'язок створення етично суттєвих передумов відповідальної колективної діяльності у вигляді відповідального законодавства. Такого, що у межах головного закону держави – Конституції – визначає конкретних суб'єктів відповідальності за вирішення цивілізаційних технонаукових (у тому числі, екологічних, наукових, економічних, техногенних), соціальних і політичних проблем, спираючись на збалансо-

ваний розподіл функцій у цьому виконавчій та законотворчій гілок влади (президент-парламент-опозиція-галузеві міністерства-провідні державні службовці). Відповідальне законодавство повинне також змістовно обов'язково передбачати принцип суспільного і ситуативно-міжнародного обговорення. Згідно з цим, етичною нормою оцінки відповідальних питань як основи для прийняття відповідальних рішень про гострі питання сьогоденної й майбутньої колективної діяльності мають стати законодавчі обговорення з правом інтерактивного контролю з боку суспільства [1, 58]. І головне - законодавство має продемонструвати наближення правової бази до моральної аргументації. Передусім, через морально-ціннісну вмотивованість таких фундаментальних для демократичної держави конвенційно-правових форм, як Конституція, головні закони суспільства, різноманітного рівня економічні, політичні, культурні договори. Як засвідчує вітчизняна соціокультурна практика, у більшості форм правової легітимності не прописано жодних моральних обов'язків. Відсутність морально-вмотивованих правових засад у програмах розвитку публічних сфер життя, ухвалюваних рішеннями демократичної більшості (політики, економіки, науки, техніки, освіти), гальмує орієнтацію на цінності обов'язку й відповідальності. Тому частіше тут вирішує логіка раціональної альтернативи [1, 16], яка визначає домінування наукової об'єктивності у прийнятті рішень над морально-ціннісним підходом, що отримує значення приватної справи, сприяючи моральній безнадійності багатьох аспектів соціальної практики. З іншого боку, незбалансованість конвенційно-правових норм дає можливість індивідуального маніпулювання законом для відстоювання приватних інтересів замість етично значущих для суспільства нормативно-обов'язкових прагнень у процедурах демократичного прийняття рішень. І, таким чином, уся система права, позбавлена морального потенціалу, виявляється неефективною.

Особливу увагу слід приділити відповідальності у техногенному соціумі науки й техніки. Оскільки наукові відкриття та новітні технології часом стають моральним викликом суспільству, то в межах законодавчо-правового розподілу відповідальності необхідно інституціалізувати і соціокультурну науково-технічну відповідальність. У розбудові її функціонально-змістовної структури слід прислухатись, зокрема, до думки К.-О.Апеля, взявши за зразок так би мовити етичну комісію, в якій предметне знання експертів з наукових і технічних питань контролюватиме емпіричні факти під кутом визначених правовим законодавством суттєвих норм відповідальності [1, 58].

Окремого правового визначення потребує політична відповідальність, при законодавчому обґрунтуванні якої слід пам'ятати, що носій

політичної етики, зорієнтований на необхідні політичні дії, має бути в першу чергу суб'єктом моральної етики, володіючи етикою переконань (М.Вебер) [9, 414]. А значить і морально відповідальним у реальній соціокультурній суспільній практиці. На жаль, мотивація розвитку стратегічно важливих для сучасного суспільства галузей, втілюючи об'єктивно-раціональний дух політичної еліти, зосереджується все частіше навколо обґрунтування відверто егоцентричних етнополітичних та ринково-фінансових інтересів, сприяючи моральній нейтральності рішень. Суто прагматична раціоналізація прийняття спільних політичних рішень призводить до ситуації множинності індивідуалізованого вибору, ускладненості досягнення консенсусу у визначенні єдиної позиції щодо мети і пошуку засобів подальшої відповідальної діяльності. Активне застосування в політиці екзистенційно-ситуативної етики, позначене ігноруванням під час прийняття рішень ціннісно-моральної мотивації, лише загострює тенденції жорсткого егоїзму, користолюбства та безальтернативності вибору, внаслідок чого суспільство отримує запеклу партійну боротьбу, глибинне соціокультурне диференціювання на політичному ґрунті, ризики ускладнення міждержавних стосунків і врешті-решт не лише політичну й економічну, а тотальну соціокультурну кризу буття всього суспільства. Зважаючи на це, політики мають взяти на себе відповідальний моральний обов'язок виваження перспектив та передбачення результатів і побічних наслідків цілераціональної діяльності в умовах науково-технічного розвитку [1, 83, 361]. Бо від морально зобов'язаних політиків не менш, ніж від науковців залежить сьогодні підведення розумних, ціннісно зорієнтованих підґрунть до змістовного обмеження процесу раціонального цілепокладання всіх актуальних для суспільства видів діяльності, відбір більш гуманізованих її засобів. При цьому необхідно законодавчо передбачити і наступну важливу цивілізаційну обставину, що проблематизує політичну етику за доби екологічної та ядерної загрози. Це – напруженість коливань між універсалізмом етики консенсусу та стратегічною орієнтацією на правову систему [1, 67]. Про такий випадок слід правовими засобами запобігти двозначності прагнень політичної відповідальності (наприклад, при визначенні в українському соціумі універсально-гуманістичних спрямувань інтеграційно-цивілізаційного характеру виключити можливість паралельного виникнення дегуманістичних наслідків колективної діяльності як для суспільства в цілому, так і для певних його соціальних верств або етносоціальних меншостей). Також законодавчо передбачити можливу розбіжність етики політичної відповідальності з етикою переконань, яка інколи примушує відступати від фундаментальних етичних норм у політиці, демонструючи неспроможність заборони

аморальних вчинків та видів діяльності (скажімо, застосування «чорного піару» або маніпулювання потребами соціально незахищених прошарків суспільства у передвиборчий період).

Всі вищевказані суб'єктивні та об'єктивні фактори блокування практики впровадження етики відповідальності, на нашу думку, демонструють несформованість настанови на практичну реалізацію ціннісних аспектів відповідальної свідомості, що складають сутність свого роду культури відповідальності (не виняток тут і український соціум).

Таким чином, маємо зробити висновки: для практичного упровадження в суспільствах науково-технічної цивілізації етики відповідальності слід створити умови для подолання домінуючої ролі ціннісно-нейтрального об'єктивованого світогляду, який розповсюджується на стратегічні галузі соціального й культурного розвитку соціуму - політичну, економічну, правову, наукову, освітянську. А разом з тим запобігти процесам подальшої

приватизації моралі, що впливає як на суб'єктивацію прийняття важливих загальнозначущих відповідальних політичних, правових, економічних рішень, так і загострення у цих провідних соціокультурних галузях суспільного буття егоцентризму, прагматизму, корпоративності, що ведуть до розбалансованого розподілу етичного потенціалу відповідальності (перекладання відповідальності на державу й уникнення від особистої відповідальності), а на цьому духовному ґрунті й до кризових станів у політиці й економіці, у духовному житті й міжнародних відносинах. Першочерговим аспектом реформування соціокультурного контексту у впровадженні культури відповідальності має бути морально вмотивоване законодавство демократичної державності, що охоплюватиме всі форми конвенційної легітимації (передусім, Конституцію, головні закони, політичні та інші форми домовленостей та договірностей тощо), усіх суб'єктів державної й громадянської відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апелъ К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.46-60
2. Апелъ К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С. 60 – 68
3. Апелъ К.-О. Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К.: Ваклер, 1996. – С.360 – 376
4. Аристотель. Этика. - М.:Аст- издательство, 2004.- 492 с.
5. Афонин Э.А., Радченко А.В. Рационализация социальной ответственности и авторитаризация политического режима в Украине // Рациональность и коммуникация. Тезисы VII международной научной конференции. 14-16 ноября 2007 года.- Санкт- Петербург, 2007.- С.66- 67
6. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации.- М.: Абрис-пресс, 2004.-с.37-366.
7. Кант И. О поговоре «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, ч.2.- М.: Мысль, 1965.-С.59-107
8. Кант И. Метафизика нравов в 2 частях // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, ч.2.- М.: Мысль, 1965.-С.107-305
9. Кант И. Метафизические начала учения о добродетели // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, ч.2.- М.: Мысль, 1965.-С.305-439
10. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку //Сучасна зарубіжна філософія . Течії і напрямки. – К.: Ваклер, 1996. – С.213- 295
11. Крымский С. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии .- М.: Наука, 1992. - № 12.-с.21-29.
12. Лапин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблемы социокультурной реформации // Вопросы философии.- М.: Наука, 1992. - № 12. – С. 29-42.
13. Левинас Э. Дихрония и репрезентация // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998.- С.141-162.
14. Мамардашвили М. Как я понимаю философию.-М.: Прогресс,1990.- 368 с.
15. Нанси Ж.-Л. В ответе за существование // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998.- С.306-317.
16. Оконская Н.К. Рациональность и социальная ответственность // Рациональность и коммуникация. Тезисы VII международной научной конференции. 14-16 ноября 2007 года.- Санкт- Петербург, 2007.- С.84-85
17. Рідель М. Свобода і відповідальність // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С. 68 – 84
18. Сент-Экзюпери А. Планета людей.- Кишинев: Карта молдовеняскэ,1974.-560 с
19. Цицерон.О старости. О дружбе. Об обязанностях.- М.: Наука,1975.-с.58-159.

СОЦІОЛОГІЯ

В.І. БЕРЕГОВОЙ

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДУХ У РАДЯНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ (1945 – 1991 РР.)

Береговий Василь Іванович – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

Актуальність теми дослідження спричинена необхідністю розпочати дослідження соціологічного духу радянської соціології, що впливає не тільки із підвищеного інтересу до радянського її періоду розвитку, але й із розвінчування планомірного нав'язування різнопланових «наукових» табу та ярликів, які ведуть до застою у розвитку соціологічної науки, до зведення її до простої емпірії. Хоча завданням Науки є: пізнавати для того щоб знати, знати для того щоб прогнозувати, прогнозувати для того щоб уникати чи запобігати. Тому об'єктивне пізнання радянського соціологічного духу нині є актуальним.

Проблема дослідження радянського соціологічного духу впирається в уявну неможливість дослідження соціологічного духу як через розмитість та невизначеність самого поняття соціологічного духу, так і через неможливість підвести під дослідження емпіричну базу. Тому ступінь розробленості даної проблеми у соціології залишається на рівні намагання окреслення самого поняття дух та соціологічний дух її класиками: Е.Дюркгеймом, М.Вебером, М.Бердяєвим, П.А.Сорокіним.

Мета даної статті: розкрити соціологічний дух у радянській соціології.

Методами дослідження виступатимуть логіко-евристичні засоби.

Ключові слова: соціологічний дух, негативно-рефлексивне соціологічне поняття, негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле.

Перш ніж перейти до окреслення радянського соціологічного духу необхідне розуміння самого поняття соціологічного духу. У Е.Дюркгейма соціологічний дух та історичний дух

відрізняються лише нюансами. У М.Бердяєва дух хоча й проривається у соціологічну емпірію церкви, однак завжди ущемлений. У М.Вебера дух є історично індивідуальним об'єктом, тобто комплексом елементів асоційованих в історичній реальності, які ми об'єднуємо в концептуальне ціле з точки зору їх культурної значимості. У П.А.Сорокіна дух є суб'єктивним самобуттям соціального явища. У статті «Соціологічний дух в американській соціології (1890 – 1918 рр.), (1945 – 1991 рр.)» дано таке визначення соціологічного духу: соціологічний дух – це процес, що творить і твориться соціологами, зовнішніми контурами якого виступають негативно-рефлексивні соціологічні поняття.

Даючи це визначення, я виходив із висновків Гегеля Г.В.Ф. про те, що: «Розсудок дає визначення і твердо тримається за них, розум є заперечним і діалектичним, так як він перетворює визначення розсудку в ніщо» [1, 78]. «Однак в своїй істині розум є дух, який вищий їх обох; він розсудковий розум чи розумний розсудок. Він є негативне (das Negative), те, що складає якість і діалектичного розуму, і розсудку. Цей дух заперечує просте (das Einfache) і тим самим закладає певну відмінність, якою займається розсудок; він також розкладає цю відмінність, тим самим він діалектичний» [1, 78 – 79].

З цього означення випливало, що дух проявляє себе у негативних поняттях. При цьому негативні поняття є зовнішніми проявами духу і одночасно самим духом та істиною, яку необхідно довести. Негативні поняття – внутрішньо суперечливі, штучно сконструйовані, дещо нереальні за змістом [2]. Виникають через догматичний характер твердження, долаються критичним

сприйняттям, інтуїтивною цілісністю. Такі поняття втрачають свою негативність через втрату їх нереальності, як наслідок об'єктивації (ґрунтовне розкриття змісту поняття у наукових працях) чи суб'єктивації (часте застосування поняття у міжособистісних контактах під час засвоєння нового знання). Таким чином, ознакою духу є продуковане ним як зовнішній прояв його негативне поняття.

Негативним поняттям притаманна рефлексивність. Під рефлексивністю цих понять розуміється те, що Сорос Дж. називає одночасною реалізацією обох функцій: 1) пасивної, когнітивної функції – коли учасники наукового процесу намагаються зрозуміти ситуацію та створити картину, яка відповідає реальності; 2) активної функції учасника – коли учасники наукового процесу намагаються здійснити вплив, підлаштувавши реальність під їх бажання [3].

Таким чином, творцем негативно-рефлексивних понять є дух тої чи іншої особистості, як і негативно-рефлексивні поняття становлять дух певного соціального часу. Образно можна порівняти дух із змієм, при цьому лускою, яку він скидає під час линьки, будуть негативно-рефлексивні поняття, які втратили свою негативність.

Так як дух творить і твориться особистістю, соціологічний дух, як складова єдиного духу соціального часу, творить і твориться соціологом.

Визначившись із змістом поняття соціологічний дух, перейду до розкриття радянського соціологічного духу.

Радянський соціологічний дух починає окреслюватись із творчого тандема М.Т. Іовчук та Л.М. Когана які спромоглися дати означення такого негативно-рефлексивного соціологічного поняття, як соціалістична культура [4].

Соціалістична культура – закономірний підсумок досягнень культури минулого, результат її критичного засвоєння, кінець передісторії культури і початок нової оригінальної її історії, метою якої є виховання нової людини – комуністично свідомої, високоосвіченої і культурного працівника, створення культурно-ідеологічних посилок для всебічного розвитку особистості.

Дух А.А. Аврамосова додав до радянського соціологічного духу ще одне негативно-рефлексивне соціологічне поняття – робітничий клас радянського соціалістичного суспільства [5].

Робітничий клас радянського соціалістичного суспільства – це працівники державних підприємств міста і села, що мають найбільш високу ступінь організованості і соціалістичної свідомості і які відіграють провідну роль в усіх сферах суспільного життя.

С.А. Есфіров окреслив таке негативно-рефлексивне соціологічне поняття, як пролетарська автономія [6].

Пролетарська автономія – відокремлення від

усього існуючого, його категоричне неприйняття.

Дух С. Михайлова встановив негативно-рефлексивне поняття ефект мікросередовища [7].

Ефект мікросередовища – така ситуація, коли мікросередовище і, зокрема, контактне спілкування включені у виховний процес, сприяють затвердженню позитивних якостей і установок особистості в боротьбі із відхиленнями від норм соціалістичного способу життя.

Ц.А. Степанян спромігся окреслити таке негативно-рефлексивне соціологічне поняття як соціальна однорідність радянського суспільства [8].

Соціально однорідність радянського суспільства – революційні перетворення, які виникли в результаті перемоги соціалізму.

Л.А. Кісільова окреслила негативно-рефлексивне поняття соціалістичного типу особистості [9].

Соціалістичний тип особистості – тип «суспільної людини», який історично утворився під час побудови соціалізму, головним атрибутом якого є соціалістично орієнтована органічна єдність світогляду, поведінки і діяльності.

В.П. Фофанов дав означення такого негативно-рефлексивного соціологічного поняття, як вихідна клітина сходження.

Вихідна клітина сходження – «найпростіший стан об'єктивно існуючої системи, який безпосередньо фіксується; генетично первинна система суспільних відносин, вихідний пункт сходження; суспільне відношення «як тип елементів, із яких складається соціальна система» [10, 300].

С.І. Попов ввів таке негативно-рефлексивне соціологічне поняття, як комуністичний оптимізм.

Комуністичний оптимізм – «органічний прояв гуманізму марксистсько-ленінського вчення. Йому однаково не властиві фаталізм, волюнтаризм; гуманістичні ідеали виводяться в марксизмі із об'єктивних закономірностей історичного процесу» [11, 48].

Дух Г.Г. Квасова спромігся на окреслення негативно-рефлексивного поняття комуністичний ідеал.

Комуністичний ідеал – свідоме цілепокладання в історичних діях, нормативне вираження цілей соціального розвитку, вища система цінностей, прогностична модель, в якій узгоджуються можливості суспільства і потреби широких мас працівників.

В.М. Чхіквадзе розкрив таке негативно-рефлексивне соціологічне поняття, як радянський народ [12].

Радянський народ – спільність, заснована на нероздільності історичних доль радянських людей, на глибоких об'єктивних змінах як матеріального, так і духовного порядку, на неперушному союзу робітничого класу, селянства та інтелігенції.

Тріада Д.І. Думнов, В.М. Рутгайзер, А.І. Шмаров

окреслила негативно-рефлексивне соціологічне поняття раціонального бюджету часу [13].

Раціональний бюджет часу – набір нормативів раціонального споживацького бюджету, трансформований у сукупність показників часозатратності споживання послуг; тенденції, що склались у використанні сукупного бюджету часу жителів «випереджаючого» регіону, тобто району, що займає передові позиції по суттєвих показниках соціально-економічного розвитку; прогнози на народонаселення, трудові ресурси та занятість, які випереджають характеристики часопроведення, виходячи із очікуваного у перспективі соціально-демографічного і професійно-кваліфікованого складу населення та його розподілу за видами зайнятості, сферами та галузями суспільного господарства, територіями та районами країни.

А.Г.Харчев окреслив негативно-рефлексивне соціологічне поняття – соціалістична активність [14].

Соціалістична активність – це, перш за все, активність трудових колективів, у діяльності яких реалізується і підтверджується теза марксизму-ленінізму про людину як головну виробничу силу суспільства.

О.Н.Яницький окреслив два негативно-рефлексивні соціологічні поняття: соціальна екологія міста, норма життєвого процесу [15].

Соціальна екологія міста – суспільно необхідна форма організації безпосереднього середовища проживання індивідів, в якій вони (в рамках норм життєвого процесу) отримують можливість максимізувати свої життєві ресурси і відповідати вимогам, яких вимагає від них суспільство.

Норма життєвого процесу – стійка здатність індивіда до систематичного відновлення своїх фізичних і духовних потенцій без надмірного напруження сил.

Т.І.Заславська окреслила таке негативно-рефлексивне соціологічне поняття, як соціально-економічний інфантілізм [16].

Соціально-економічний інфантілізм – наївна впевненість у необмеженості матеріальних та фінансових ресурсів держави, яка зобов'язана задовольняти потреби громадян, незалежно від того, як вони працюють і що виробляють.

Таким чином, зовнішніми контурами радянського соціологічного духу виступають негативно-рефлексивні соціологічні поняття, переплетеність та взаємопроникність яких між собою становить негативно-рефлексивне соціологічне поняттєве поле, яке набуває наступного вигляду: соціалістична культура, робітничий клас радянського соціалістичного суспільства, пролетарська автономія, ефект мікросередовища, соціальна однорідність радянського суспільства, соціалістичний тип особистості, вихідна клітина сходження, комуністичний оптимізм, комуністичний ідеал, радянський народ, раціональний бюджет часу, соціалістична активність, соціальна екологія міста, норма життєвого процесу, соціально-економічний інфантілізм.

Отже, процес пізнання радянського соціологічного духу шляхом негативної діалектики дає змогу подолати неможливість об'єктивного дослідження соціологічного духу. Базою дослідження тут виступають зовнішні контури соціологічного духу – негативно-рефлексивні соціологічні поняття.

У статті лише окреслено в загальних рисах радянський соціологічний дух. Пошук негативно-рефлексивних соціологічних понять у працях радянських соціологів дасть можливість більш повного його пізнання, наслідком якого стане об'єктивне знання радянського соціологічного духу.

ЛІТЕРАТУРА:

- Гегель. Наука логики в трех томах. Том 1. Издательство «Мысль», - М., 1970.
- Береговой И.И. Категориальный синтез логического знания. – Львов: Свит, 1990. – 100 с.
- Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1999. - XXVI, 262 с.
- Иовчук М. Т., Коган Л.Н. Культура развитого социализма и современная социологическая наука // Социологические исследования № 4, – М.: Наука, 1977.
- Аврамсов А.А. От классовой дифференциации к социальной однородности общества. Изд. Второе, доработанное и дополненное. – М.: Мысль, 1978, 296 с.
- Эфиоров С.А. «Левый» экстремизм: социальная реальность и идеология // Социологические исследования № 2, – М.: Наука, 1979.
- Михайлов С. Эффект микросреды. – София: Наука и искусство, 1980, 145 с.
- Степанян Ц.А. Бесспорное и спорное в дискуссии о социальной структуре советского общества // Социологические исследования №4, – М.: Наука, 1980.
- Кисилева Л.А. К вопросу о структуре и содержании социалистического типа личности. // Социологические исследования №1, – М.: Наука, 1980.
- Фофанов В.П. Социальная деятельность как система. – Новосибирск: Наука, 1981, 304 с.
- Попов С.И. Социализм и оптимизм. – М.: Политиздат, 1981, 304 с.
- Чхиквадзе В.М. Правовые основы сближения советских наций // Социологические исследования №3, – М.: Наука, 1982.
- Думнов Д.И., Рутгайзер В.М., Шмаров А.И. Бюджет времени населения. Статистика, анализ, прогнозирование. – М.: Финансы и статистика, 1984. 160 с.
- Харчев А.Г. Общественный идеал и индивидуальное поведение // Социологические исследования №2, – М.: Наука, 1985.
- Яницький О.Н. Экополис: желаемое и достигнутое // Социологические исследования №1, – М.: Наука, 1985.
- Заславская Т.И. Подлинный оптимизм заснован на реализме // Социологические исследования № 6, – М.: Наука, 1989.

Ю.О.БАЦАНОВА

ГЕНЕЗА УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ У ЗАХІДНІЙ ТРАДИЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Бацанова Юлія Олександрівна - аспірантка Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Сучасний науковий дискурс переважно існує в межах постмодерну. Стан постмодерну характеризується відмовою від універсальності, від прагнення охопити все різноманіття нескінченної реальності декількома загальними ідеями або якоюсь вичерпною філософською концепцією – звідси криза метанаративів. Присутня в арсеналі соціальних наук схема предмодерн – модерн – постмодерн не претендує на виключність і всеохопленість. Головне для цієї парадигми – уникати спроб пояснення багатьох явищ, виходячи з моністичного рішення, тобто не класти в основу соціального пізнання всеоб'ємлючий «базис», яким можуть бути власність, наукові технології, зміни в культурі, етнічні відмінності. Ствердження постмодерного суспільства потребує відповідної перебудови усталених способів соціального пізнання. Постмодерністському світогляду не властива «фундаменталістська» установка. На думку Н.Т.Абрамової, в наш час відбувається розхитування підвалин фундаменталістського ідеалу, що уособлюється в низці ідей [1, 42]. По-перше, ідея про відсутність інваріантних базових істин для об'єктів різних класів (стосовно неадекватності уявлень про єдині критерії істинності відносно будь-яких тверджень); по-друге, ідея про мозаїчність, гетерогенність сучасних об'єктів пізнання; по-третє, ідея про зміну тактики вибору базисної основи; по-четверте, ідея щодо пріоритету індивідуального над цілісним.

Актуальність дослідження проблеми соціальної ідентичності обумовлена тим, що у суспільних науках спостерігається підвищення інтересу до теоретичного осмислення проблем зміни і реформування суспільства як цілісної і складної системи. Ресурс соціальної динаміки визнається за особистим, продуктивним, творчим. Своєрідним уособленням цієї наукової тенденції є поняття ідентичності, яке охоплює суб'єктивний час, особисту діяльність і національні особливості і стало однією з головних тем у полі соціальних наук наприкінці ХХ сторіччя.

Крім теоретичної обумовленості, дослідження проблем ідентифікації значуще з точки зору існування людини. Поведінку сучасної людини неможливо уявити поза глибокої рефлексії щодо її місця в світі, тому що внаслідок якісної зміни у сприйнятті соціального простору, зростання

інституціонального різноманіття соціальної організації змінилась сама природа її свідомості. Постмодерн обумовив нову ступінь історичної свободи індивіда, нові суб'єктні характеристики людини. У багатомірному пошуку себе вивчення феномена ідентичності відіграє важливу роль [7, 103].

Метою даної статті є аналіз генезису ідей щодо вивчення соціальної ідентичності у традиції суспільних наук. Протягом 70-х рр. ХХ ст. різко збільшилася кількість присвячених проблемам ідентифікації і ідентичності наукових робіт, які об'єктивно розширили і змістовно ускладнили простір знань щодо визначення і самовизначення індивіда за рахунок впровадження понять «ідентифікація» і «ідентичність» у якості пізнавальних конструктів в дослідженні людини – поряд з поняттям «самовизначення», «самосвідомість», «самоствердження» і т.ін. Деколи це відбувалося у фіксованому або нефіксованому співвідношенні, в інших випадках – замінюючи їх.

У науковій літературі присутні різноманітні визначення ідентифікації та ідентичності. Вихідним пунктом аналізу є розгляд процесу ідентифікації. Під ідентифікацією розуміють процес ототожнення, примирення, співвідношення себе з об'єктом, образом, поведінкою і т.д. Процес ідентифікації має постійно відновлюваний, в більшій або меншій мірі виражений результат як індивідуальну якість – ідентичність. На різних рівнях свідомості цей феномен представлений від ідентичності з тілом до особистісної ідентичності, яка визначається сукупністю засвоєних якостей, норм, цінностей, які інтегруються індивідом [6, 8].

Ідентичність індивіда передбачає виокремлення себе з конкретно-історичного соціуму і усвідомлення приналежності до нього у конкретно-історичному часі як істоти соціальної.

Якщо характеризувати перші форми самостійного знання, то поява проблематики ідентифікації та ідентичності традиційно пов'язується з психологічними вченнями. Вперше терміни «ідентичність», «криза ідентичності» вживає в своїх концепціях Е.Еріксон в 40-х роках ХХст. При цьому слід мати на увазі, що погляди Е.Еріксона були обумовлені впливом більш ранніх концепцій У.Джеймса, З.Фрейда,

Ч.Дарвіна і К.Маркса. Слід зазначити, що розгляд психоаналітичного напрямку в аналізі проблем ідентифікації та ідентичності висвітлює, перш за все, такий аспект дослідження явищ ідентичності, який пов'язується з несвідомим, а отже, з внутрішньою структурою особистості. Це спричиняє розуміння феномена ідентичності як невід'ємного елемента особистості, який формується з раннього віку і піддається зовнішньому впливу. Отже, поступово спостерігається перехід від монологічного підходу щодо осмислення ідентичності до діалогічного.

Повертаючись до ідей засновника теорії ідентичності, слід зупинитися на визначенні Е.Еріксоном цього феномена. В своїх працях Е.Еріксон наводить декілька визначень цього феномена. Зазначимо наступне: ідентичність – «суб'єктивне натхнення відчуття тотожності і цілісності». В загальному сенсі поняття «ідентичність» означає продукт соціальної взаємодії, який закріплюється у внутрішній структурі особистості і виражається в усвідомленні людиною свого місця у суспільстві, визнанні своєї індивідуальності, визначенні сенсу свого життя [7, 104].

Ідеї Е.Еріксона щодо того, що ідентичність мінлива протягом життя, що ідентичність не є автономія, були сприйняті у всіх філософських, психологічних і соціологічних школах. Подальший розгляд розвитку уявлень про соціальну ідентичність концентрується на соціологічних концепціях.

Е.Гофман виокремив три типи ідентичності: соціальну, особисту, Я-ідентичність. У концепції Е.Гофмана було розвинуто ідею про способи впливу ідентичності на оточення. Оточення – мінливий світ звичних, нормальних ситуацій, в яких індивід почуває себе вдома. Кожний індивід вкорінений у повсякденному потоці простору і часу, в життєвому циклі, в потоці інституціонального часу, в надіндивідуальній структурі соціальних інститутів [4, 128]. Кожний відноситься до багатьох соціальних ідентичностей. Як зауважують Е.Гофман і Г. Гарфінкель, ідентичність залежить від колонізації простору і часу, тобто від уміння керувати ними, рефлексивно оглядати ситуації і впоратися з ними.

Серед більш сучасних представників соціологічної думки, які досліджували проблеми ідентичності в межах західної традиції, слід зазначити Ю.Хабермаса, Е.Гідденса, З.Баумана.

Ю.Хабермас в своїх працях пропонує використовувати термін «Я-ідентичність» як сукупність особистісної і соціальної ідентичності. Структура ідентичності виглядає так: соціальна ідентичність (горизонтальний вимір) – можливість виконувати різноманітні вимоги в рольових системах; особистісна ідентичність (вертикальний вимір) – зв'язність історії життя. В цих взаємопов'язаних компонентах реалізується

«балансуюча Я-ідентичність» [8, 139].

Однією з найбільш змістовних концепцій з проблем дослідження ідентичності і її місця у сучасній культурі виступає концепція Е.Гідденса, основні положення якої викладені у роботі «Модерн і самоідентичність» [3]. Автор прагне продемонструвати ідентичність і самоідентичність як явища сучасної культури. Модерн – це той контекст, який породжує самоідентичність.

Е.Гідденс пропонує власну гіпотезу структури ідентичності. Ідентичність – це два полюси. З одного боку, абсолютне пристосовництво (конформізм), з іншого – замкнення на себе. Між ними можливі різні рівні структури. На думку вченого, для сучасної ідентичності характерні наступні дилеми: 1. уніфікація – фрагментація; 2. безпорадність – оволодіння; 3. авторитарність – невизначеність; 4. особисті потреби – ринковий індивід. Їм відповідають патологічні форми розвитку: 1. традиціоналізм – конформізм; 2. всемогутність – відчуження; 3. догматизм – радикальний сумнів; 4. нарцисизм – повне розчинення в світі товарів [5, 145].

Отже, у своїй теорії Е.Гідденс звертає увагу на рефлексивність індивіда щодо свого положення в соціальній мережі і його сприйняття. Це ще раз доводить той факт, що сприйняття зовнішнього світу не відбувається несвідомо, індивід активно сприймає зміни і генерує нові схеми поведінки.

Згідно з сучасними науковими розробками, в умовах глобалізації сформувався нове індивідуалізоване суспільство, яке викликає нові трансформації феномена ідентичності і тим самим спонукає науковців до аналізу тих змін, які відбуваються. Серед найбільш визнаних теоретиків індивідуалізованого суспільства слід відзначити З.Баумана. В своїй роботі «Індивідуалізоване суспільство» З.Бауман зазначає, що ідентичність у сучасному світі стає призвою, крізь яку розглядається, оцінюється і вивчається багато важливих рис сучасного життя [2, 123]. Автор вважає, що ідентичність не є приватною справою. Наша індивідуальність є продуктом суспільства, проте форма соціальності, як і форма суспільства, в якому ми живемо, в свою чергу залежать від того, як ставиться і вирішується завдання індивідуалізації. Індивідуалізація полягає в перетворенні людської ідентичності з того, що «дано», на «завдання». Тобто модерн замінює предвизначеність соціального положення вимушеним і обов'язковим самовизначенням. Головна думка автора полягає в тому, що сьогодні основна проблема полягає не стільки в тому, як отримати вибрану ідентичність і змусити оточуючих визнати її, скільки в тому, яку ідентичність вибрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо попередньо обрана ідентичність втратить свою цінність чи переваги. Велика за затратами робота із зміни ідентичності,

на думку З.Баумана, виступає певним «сурогатом проведення часу» [2, 130].

Треба зазначити, що теоретик сучасного суспільства відмічає присутність феномена ідентичності як невід'ємного елемента сьогодення, чим підкреслюються значущість даного феномена і актуальність його дослідження.

Простеживши генезис розвитку уявлень про соціальну ідентичність, ми можемо дійти певних висновків. У наукових уявленнях про ідентичність традиційно присутня ідея наявності двох аспектів – особистісного, пов'язаного з унікальністю проявів людини, і соціального, орієнтованого на зовнішнє оточення. Спершу ця проблема формулювалась як два аспекти «Я» і була пов'язана з осмисленням меж особистості в світі. У сучасній науковій літературі відбувається розподіл ідентичності на два види: особистісну і соціальну [7, 115].

У загальному сенсі під особистісною ідентичністю розуміють сукупність індивідуальних характеристик, які роблять

людину подібною самій собі і відмінною від інших. Соціальна ідентичність визначається в термінах групового членства, належності до великої чи малої групи, інкорпорованість у будь-яку соціальну категорію. При цьому важливо не тільки те, до якої соціальної групи об'єктивно належить індивід, але й те, з якою групою він себе ототожнює. На базі групового співвідношення у структурі ідентичності індивіда виокремлюють різні види ідентичності: етнічну, статеву, професійну, територіальну тощо.

В цілому, для західного напрямку аналізу характерний міждисциплінарний підхід, концентрація на індивідуалістській спрямованості аналізу феномена ідентифікації. Проте поступовий розвиток і поглиблення знань у цій сфері приводить до розуміння важливості соціальної складової. Саме тому у сучасній науковій думці панує тенденція соціальної обумовленості процесу ідентифікації і ідентичності як її результату.

ЛІТЕРАТУРА:

- Абрамова Н.Т. Границы фундаменталистского идеала и новый образ науки // *Философские науки*. - 1989. - № 11. - С. 40-45.
- Бауман З. Индивидуализированное общество. - М.: Логос, 2002. - 342с.
- Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Реф. Е.В. Якимовой // *Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. Реферативный сборник* / Под ред. Ю.А. Кимелева. Серия «Социология». - М.: ИНИОН РАН, 1995. - 256с.
- Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. - М.: Изд-во «КОНАН – пресс - Ц», 2000. - 300с.
- Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты. - Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. - 234с.
- Сайко Э.В. Идентификация как способ социального бытия и идентичность как форма субъективного самосуществования // *Мир психологии*. - 2004. - №2. - С.3-11.
- Симонова О.А. Социологический смысл понятия идентичности в концепции Э.Г.Эриксона // *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. - 2001. - №2. - С.103-121.
- Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. — 416 с.

Т.В. ЧЕРЕПАНОВА

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕСТВА КАК УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ХАРИЗМАТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА

Черепанова Татьяна Владимировна - доцент кафедры социологии и социальной работы Приазовского государственного технического университета, кандидат социологических наук

Харизматическое лидерство стимулирует масштабные социальные процессы, разрушая привычные рамки существования и порождая новые формы социального функционирования. Зачастую, это приводит к большим человеческим жертвам, возрастанию агрессии и разрушению всего жизненного уклада. Какова же роль лидера и его сверхъестественного дара в этих процессах – может ли лидер единолично инициировать социальные преобразования? Ответ, думается, очевиден – нет. Для становления харизмы наиболее значимыми являются социокультурные условия, в которых эта сверхъестественная сила смогла бы реализовать себя в полной мере.

Сущность харизматического влияния до сих пор остается загадкой для науки – исследователи лишь изучают социальные проявления и последствия, к которым приводит деятельность харизматического лидера. Не меньший интерес вызывает дилемма: кто из значимых исторических лидеров является харизматиком истинным, а кого можно рассматривать как претендента на звание лжегероя, с искусственно выстроенной харизмой. Причем, чем ближе к нам по времени лидерская эпоха, тем больше возникает сомнений в ее истинности. Следовательно, можно предположить существенное влияние на возникновение харизматического лидерства условий социокультурной среды, исторической эпохи, стадии цивилизационного развития, включающей развитие средств массовой коммуникации, способов и скорости передачи информации и т.д. Целью статьи является анализ социокультурных условий возникновения харизматического лидерства в современном и постсовременном обществе. На основании социокультурного подхода, позволяющего увидеть социальные, культурные, экономические, политические, ментальные и психоэмоциональные составляющие, будет проведен сравнительный анализ современного и постсовременного общества, что позволит сделать вывод о значимости для возникновения харизматического лидерства социокультурных условий.

Каждая стадия развития общества имеет свои уникальные черты, характеристики культуры, мироустройства и каждое активно реагирует на

воздействие со стороны харизматических лидеров. Так, к примеру, общество традиционного типа в силу примитивизма социополитического устройства и отсутствия средств массовой коммуникации неоднократно становилось полем деятельности харизматических лидеров, однако процессы эти были локальными и менее бурными, чем в XX веке. Хотя, безусловно, харизматическая личность навсегда остается великим преобразователем (М.Лютер) или тираном (Нерон). Таким образом, как социокультурные условия должны рассматриваться такие характеристики общественного развития как коммуникационная, культурная, духовная, религиозная, психоэмоциональная, ментальная сферы, а также уровень развития средств массовой информации, качество и содержание информационных ресурсов. Особое внимание необходимо уделить особенностям и механизмам взаимодействия в обществе как одному из важнейших показателей развития общества в целом.

В эпоху индустриальной революции, получившей название модерн, масса, толпа определились в отдельную социальную категорию. Это дает основания предполагать, что в этот период сложились наиболее подходящие условия для появления харизматического лидера. Массовое общество, по заключению теоретиков-модернистов, обладает особыми характеристиками, особой массовой психологией, повлекшей за собой возникновение фашизма и тоталитаризма. Во взаимодействии харизматического лидера и масс главенствующим фактором предстает сам факт объединения разрозненных индивидов в массу. Лидер является выразителем некоей скрытой идеи, вытекающей из внутреннего противоречия, присутствующего в каждом члене этой массы. Харизма лидера, как таковая, имеет значение для интеграции индивидов, находящихся в состоянии растерянности от быстрой смены привычных условий среды, утративших привычные жизненные ориентиры. Вождь, возглавивший толпу, в доступной для понимания форме, выражает ее же собственные общие интересы, его главная задача – убедительно донести до толпы суть идеи.

Эпоха массового общества воплотила в себе все

важные составляющие, которые и позволили реализовать харизме Ленина, Гитлера, Сталина и некоторых других лидеров. Массы в тот период находились в состоянии психологической готовности к принятию такого лидера, который отвечал бы образу миссии, воплощал желаемый порядок. Масса ищет и выдвигает лидера, который возглавит ее и направит всю мощь в заданном направлении. Особенно важно для сплочения массы и реализации лидерской программы создание образа внешнего врага, победа над которым обеспечивает лидеру пожизненные дивиденды в виде неограниченной власти или возведения в ранг святых.

Вторая мировая война наглядно показала цену харизматического лидерства для человечества. Однако с приходом другого, постмодерного периода, понятие харизмы не утрачивает своей актуальности, хотя условия возникновения лидерства основанного на ней существенно изменяются.

Кратко проанализируем общество постмодерного типа с целью выявления в нем плодородной почвы для лидерства харизматического толка. На первый взгляд, в этом обществе нет места мистичности и потребности в авторитарном руководстве, однако анализ социокультурного поля современности указывает на повышенный интерес, а главное – успешность реализации харизматической программы в политической, религиозной или социальной сфере.

Преобразование индустриального общества в постиндустриальное связано, в первую очередь, с событиями, происходящими в сферах политики, науки и производства. Д.Белл, описывая это новое общество, опирается на экономическую суть вопроса и отмечает, что в постмодерном обществе произошел отход от преимущественно производства товаров и материальных ресурсов, к воспроизводству в сфере услуг и информации [1]. Главенствующее положение теперь занимают наука и знание и базирующееся на них улучшение качества жизни. Двигателем прогресса отныне становятся не технические усовершенствования и связанная с ними производительность, а владение информацией, умением выгодно распоряжаться полученными знаниями. Если символом модерна можно назвать однотипность и одномерность потребляемой продукции, усреднение и типизация потребностей, то постмодерная экономика становится все более разнообразной, требуя индивидуализации товаров, сегментации рынка, разнообразия выбора.

Изменения, связанные с экономическими трансформациями, находят свое отражение в культуре. Массовая культура, явившаяся консолидирующим механизмом модерна, перестает удовлетворять возросшие потребности постмодерного человека. На смену массовой культуре приходит индивидуалистическая культура, создающая совокупность множественных субкультур, вмещающих в себя все многообразие вкусов

и пристрастий потребителей. Общество постмодерна отмечает все ценности и авторитеты, доставшиеся ему по наследству от эпохи модерна [2, 35]. В научной сфере преобладают плюрализм мнений, разнообразие теоретических и эвристических подходов. Популярными становятся такие псевдонаучные направления, как эзотерика, астрология, мистицизм. Эту тенденцию можно объяснить тем, что происходит уравнивание, условная соотносительность таких понятий, как «рациональное – иррациональное», «научное – псевдонаучное», «магическое – познаваемое» и т.д. Л.Г. Ионин объясняет это преобразование как свойственное человеку постмодерного общества «онаучивание» окружающей реальности [3]. Прогресс в научных познаниях должен приводить к рационализации, познаваемости сути явлений и вещей, «расколдовыванию» мира, по выражению Вебера. Это и происходит в эпоху модерна, когда человек, благодаря прорывам в естественных науках, начинает устанавливать свою власть над природой и всем сущим. Человечество осознает себя венцом творения, уверовав в абсолютную познаваемость мира. Магические силы, которые приписывались природе и богам, не угрожают более человеку, поскольку он утратил способность мыслить мистическими категориями.

С развитием науки и техники, вопреки ожидающимся переменам, наступает перенасыщение технологическими и социальными усовершенствованиями. Усложнение экономических и политических систем приводит к утрате контроля над этими процессами. Л.Г. Ионин для обозначения данного явления употребляет выражение Ю. Хабермаса «новая неупорядоченность» или «непрозрачность» (Л.Г.Ионин), имея в виду растерянность изобретателей и новаторов перед своими техническими детищами. Мир для человека постмодерной эпохи вновь, как в средние века, погружается в непознаваемость и магию [3, 398].

Этим можно объяснить многие явления социальной жизни и личные пристрастия. К примеру, власть не представляется легитимной без определенного механизма прихода к ней. Большое значение приобретают определенные традиции и ритуалы, сопровождающие восхождение политического деятеля на очередную правительственную ступень. В.Ф. Бурлачук выделяет некоторые виды ритуальных действий, легитимирующих в народном сознании приход того или иного политика к власти [4, 20-26].

Под влиянием научно-технического прогресса, ускоренным развитием информационных технологий четко проявляются отличия постмодерного типа общества от его предшественника – модерна. Именно развитие информационных технологий, изменения в области коммуникационных структур дают право назвать общество постмодерного типа обществом информационным. Теоретики информационного общества определяют его как общество, в кото-

ром ведущая роль в экономике принадлежит не производству материальных ценностей, а производству услуг, усилению роли наукоемких отраслей, максимальному исключению человека из производственного процесса. Отчетливо проявляется новый класс – класс профессионалов, в чьи задачи входят производство и транслирование информации [1, 330]. Именно ведущая роль трансляции информации, телекоммуникации определяет пути становления этого общества.

В постмодерном обществе, где производство материальных ценностей, вещей, перестало быть основным источником благ, владение информационными ресурсами является показателем благосостояния. Происходит процесс развеществления общества. В индустриальном обществе, где приоритет в производстве благ отдавался материальному производству, где главными ценностями развития являлись научно-технический прогресс и освобождение личности от зависимостей, основными ценностями признавались рационализация, технизация и увеличение производительности труда. Овеществление предстает как процесс производства, накопления и удержания материальных ценностей. Эти процессы отражаются на всех сферах жизни общества и личности. Они затрагивают политическую, экономическую, социально-бытовую и научную сферы. Политика перестает быть привилегией наследственных монархов, трансформируясь в институт делегирования полномочий от общества к политикам. Расширяются границы демократии, десакрализируя властные институты. Модерное общество рационально в выборе социальных и экономических приоритетов и политического руководства. Эти тенденции порождают массовое общество и массовое сознание как форму взаимодействия в эпоху модерна. В этих условиях образ харизматического лидера неотрывно связан с массовой психологией, ищущей «хозяина» в лице сильной личности.

Для постмодерного общества характерны противоположные тенденции. Накопление материальных благ перестает быть приоритетным, общество, перенасыщенное ценностями, утрачивает к ним интерес. Происходит переопределение общественных институтов, распад общества на автономные атомы. Атомизация социального приводит к распаду массового общества на совокупность атомизированных индивидов [2, 38]. Социальная реальность утрачивает свое значение, предстает симулированной, воображаемой реальностью [5]. Материальные ценности заменяются их образами. Воображаемая реальность не означает ее отсутствия, происходит процесс замены вещей их образами, знаками. Знаки функционируют наравне с их вещественными аналогами в воображаемой реальности. Отношения строятся на основе этой воображаемой реальности, превращая ее в виртуальную реальность. Воображаемой становится и политическая сфера, что

дает возможность манипулировать электоральным поведением, внедрять в сознание населения образ воображаемого харизматического лидера. Манипуляцией в политике можно назвать такое воздействие на сознание, при котором формируется четко выраженный образ политика, вождя, лидера, обладающего набором харизматических качеств, таких как экстраординарность, богоизбранность. Становление харизматического политика вплотную связано с воскрешением в народной памяти образа национального мифологического героя. Конечной целью любой манипуляции является возможность оказывать влияние на людей, управлять общественным сознанием и поведением.

Массовое общество, предстающее в современную эпоху, явилось условием формирования харизматической личности Гитлера и фашистской идеологии. Однако харизма, как неотъемлемая часть массового общества, в постмодерную эпоху не может существовать в этом виде, поскольку изменяется сама структура общественного сознания. Тем не менее, феномен харизмы широко представлен в политике и в неполитической сфере в виде религиозных харизматических течений. Харизма в постмодерном обществе подвергается трансформации, утрачивая свойственную ей массовость и тотальность. На ее месте формируется особый вид социальной или политической харизмы, последователи которой не объединены общим временным и географическим пространством. Специфика постмодерна такова, что массовость, необходимая для запуска механизма харизмы, определяющаяся присутствием большого скопления людей в определенном месте, и развитием определенных зависимостей друг от друга каждого и от подчиненности вождю всех, не является на сегодняшний день актуальной.

Социальный мир преобразуется в мир так называемого виртуального, нематериального действия, в котором физические тела и контакты заменены их воображаемыми прототипами. Виртуализация реальности коснулась политической сферы, изменив само понятие харизматического лидерства. Харизматичными представляются не только политические лидеры, но и артисты, спортсмены, иногда даже отдельные действия или речи. В этих условиях многие понятия утрачивают свое привычное значение. Так, стали актуальными рассуждения о степени выраженности и природе харизмы. Определяется харизма первого порядка, т.е. харизма как врожденное качество индивида, волю к власти, обладание которой обязательно на начальном этапе выдвижения и становления личности как политика. Однако все чаще заявляет о себе харизма, сконструированная ближайшими соратниками политического лидера, харизма так называемого второго порядка или искусственно созданная. Этот вид харизмы начинает функционировать после установления власти в определенной политической сфере

[6, 30]. Харизматический образ такого типа искусственно формируется в сознании населения с помощью сложной схемы имидж-технологий и PR-методик.

Таким образом, в постмодерном обществе харизма превращается в продукт деятельности политтехнологов и целой системы политических приемов. Образ харизматического лидера формируется в телевизионных студиях, при помощи методик, направленных на формирование харизматического образа у персонализированного политика. Но сама возможность воздействия политических технологий попадает на плодородную почву: современный человек склонен к мистификациям и магии. Его перегруженное информацией сознание пребывает, как и в древние времена, в состоянии готовности к принятию сильного лидера. Специфика информационного общества такова, что позволяет конструировать и успешно внедрять в сознание избирателей образ харизматического политика, апеллируя к глубинным инстинктам. Однако применение манипуляционных технологий вряд ли может способствовать удержанию лидерских позиций псевдолидером, без которых невозможно истинное лидерское движение.

Подводя итоги исследованию, можно сделать выводы о зависимости харизматического лидерства от социокультурных условий общества. Социокультурная характеристика постмодерного общества указывает на глубокие преобразования в структуре и функционировании не только в общественном устройстве, но и в индивидуальном сознании. Постмодерное общество состоит из атомизированных индивидов, каждый из которых представляет собой единицу виртуальной массы. Виртуальная масса обладает уникальными качествами: находясь в разрозненном состоянии, индивиды находятся в едином информационном пространстве, что определенным образом напо-

минает массовое сборище, толпу, ставшую визитной карточкой современной эпохи. При этом сохраняются основные отличительные свойства толпы, такие как внушаемость, конформизм, склонность к иррациональному мышлению. В сознании постмодерного человека под воздействием переизбытка информации возникают процессы глубокого психофизиологического стресса, что приводит к потребности мифологизации социальной реальности. В таких условиях сознанию требуется тот лидер, который сможет взять на себя функции управления, воплотив образ мифологического героя.

Харизма в информационном обществе становится управляемой. Повышенная восприимчивость создается с помощью СМИ, использующих такие методы манипуляции общественным сознанием, как замалчивание информации, сортировка ее по значимости, перераспределение информации по степени важности, нагнетание или наоборот, искусственное снижение тревожности и т.д. Искусственно сконструированная харизма политика воспринимается как истинная, поскольку манипулятивные методики используют эффективные меры, эксплуатируя повышенный конформизм и магичность сознания человека постмодерной эпохи.

Социально-экономическая и политическая нестабильность, сопровождаемая личностным стрессом от массива виртуальных образов и переизбытком эмоций, рождает в общественном сознании неудовлетворенность существующей властью, нарушает структуру функционирования в обществе, привносит ощущение хаоса. Как правило, это приводит к появлению в обществе таких явлений, как фундаментализм, религиозная, этническая, национальная нетерпимость, стремление присоединиться к какому-либо течению или организации. Харизматический лидер в этих организациях олицетворяет собой символ идеального порядка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. М. 1966. - 286с.
2. Иванов Д.В. Виртуализация общества. СПб «Петербургское Востоковедение», 2000.-96с.
3. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. М., «Логос», 2000.- 432с.
4. Бурлачук В.Ф. Архетип героя и политическая борьба. // Социология: теория, методы, маркетинг. 2002, №3 19-27с.
5. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М., «Добросвет» 2000.- 389с.
6. Ротман Д.Г. Веремева Н.П., Левицкая И. В., Правдивец В.В. Белорусский вариант харизмы. // Социс 2003 №3

І. І. МАЧУЛІНА

СОЦІАЛЬНО-РЕКОНСТРУКЦІОНІСТСЬКИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА З ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ФАХІВЦЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Мачуліна Ірина Іванівна – доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат соціологічних наук

Глобальні тенденції розвитку інформаційної цивілізації так само як і загальнонаціональні потреби українського суспільства, пов'язані з його модернізацією пред'являють нові, незрівнянно вищі вимоги до випускників вищих навчальних закладів, які все в більшій мірі виступають активними і свідомими суб'єктами суспільної перетворюючої практики. Відповідно зростають і вимоги до якості освіти, адже сучасний спеціаліст повинен не тільки володіти професійними знаннями та формалізованими навичками, технологічними прийомами в тій або іншій сфері докладання своєї праці, але й бути здатним нестандартно, творчо, інноваційно мислити, якісно вдосконалювати виробничі, організаційні, управлінські та інші процеси і види трудової діяльності, реконструювати їх за новими принципами, що відповідають вимогам часу.

Сприяти цій справі – першочергове завдання сучасної соціології освіти, на передній план якої сьогодні виходить аналіз сфери взаємодії освіти і культури, виявлення ролі і можливостей вищої школи у процесі формування професійної культури особистості, здатної відповідально і продуктивно перетворювати соціальні об'єкти в інтересах суспільства і конкретної людини.

Для осмислення напрямків реформування освіти з метою підготовки спеціаліста до дій у суспільстві постійних трансформацій методологічно важливо запровадити новий підхід до освіти, що дозволить формувати професійну культуру майбутнього фахівця в руслі соціального реконструкціонізму, який дозволяє акцентувати увагу саме на перетворюючій діяльності в ході соціокультурних трансформацій.

Отже, метою даної статті є аналіз соціально-реконструкціоністського підходу до формування професійної культури фахівця у вищій школі.

В умовах нестійкого, невизначеного, переповненого непрогнозованими ризиками світу сучасний спеціаліст з вищою освітою повинен на основі фундаментальних знань уміти ефективно діяти у нестандартних ситуаціях, коли потрібно діяти максимально відповідально, перебудовуючи певні соціальні об'єкти на нових засадах, ре-

конструювати реальність, не зашкоджуючи і не створюючи нових ризиків.

Метою соціально-реконструкціоністського підходу є вдосконалення і перетворення суспільства, виховання фахівців для трансформацій і соціальних реформ. Завдання педагогів – формувати у майбутніх фахівців такі навички і знання, які дозволили б їм виявляти проблеми, від яких страждає суспільство, і вирішувати їх. При вирішенні цього завдання, викладач виступає агентом соціальних реформ і змін, керівником проектів і лідером досліджень. У навчальному плані велика увага надається суспільним наукам і методам соціальних досліджень, вивченню тенденцій сучасного і майбутнього розвитку суспільства, втілення в процес навчання ідеалів рівності, культурного плюралізму.

Соціальний реконструкціонізм - це підхід, що орієнтує на підготовку фахівця до професійної діяльності в суспільстві, що постійно трансформується. Тому важливим принципом переорієнтації освітніх парадигм є перехід на суб'єкт-суб'єктні відносини викладача і студента, що дозволяє розвивати креативність, суб'єктність майбутнього спеціаліста, здатного до самостійної, творчої діяльності в нетрадиційних ситуаціях, в умовах постійних змін, невизначеності і непередбачуваності.

В методологічному плані та для більш досконалого аналізу соціально-реконструкціоністського підходу пропонуємо зупинитися на соціальному конструкціонізмі – соціологічній теорії пізнання, яка була розвинута П. Бергером і Т. Лукманом в їх праці «Соціальне конструювання реальності» [1]. Взагалі корені соціального конструкціонізму закріплені в феноменології (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман), етнометодології (Г. Гарфінкель) та символічному інтеракціонізмі (І. Гофман, Дж. Мід, Г. Блумер). Досліджуючи природу соціальної реальності, прихильники даних підходів розглядали соціальний світ як продукт людської суб'єктивності: люди інтерпретують і надають значення світу через свої повсякденні дії та інтеракції [2, 64]. А. Шюц виразив це

наступним чином: «Всі наші знання про світ як буденні, так і наукові містять конструкції, тобто набори абстракцій, ідеалізацій, особливих для кожного відповідного рівня організації думки. Всі факти з самого початку відібрані з загального контексту за допомогою нашого мислення» [6, 5].

Отже, метою соціального конструкціонізму є виявлення шляхів за допомогою яких індивідууми та групи людей беруть участь у створенні реальності, що сприймається. Ця теорія розглядає шляхи створення людьми соціальних феноменів, які інституціоналізуються й перетворюються в традиції. Соціальна реальність, що конструюється – динамічний процес; реальність перетворюється людьми під впливом її інтерпретації і знань про неї. П. Бергер і Т. Лукман доводять, що будь-яке знання, в тому числі й базове, як сприйняття реальності відбувається за рахунок соціальних взаємовідносин. Коли люди спілкуються між собою, вони впевнені, що їх сприйняття реальності однакове.

У зазначеному вище трактаті «Соціальне конструювання реальності», авторами зазначено, що соціальна реальність має два сектори: не-проблематичний (у рамках якого люди користуються старими, тобто набутими знаннями) та проблематичний сектор (коли особистість стикається з проблемою, а потрібних знань для її вирішення немає). За умов сучасного суспільства, що постійно трансформується, людина майже постійно знаходиться в проблематичному секторі (особливо це стосується професійної сфери). Саме тому головним чинником розвитку сучасного суспільства стає освіта. Завдання освіти полягає в тому, щоб сформувати такий рівень професійної культури, завдяки якому фахівець за допомогою реконструкції обов'язково знаходив необхідне рішення професійної проблеми.

Таким чином, запропонований нами соціальний реконструкціонізм - це, перш за все, підхід, який застосовується при вирішенні принципово нових завдань, які виникають перед фахівцем у зв'язку з модернізацією сучасного суспільства.

У контексті цього підходу реконструкція (ре + лат. *constructio* – побудова) тлумачиться як корінна перебудова, переобладнання чогось за новими принципами або як відновлення чогось за збереженими описами та залишками [3, 299].

Акцентуючи саме моменти вдосконалення, оновлення, корінного перетворення, цей термін стоїть в одному категоріальному ряду з «реорганізацією», «перетворенням», «перебудовою». Це комплекс заходів, що передбачає підвищення ефективності, продуктивності праці. Завдяки реконструкції можливе нарощування потенціалу шляхом запровадження нових технологій, модернізації та заміни застарілого, причому все це відбувається з меншими затратами в коротші терміни. Всі ці перебудови за новими принципами обумовлюються сучасними трансформаціями і є відповіддю на виклики

сучасності.

Отже, сучасний фахівець повинен мати такий рівень професійної культури, який відповідав би вимогам часу. В цьому ракурсі доцільним є визначення поняття «професійна культура». Аналіз сутності даного поняття показав, що більшість теоретичних підходів добре узгоджуються з основними засадами освіти XXI століття [4, 72]. Зокрема, у багатьох теоретичних підходах спостерігається зв'язок професійної культури з розвитком духовного світу особистості, її загальної культури, що є значущим чинником, особливо для формування фахівця у вищих навчальних закладах в сучасних умовах. Це актуалізує більш детальний аналіз основних вимог щодо фахівця, професіонала, адекватного умовам сучасного суспільства, коли важливо реконструювати виробничі сили і виробничі відносини за новими принципами.

В. Є. Мілерян [5] на основі сучасних тенденцій розвитку вимог щодо майбутнього фахівця пропонує розглядати модель спеціаліста, яка складається з чотирьох основних компонентів.

Перший компонент базується на вимогах гуманізації та гуманітаризації освіти. Ідея і практика гуманізації суспільства та освіти передбачають визнання особистості – унікальної, неповторної індивідуальності кожної людини, її життя і здоров'я – як пріоритетної домінанти соціальної вартості, як найціннішого скарбу суспільства, збереження і розвиток якого потребує певних умов. Гуманізація професійної освіти передбачає також створення умов для розвитку системи професійно значущих рис особистості, що визначаються вимогами майбутньої професійної діяльності й характером взаємодії з іншими людьми в межах професії. Зважаючи на посилення колективного характеру діяльності майбутнього фахівця, елементом гуманістичного компонента моделі має стати і система психологічних знань, навичок та вмінь щодо ефективного розв'язання проблем співіснування, співпраці, спілкування.

Другим компонентом є система професійних знань, навичок, умінь, які відповідають вимогам професійної діяльності, функціям і обов'язкам майбутнього фахівця, що закріплено в його кваліфікаційній характеристиці.

Третій компонент – це здатність самостійно вчитися, набувати професійних знань, навичок, умінь, оволодівати новими технологіями, удосконалювати кваліфікацію. Якщо немає потреби і вміння професійно самовдосконалюватися, настає швидка дискваліфікація і втрата конкурентоспроможності на ринку праці. У цих умовах «навчити студента вчитися» означає не тільки розвинути в ньому готовність і потреби до самовдосконалення, але й озброїти спеціальною системою самоорганізації його пізнавальної діяльності, що включає сучасні прийоми, методи, засоби опрацювання великих обсягів інформації і тривалого зберігання її, а також прийоми само-

вдосконалення професійного мислення, вмінь і навичок.

Четвертий компонент передбачає формування системи розвинених, гнучких професійних знань і мислення, що забезпечує успішне розв'язання нестандартних, ускладнених нових професійних завдань. При нинішніх темпах накопичення нових даних перед фахівцем XXI століття неминуче постануть принципово нові завдання, яких не можна навчити сьогодні, бо вони ще наукою не визначені. Проте з великою ймовірністю можна прогнозувати їх появу, а також значне підвищення рівня їх складності. Якість підготовки фахівця значною мірою визначається тим, наскільки його професійні вміння і мислення готові до вирішення нестандартних, перспективних завдань професійної діяльності, власне, готові до професійної адаптації у принципово нових умовах.

Представлені компоненти можна визначити як структурні складові професійної культури фахівця XXI століття. Тому в контексті соціально-реконструкціоністського підходу професійну культуру можна розглянути як сукупність таких складових:

система професійних знань, навичок, умінь;

загальний світогляд фахівця, який є наслідком процесу гуманізації та гуманітаризації освіти; здатність до професійного та особистісного самовдосконалення;

реконструкціоністська спрямованість, яка визначається спроможністю фахівця до перетворюючої діяльності.

Отже, професійна культура – це характеристика соціально-професійних якостей фахівця, здатність і потреба самостійно їх удосконалювати й реконструювати для вирішення нестандартних, ускладнених професійних завдань та особистого культурного зростання.

Таким чином, соціально-реконструкціоністський підхід до формування професійної культури фахівця в системі вищої освіти демонструє свою методологічну значущість у вирішенні проблем модернізації сучасного українського суспільства. Сучасна вища школа повинна будуватися на основі майбутнього антропогенного соціокультурного середовища, щоб формувати особистість, індивідуальність, яка зуміє вижити в умовах соціокультурної невизначеності, коли потрібно творчо вирішувати проблеми в конкретній ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Изд-во «Academia - Центр», 1995. – 332 с.
2. Куярова П. И. Интерпретация понятия «социальный конструкционизм» в социологии // Вестник СамГУ. – 2007. – № 1. – С. 64–70.
3. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. / Ред. Академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Из-во НОРМА. – 2000. – 488 с.
4. Уваркіна О. Сутність і зміст професійної культури спеціаліста // Вища школа України. – 2005. – № 4. – С. 68–73.
5. Мілерян В. С. Модель фахівця вищої професійної освіти // Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми і перспективи: Всеукраїнська науково-методична конференція. – К.: ВЦ «Київський університет», 2000. – 510 с.
6. Schutz A. Collected papers 1: The Problem of Social Reality / A. Schutz. – The Hague, Martinus Nijhoff, 1973. – P. 5.

ПОЛІТОЛОГІЯ

А.В. СТЕПАНОВА

ПРИЧИНИ РОСІЙСЬКО – ГРУЗИНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ СЕРПНЯ 2008 РОКУ З ТОЧКИ ЗОРУ ГЕОПОЛІТИКИ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ (ЧАСТИНА 1)

Степанова Анна Володимирівна - аспірантка Львівського національного університету ім. Івана Франка

Чорноморський регіон сьогодні є ареною боротьби за вплив на міжнародні процеси в широкому географічному полі, що охоплює Європу, Середню Азію та Близький Схід. Тому безпека та стабільність у Чорноморському регіоні є важливими не лише для держав цього регіону, але й для віддалених країн, які, насамперед, залежні від енергетичних транзитних маршрутів, що проходять через регіон. Головним джерелом нестабільності та цілої низки загроз у регіоні є «заморожені» конфлікти [11].

Чорноморські держави розглядають регіон як певний засіб для посилення власних позицій на Балканах, у східному Середземномор'ї, на Кавказі, а також для проникнення на Близький Схід, у Північну Африку та Центральну Азію. Безпека Чорноморського регіону залежить від загроз на двох рівнях: міжнародному та внутрішньодержавному (етнорелігійні конфлікти в регіоні). Південний Кавказ (охоплює Грузію, Вірменію та Азербайджан) є найменш стабільним регіоном [6].

Кавказ, що входить до ареалу зародження і розвитку людської цивілізації та розташовується у центрі «Світового океану» – на перехресті Європи та Азії, протягом більше двох тисячоліть грав одну з важливих геополітичних ролей у гігантському протистоянні світових сил талласо-кратії та теллуократії Заходу і Сходу. Класик німецької геополітики Карл Хаусхофер включив Кавказ у світову карту «зон бойових дій на кордонах

континентів». Останньою такою «зоною» стала територія Грузії, на якій розгорнулася російсько-грузинська війна серпня 2008 року, яка й досі продовжує викликати резонанс у цілому світі.

Ці події обумовили бурхливе обговорення наслідків війни для основних учасників військового конфлікту – Росії та Грузії, країн Чорноморського регіону, а також для учасників світової системи міжнародних відносин. З'явилися спроби прогнозування наступних кроків Росії щодо Грузії та інших республік колишнього СРСР, а також було висунуто припущення про можливий прецедент у світовій політиці щодо перегляду світової системи безпеки та встановлення нового світового порядку [8, 9, 10, 12]. Недоліком обговорення та висвітлення подій у ЗМІ було те, що комплексний підхід до визначення причинно – наслідкових зв'язків конфлікту не спостерігався. Здебільшого мова йшла про перебіг військових дій та можливих наслідків війни. Але власне встановлення такого зв'язку є надзвичайно важливим для розуміння дій, здійснених обома конфліктуючими країнами, а вже потім їхніми можливими наслідками.

Тому здебільшого аналіз дій Росії і Грузії та їх наслідків для країн Чорноморського регіону, а також для країн світової системи міжнародних відносин, який можна було почерпнути із ЗМІ та обговорення науковців як вітчизняних, так і зарубіжних у стадії ескалації конфлікту не є вичерпним без ґрунтовного визначення причин, що

сприяли саме такому перебігу подій. Дана стаття має на меті встановити та обґрунтувати причини російсько – грузинського військового конфлікту з геополітичної точки зору.

Для визначення геополітичних причин розв'язання війни, на думку автора, варто проаналізувати наступні моменти:

Геополітичні особливості учасників бойових дій.

Геополітичні та національні інтереси ворогуючих сторін.

Історичні геополітичні передумови виникнення війни.

Ситуацію у Кавказькому регіоні, що склалась на початок війни.

Геополітичні особливості Грузії.

Коли мова заходить про геополітичне положення Кавказу, то саме Грузія визначає його стратегічне та панівне існування [7].

Територіально Грузія належить до закавказько-середньоазійського простору, як субрегіон євразійської геостратегічної зони, розташованої на перехресті Хартленду Євразії та прибережної зони Римленду [5].

Грузія вигідно розташована на історичних торгових шляхах між Заходом і Сходом. Саме Грузія одна з трьох пострадянських країн Кавказу має вихід у Світовий Океан через Чорне море, що має велике значення для її торгово-економічних відносин з країнами Європи та іншого світу без перетинання території країн - посередників [7].

Після розпаду Радянського Союзу Грузія виявилась єдиною республікою, транзитом через яку Європа могла отримати транспортний коридор з країн Південного Кавказу та Центральної Азії в «обхід» Росії. Грузія межувала з усіма державами Південного Кавказу, а також більшістю північнокавказьких республік Південної Росії – Дагестаном, Чечнею, Інгушетією, Північною Осетією, Кабардино-Балкарією та Карачаєво – Черкесією, що робило її зручним плацдармом для підтримки сепаратистських рухів. Наявність спільного кордону з Туреччиною та Азербайджаном дозволило запуснути трубопровідні проекти, направлені на транзит нафтогазових ресурсів в країни Середземноморського басейну. Завдяки своєму геополітичному розташуванню Грузія стала головним об'єктом інтересів США, Євросоюзу та НАТО на Кавказі [13].

Геополітичні особливості Росії.

Внаслідок розпаду СРСР територія Росії скоротилась на 5,3 млн. кв. м, відбулось зміщення західних кордонів на Схід. В країні посилюється тенденція до національно-територіальної роздробленості: південні райони економічно тяжіють до Чорного моря, Далекий Схід все більше тяжіє до Китаю, Сахалін та Курильські острови тяжіють до японського економічного простору. Геополітичне положення Росії ускладнюється

звуженням доступу до морських портів на Балтійському, Чорному та Каспійському морях. Істотно зменшились можливості залізничного сполучення Росії із зарубіжними країнами та між регіонами всередині країни.

Нові незалежні країни колишнього радянського простору не виключають можливості транспортування сировини, перш за все нафти та газу, в обхід Росії за маршрутами «Центральна Азія» – «Іран» – «Туреччина» – «Європа», «Центральна Азія» – узбережжя Індійського океану.

В країні погіршується демографічна ситуація. Чисельність корінного населення скорочується за рахунок перевищення смертності над народжуваністю та посилення притоку біженців з південних районів колишнього СРСР.

Таким чином, геополітичне положення Росії погіршилось, країна повернулася до кордонів допетровських часів, опинилась задвинутою вглибину Євразійського континенту. З'явилися нові загрози, головною з яких є можливість опинитись у стороні від світового розвитку, стати сировинним додатком найбільш розвинутих країн світу [3].

Геополітичні та національні інтереси ворогуючих сторін

Будь-який сучасний політичний процес вибудовується відповідно до геополітичних інтересів, які в сучасних умовах стають важливими факторами, що детермінують характер відносин між державами, пов'язаних з рішенням територіальних і ресурсних проблем.

Необхідно наголосити, що геополітичні інтереси є головним фактором, який закріплює або ж, навпаки, підриває й руйнує специфічний й конкретний єдиний геополітичний простір. На формування змісту й характеру системи геополітичних інтересів впливає ряд взаємозалежних факторів, насамперед географічний. Важливим також є і історичний [4].

Сьогодні у геополітиці під національними інтересами варто розуміти стратегічно важливі цілі, які ставить перед собою кожна держава, і засоби, за допомогою яких вона прагне їх досягти [1].

Життєво важливі національні геополітичні інтереси пов'язані зі збереженням, збільшенням і захистом національних цінностей. До таких геополітичних інтересів можуть бути віднесені: суверенітет, державна й територіальна цілісність, ефективна система оборони й безпеки, відбиття агресії, запобігання війн [9].

Національні інтереси Росії зафіксовані у Концепції національної безпеки Російської Федерації [2], національні інтереси Грузії – у Концепції національної безпеки Грузії [14]. У таблиці 1 представлено порівняльний аналіз національних інтересів двох країн на основі зазначених нормативних документів.

Таблиця 1. - Порівняльний аналіз національних інтересів Росії та Грузії

Ознака	Характеристика	
	Російська Федерація	Грузія
Визначення поняття «національний інтерес»	Сукупність збалансованих інтересів особистості, суспільства та держави в економічній, соціальній, міжнародній, інформаційній, військовій, прикордонній, екологічній та інших сферах	Інтереси, засновані на фундаментальних цінностях Грузії (незалежність, свобода, демократія і верховенство закону, благоустрій, мир, безпека)
Ієрархія національних інтересів	Інтереси особистості (реалізація конституційних прав і свобод, гарантування особистої безпеки, підвищення якості та рівня життя, фізичний, духовний та інтелектуальний розвиток людини і громадянина) Інтереси суспільства (зміцнення демократії, створення правової, соціальної держави, досягнення і підтримка суспільної згоди у духовному оновленні Росії) Інтереси держави (стійкий конституційний устрій, суверенітет, територіальна цілісність Росії, політична, економічна та соціальна стабільність, беззаперечне забезпечення законності та підтримка порядку, розвиток рівноправного та взаємовигідного міжнародного співробітництва)	Забезпечення територіальної цілісності Забезпечення національної єдності та громадської згоди Регіональна стабільність Зміцнення свободи та демократії у сусідніх країнах та регіонах Зміцнення транзитної функції держави та енергетична безпека Екологічна безпека країни та регіону Забезпечення національної та культурної самобутності
Реалізація завдяки	Тільки на основі стійкого розвитку економіки (тому національні інтереси у цій сфері є ключовими)	Існуючими законними засобами
Національні інтереси у міжнародній сфері	Забезпечення суверенітету, зміцнення позицій Росії як великої держави, одного з впливових центрів багатополісного світу, розвиток рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма країнами та інтеграційними об'єднаннями, перш за все з державами – учасницями СНД та традиційними партнерами Росії, збереження прав і свобод людини і недопущення застосування при цьому подвійних стандартів	Інтеграція в європейську та євроатлантичну економічну систему та систему безпеки. Членство у Північноатлантичному альянсі та Євросоюзі – головний пріоритет зовнішньої та національної політики

Виходячи з геополітичних особливостей та аналізу національних інтересів Російської Федерації можна сформулювати її геополітичні інтереси:

По-перше, культурно-історична сутність Росії, її духовне самовизначення, цивілізаційна «ідентичність» визначаються формулою «ні Схід, ні Захід». Росія є самостійним, особливим утворенням, яке обумовлюється її геополітичним положенням, тому одним з основних інтересів Росії є збереження унікальності, відстоювання її самобутності перед викликами культури Заходу та Сходу. Мова йде про проблему збереження національної, культурної, історичної, політичної та економічної самостійності народу і держави, що накладає певні обмеження на спектр можливих запозичень.

По-друге, оскільки Росія на геополітичному рівні в якості основного опонента має не стільки «берегові цивілізації», а атлантистську Америку, то важливим інтересом є перетворення «берегових територій» у своїх союзників, стратегічне проникнення у ці регіони, укла-

дання загальноєвропейського пакту чи, у крайньому разі, забезпечення нейтралітету якомога більшого числа держав «прибережної зони» у протистоянні з атлантичним Заходом. Тільки у союзі з «прибережними зонами» можливе встановлення дійсно могутньої континентальної геополітичної сили.

По-третє, Росія є геополітично завершеною лише на Сході та Півночі, де її державні кордони збігаються з географічними кордонами євразійського континенту, однак ці побережжя примикають до холодних морів, що є суттєвим бар'єром для розвитку мореплавства. З іншого боку, східні та північні землі Росії залишаються недостатньо освоєними через свої природні особливості. Тому для завершення геополітичної конструкції вихід Росії до холодних морів Півночі та Сходу має бути доповнений виходом до теплих південних та західних морів [3].

Виходячи з геополітичних особливостей та аналізу національних інтересів Грузії можна сформулювати її геополітичні інтереси:

По – перше, Грузія визначає себе як невід'ємну

частину політичного, економічного та культурного простору Європи, її фундаментальні та національні цінності засновані на цінностях та традиціях Європи, тому геополітичним інтересом Грузії є повернення своєї європейської традиції та прагнення стати її невід'ємною частиною. Це пояснює прагнення Грузії до політичної, економічної інтеграції та інтеграції з системою безпеки Європи.

По-друге, виходячи з історичного розвитку держави, Грузія прагне до територіальної цілісності, порушення якої створює загрозу формування геополітично стабільної держави, зменшує її роль як міжнародного актора, геополітичного актора у Чорноморській регіональній геополітиці. Важливим для Грузії є підвищення обороноздатності країни, зменшення негативних зовнішніх впливів та інтеграція до НАТО, що «надасть безпрецедентні гарантії військової та політичної безпеки Європи, особливо Чорноморського регіону».

По-третє, зважаючи на зручне транзитне геополітичне розташування Грузії, національним інтересом є енергетична безпека. Будучи частиною енергетичного коридору Захід – Схід та Північ – Південь енергетична безпека має велике значення для політичної незалежності та економічного розвитку країни.

У висновку до першої частини статті можна зазначити, що зроблений аналіз дозволяє стверджувати, що геополітичне положення Росії та Грузії може і має посилити, в першу чергу, економічний розвиток двох країн, але у той же час саме таке геополітичне положення спричиняє формування геополітичних та національних інтересів Росії, деякі з них вступають у конфронтацію із геополітичними та національними інтересами Грузії і навпаки. Саме така конфронтація інтересів призводить до виникнення політичних непорозумінь та військових конфліктів.

(Продовження в № 2 (64) 2009 альманаху «Грані»)

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жаде З. Национальные интересы и безопасность России в контексте геополитики // Вестник Адыгейского государственного университета: сетевое электронное научное издание, 2005 // http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2005.2/123/jade2005_2.pdf.
2. Концепция национальной безопасности Российской Федерации // <http://www.mchs.gov.ru/mchs/law/index.php?ID=8457>
3. Косов Ю. Безопасность: геополитический аспект // <http://www.nationalsecurity.ru/library/00008/index.htm>
4. Лозовицький О. Геополітичні інтереси – головний імператив сучасного державотворчого процесу // Економічний Часопис-XXI, №5-6 2007 // <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=200706&n=5-6&y=2007>
5. Любинскас А. Геополитический код Грузии и контуры его изменения // www.geopolitika.lt/?artc=554-03.23.2007
6. Манжола В. Проблеми регіональної безпеки Чорноморського та Балтійського. За матеріалами Шведсько-українського форуму з безпеки регіонів // <http://www.cirs.kiev.ua/?cmd=Index/Data&id=799>
7. Мельник А. О геополитике Кавказа и демократии! // <http://abkhazeti.info/news/12228918102.php-01.10.2008>
8. Доби́рка статей із світових ЗМІ <http://www.inosmi.ru/search/?query=%E3%F0%F3%E7%E8%FF&x=0&y=0>
9. Доби́рка статей про Кавказський конфлікт <http://abkhazeti.info/news/Article.php>
10. Проект «Кавказский конфликт: хроника и аналитика» <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,3551168,00.html>
11. Снігир О. Основні загрози у Чорноморському регіоні та безпековий вимір регіональної політики ЄС. Можливості для України. // Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку. - 8 липня // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Jul08/26.htm>
12. Специальный проект BBC «Конфликт в Южной Осетии» http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/2008/south_ossetia_conflict/default.stm
13. Шустов А. «Пятидневная война» и геополитика трубопроводов // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20089/0119.htm>
14. National Security Concept of Georgia // http://mfa.gov.ge/index.php?sec_id=24&lang_id=ENG

А.Є. ЛЯСОТА

ПРОБЛЕМИ ОНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕОБХІДНИХ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ (ЧАСТИНА 1)

Лясота Аліна Євгенівна - старший викладач кафедри політології соціально-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету ім.Олесея Гончара, кандидат політичних наук

Українська Конституція постійно зазнає багатьох змін і не є, на жаль, досконалою. «Конституційна угода» 1995, Конституція 1996, зміни до Конституції 2004 — що відбувалося кожного разу? Можна впевнено говорити, що це буде компроміс інтересів, а не розробка теоретичних принципів. Конституція наша непостійна тому, що вона побудована на основі компромісу політичних партій та груп впливів. При цьому українська політична еліта досі навряд чи спроможна сформулювати власні принципи для Конституції, які б мали теоретичне підґрунтя, тобто базувались на власній оригінальній теорії права.

Власне розвиток правової теорії в Україні йде дуже повільно, хоча спеціалісти в сфері конституційного права є, але вони послуговуються переважно чужими теоріями. Поки що мало хто з українських правників зацікавлений розвивати правові теорії, а побудов правових теорій поза політичною підтримкою в час дозвілля наражається на неувагу і забуття суспільством. Правова теорія потрібна громадянам як спосіб побудувати систему самоврядування та контролю за владою, але громадяни зокрема не можуть бути замовниками розробок таких теорій.

Відтак правові теорії, що використовуються політиками в конституційному процесі в Україні, є або застарілими, як от у лівих, або запозиченими на Заході, як — от у правих, або відсутніми чи еkleктичними, як-от у центристів. В такій теоретичній ситуації прийнята на основі короткострокового компромісу інтересів політичних сил та груп впливу. Конституція, як показує досвід, не може бути недоторканною довго. Приходять інші політичні сили, шукають іншого компромісу інших інтересів і під це знову переписують Конституцію. Тому нам доведеться можливо ще не раз переробляти Конституцію під ті чи інші компроміси інтересів до тих пір, поки теорії права не стануть основою конституційного процесу.

Щоб прийняти ефективно діючу Конституцію надовго, повинні бути власні оригінальні теорії права, які б не просто узагальнювали

інтереси соціальних прошарків суспільства на найзагальнішому рівні, а пропонували принципи соціальної ефективності Конституції. Тобто до створення нової Конституції ми маємо відповісти на питання: що означає «соціально ефективна Конституція»?

Отже, перша проблема — українська Конституція будується на основі компромісу інтересів груп впливів, а не на власних теоретичних засадах.

Друга проблема: нинішня Конституція описує дуже обмежену сферу політичної системи — винятково систему центральної влади. Тобто, Конституція, з точки зору системи управління, описує тільки один фокус управління, до того ж, обмежений — внутрішню систему державного управління.

Нарешті головна проблема нинішньої Конституції — вона зроблена поза уявленнями про світове лідерство країни. Тобто люди, які її розробляли, ставили за мету досягти компромісу щодо своїх внутрішніх інтересів у такому вигляді, щоб це було прийнятне для світової спільноти. При цьому в принципі не ставилася мета побудувати політичну систему в країні, яка спрямована на досягнення нею світового лідерства в гуманітарному розвитку, на збереження та розвиток своєї культурної ідентичності у світі [1, 277]. Тобто, будь-які зміни політичної системи, перш за все, потребуватимуть нових теоретичних принципів нових теорій. Наша мета: озброїти теоретично нове покоління політичної еліти, запропонувати йому принципи нової політичної системи. А як реалізувати ці принципи — це питання політичної доцільності.

Задля того, щоб зрозуміти глибше ті проблеми, з якими ми зіткнулися, введемо розрізнення двох визначень нинішньої ситуації — «конституційна анархія» та «стратегічна неадекватність».

«Конституційна анархія» — це сьогоднішня ситуація всередині країни, коли вся влада ніби присутня, а все відбувається так, ніби влади нема, тобто має місце і дефіцит влади, і дефіцит політичної волі. Перш за все «конституційна анархія» породжує авторитаризм — коли повноваження того чи іншого органу влади погано

виписані в Конституції, у того чи іншого органу влади з'являється можливість створити прецедент використання неописаних повноважень. По-друге, «конституційна анархія» породжена не тільки відсутністю ясно прописаних повноважень гілок влади, але й відсутністю принципів їхньої роботи, яких просто немає в Конституції.

Що ж таке «стратегічна неадекватність»? Це означає, що нинішня Конституція відтворює і закріплює ситуацію зовнішнього управління країною за відсутності центру прийняття стратегічних рішень всередині країни. Коли стратегічна влада в країні відсутня, а внутрішні центри прийняття виконавчих рішень розробляють свої рішення без урахування всього кола суб'єктів, неоперативно діють у кризах, будують одномірні і короткострокові стратегії, тоді країною управляють зовнішні центри прийняття стратегічних рішень, які розробляють більш оперативні рішення, з багатомірними й більш довгостроковими стратегіями.

Сьогодні об'єктом управління державної влади є здебільшого внутрішні процеси в країні. Але сьогодні ситуація в світі принципово змінилася.

Наддержавні утворення різного типу (ЄС, СОТ, НАТО), світова держава США та сильний щодо України геополітичний гравець Росія впливають на Україну вже настільки, що фактично приймають сьогодні вже більшість рішень всередині України.

Інфраструктури, які виходять за межі країни і потребують нового типу інфраструктурного управління (які вперто не бажають застосовувати українські міністри та чиновники), — все це не заслуговує на увагу політичної еліти України, хоча при цьому визначальним чином впливає на всі процеси та суттєві рішення в країні.

Пришвидження культурно-інформаційних процесів комунікації, що ставить нас перед викликом втрат культурної ідентичності України. Постановка питання про входження України до ЄС, НАТО означає поступову втрату культурної ідентичності нас як нації — це в принципі не усвідомлюється політичною елітою.

Таким чином, Україна стала об'єктом геополітичної експансії Росії, стратегічного впливу США, стратегічного управління з боку ЄС, СОТ, НАТО, ЄБП у ситуації, коли ми, не маючи своєї системи стратегування, програємо кожному із цих суб'єктів стратегічно в довгостроковій перспективі [3, 57].

Всі вищенаведені обставини не розглядаються українською політичною елітою як такі, що підлягають осмисленню на рівні правової теорії, технології та спрямування політичної системи через Конституцію, на рівні нової стратегії, на рівні нового, вже не національного, а цивілізаційного проекту.

Нинішня Конституція базується на застарілому уявленні про три гілки влади — законодавчу, виконавчу та судову. Разом з тим, як ми

бачимо з описаних вище обставин сучасного світу, з'явився новий тип влади — стратегічна; де стратегічність розглядається як спосіб багатомірного (багатофокусного) управління, коли враховують довгострокові стратегії різних зовнішніх стратегічних гравців і на протигагу їм розробляють та впроваджують свою довгострокову стратегію. Стратегічна влада завжди діє, навіть коли це не наша влада. Тобто, завжди чиясь стратегія здійснюється в Україні, навіть коли це не наша стратегія. Стратегічна влада — тільки частково влада демократична. Стратегія — інструмент багатомірного рефлексивного мислення, що не доступна широкому загалу. Стратегування — інструмент переважно елітний. Найбільша таємниця успішних країн — визнання стратегічної влади як частково демократичної задля світового домінування своєї культурної ідентичності [5, 39]. Такі успішні країни решті країн та пропонують саму демократію без стратегічної влади. Якщо ці країни погоджуються на демократію без стратегічної влади, то це невідворотно веде їх до культурної асиміляції в цивілізаціях, які є носіями світових стратегій. В стратегічних цивілізаціях демократія контролює тільки видимі загальнозрозумілі аспекти стратегування — самих стратегів, соціальні інститути стратегування, вплив стратегічної влади на інші традиційні гілки влади.

Відсутність уявлень про новий тип стратегічної влади породжує стратегічну неадекватність, яка не збігається : «конституційною анархією». Стратегічна неадекватність означає буквально таку ситуацію, коли конституційно закріплені дві обставини: відсутність центру прийняття стратегічних рішень всередині країни (відсутність стратегічної влади) і ситуація зовнішнього управління країною (законодавство України є частиною світового законодавства, Україна вступає в різні наддержавні утворення, блоки, організації, які мають власні стратегії та диктують їх Україні).

Отже, навіть якщо буде подолано «конституційну анархію», то розподіл влади буде здійснено в системі уявлень про те, що Президент, Секретаріат Президента, Кабмін та РНБО — виконавча влада. А це — не так. Ми в результаті змін до Конституції 2004 року вивільнили Президента від значної кількості виконавчих повноважень. Але не зробили наступні кроки — не описали президентську владу (Президент, Секретаріат, РНБО) як стратегічну владу, тобто не створили систему стратегування з точки зору співвіднесення виконавчої та стратегічної влади, не описали систему розробки та прийняття стратегічних рішень у Конституції.

«Конституційна анархія» — це недороблений конституційний механізм у старих запозичених уявленнях. «Стратегічна неадекватність» — відсутність стратегічної влади як нового механізму розвитку країни в нових уявленнях про світ, що змінився. А самоврядування як конституційний принцип владності — влада похо-

дить від самоврядування, а не навпаки.

Більшість політичних партій сьогодні розуміють необхідність подолання «конституційної анархії» в тому числі за; рахунок створення дійового самоврядування. Деякі партії розуміють наявність «стратегічної неадекватності». Але жодна з партій поки що не пропонує «стратегічну владу» як принципи нової Конституції.

Нинішня Конституція навіть в її новій редакції 2006 року не є соціально ефективною, оскільки:

консервує ситуацію «конституційної анархії» навіть за умов прийняття змін щодо реального самоврядування;

консервує ситуацію «стратегічної неадекватності» та пов'язану з нею ситуацію «зовнішнього управління країною»;

робить недійвовим самоврядування навіть після його детального опису в Конституції, оскільки діє принцип домінування влади щодо будь-яких повноважень самоврядування, і «народ як джерело влади» — залишається декларативним принципом;

застосовує повсюдно в тексті старе розуміння принципу «стримувань і противаг» як лише в органах влади безвідносно: до самоврядування, до інфраструктур, до зовнішніх міжнародних структур, що мають стратегічний вплив на державні рішення;

не містить поняття «стратегічна влада», не описує систему стратегування як набір механізмів та процедур;

не містить принципів дії та цілей законодавчої та виконавчої влади;

не розповсюджує верховенство права на принципи судової влади.

Нинішня Конституція є теоретично застарілою, соціально неефективною в ситуації зовнішнього управління країною, не дозволяє відповідати на світові виклики, веде до знищення культурної ідентичності України і асиміляції, наприклад в Європейській спільноті. Нинішню Конституцію не може бути змінено, вона має бути повністю переписана заново на нових принципах.

Політична система, що описується в Конституції, має бути описана як цілісна з чотирьох основних позицій — громадянина, самоврядування, трьох традиційних гілок влади, стратегічної влади. Конституція має створювати і описувати декілька взаємопов'язаних процесів та систем:

описувати права та свободи людини як громадянина;

збирати країну в єдине ціле на рівні законодавчої, виконавчої та судової влади;

збирати країну в єдине ціле на рівні системи самоврядування;

створювати систему стратегування в країні, яка б, з одного боку, дозволяла збирати країну в єдине ціле на рівні стратегічної влади — щодо інших країн, блоків країн, організацій та інфраструктур, які суттєво впливають на всі політичні та

економічні процеси в країні, а з іншого боку, дозволяла б вирішувати питання збереження та розвитку своєї культурної ідентифікації як країни-культури на довгостроковий термін часу, тобто стратегування збирає країну у світі (простір) та щодо майбутнього (час).

Наша конституція описує, хоч і частково, тільки перші дві системи. Інші дві — не описує взагалі. Отже, розробники Конституції мають виписувати Конституцію з чотирьох різних позицій:

«Позиція громадянина» в Конституції — це опис його прав та свобод і як одне з природних прав, що корениться в самому понятті свободи — право на самоврядування.

«Позиція самоврядування» — як організоване самоврядування, розподіл повноважень між самоврядуванням та владою з позиції самоврядування, а не з позиції влади.

«Позиція законодавчої влади» — як організований Парламент та робота депутатів.

«Позиція виконавчої влади» — як організована робота Кабміну.

«Позиція судової влади» — як організоване судочинство в країні.

«Позиція стратегічної влади» — зовнішня політика, взаємодія з міжнародними блоками та організаціями, довгострокові пріоритети виконавчої влади, інфраструктурне управління, система стратегування: детальний опис функцій щорічного послання Президента, функцій Програми Уряду, функцій Інституту Стратегування, функцій Секретаріату Президента, функцій РНБО, повноважень щодо розвитку інформаційного суспільства та електронного самоврядування. Відповідь на питання — як система стратегування забезпечується на всіх рівнях влади, як вона поєднується з самоврядуванням відносно територіальної цілісності, збереження-розвитку культурної ідентичності світового лідерства країни щодо розвитку.

Ці позиції — «точки збирання» країни в єдине ціле. А четверта позиція — це й позиція розвитку країни всередині лідерських позицій у світі та збереження власної культурної ідентифікації. Після написання текст Конституції різними експертними радами щодо кожної позиції цей тест має бути досліджено на предмет цілісності. Суттєво мають бути переглянуті і принципи, які завжди використовують при розробці Конституції відомі правникам і рідко піддаються ними сумніву.

Далі розглянемо принцип прямої дії Конституції, що складається з вимог до Конституції (теорії), вимог до її розробки та зміни й вимоги до застосування Конституції (практики застосування).

Теоретичні принципи прямої дії Конституції:

кожна норма Конституції сформульована простим та недвозначним чином: про одну й ту ж річ у Конституції говориться лише раз, і кожна стаття говорить лише про одне;

кожне поняття, що вводиться, просто роз'яснюється в Конституції, якщо воно не є до-

силь простим або щодо нього нема суперечок у різних галузях права;

кожна норма Конституції відноситься до певного чи певних суб'єктів і має правові наслідки;

кожна норма Конституції, що відноситься до опису гілок влади, не регламентує, а визначає: тобто, склад повноваження, періодичність роботи гілок влади повинні бути визначені у такому обсязі, щоб вони торкалися кожного громадянина, що бере участь у виборах (Президента чи парламенту) чи стикається з захистом (порушенням) своїх прав щодо Суду. Взаємодія між гілками влади і внутрішній регламент роботи гілок влади є не проблемою Конституції, а інших відповідних законів.

Принципи прийняття та зміни Конституції задля її прямої дії:

Конституція розробляється і змінюється не шляхом досягнення компромісу інтересів, а на основі принципів, бо тільки принцип може діяти безпосередньо, не залежати від інтерпретації, оскільки завжди можна відстояти первісне значення принципу;

Конституція приймається прямим голосуванням усього народу і тому підтримується його во-

лею і згодою — конституція підтвердження права і свободи цілого народу на відміну від будь-якого окремого закону, тому вона діє прямо;

Принципи застосування прямої дії Конституції:

для безпосередньої дії Конституції непотрібні інші закони та роз'яснювальні акти й укази;

дії, що суперечать Конституції, повинні бути негайно припинені Судом, а у випадку наявності в таких дія злочину, тим же Судом повинна бути ініційована кримінальна справа;

інформація про неконституційні дії може бути передана до Суду будь-якою людиною не анонімно, яка в разі необхідності може вимагати свого захисту від можливих посягань з боку підозрюваних;

статті, що суперечать усім цим переліченим принципам, не мають прямої дії і повинні бути витлумачені Судом у такій інтерпретації, яка показує суть прямої дії.

Отже, продовжити розгляд даної проблематики автор планує у другій частині статті.

(Продовження в № 2 (64) 2009 альманаху «Грані»)

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев С.С. Политические системы и политическая организация общества // Социально-политические науки. – 1992. - №1.
2. Анохин М.Г. Политическая система: переходные процессы. – М., 1996.
3. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. – К.: Преса України, 1996.
4. Лунь З. Правова охорона Конституції: до питання про постановку проблеми // Право України. – 2002. - №7.
5. Мурашкін Г. Законодавство України про Конституційний Суд / Правова система України: теорія і практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. – К., 1993.
6. Шаповал М. Основний Закон України і референдум: до питання про стабільність Конституції // Право України. – 2006. - №5

В.Т. ШАТУН

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Шатун Володимир Тимофійович – виконуючий обов'язки доцента кафедри державної політики та менеджменту Інституту державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили

У період світових трансформаційних перетворень у геополітичній сфері забезпечення національної безпеки України є досить актуальним питанням.

Сьогодні загроза національним інтересам досягла рівня, який вимагає розробки і впровадження системної політики їх захисту, передусім підвищення ефективності державного управління у сфері забезпечення національних пріоритетів.

Концептуальні засади національної безпеки України викладені у Законі України «Про основи національної безпеки України» [1], в Указі Президента України «Про воєнну доктрину України» [2] та інших нормативно-правових актах, а також у міжнародних договорах України.

Метою даної статті є аналіз стану національної безпеки України та її забезпечення шляхом євроатлантичної інтеграції.

Закон «Про основи національної безпеки України» відповідно до пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. У статті 1 Закону викладено основні визначення складових національної безпеки:

– національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам;

– національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток;

– загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України [1].

Таким чином, поняття «національна безпека» визначає стан захищеності життєво важливих цінностей та інтересів як суспільства в цілому, так і окремих його громадян. Тому визначальним чинни-

ком, що впливає на формування державної політики у цій сфері, є загрози її національним інтересам. Причому як воєнного, так і невоєнного характеру.

Пріоритетами національних інтересів України є:

– гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;

– розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

– захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;

– забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;

– створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

– збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

– забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

– розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпечний простір;

– розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [1].

Існування, самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Основні принципи забезпечення національної безпеки:

– пріоритет прав людини;

– верховенство права;

- пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів;
- адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам;
- демократичний цивільний контроль за воєнною сферою, а також іншими структурами в системі забезпечення національної безпеки;
- дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їх взаємна відповідальність;
- чітке розмежування повноважень органів державної влади [1, 5].

Національна безпека держави може забезпечуватися двома способами: за рахунок участі у потужних військових блоках або за допомогою самостійного потенціалу. Починаючи з 1992 року і до 1996 року ядерна зброя в Україні була ліквідована. В результаті цього наша держава позбулася могутнього військового потенціалу. Відмова України від засобів ядерного стримування та її приєднання до договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерної держави унеможливили формування самодостатньої системи безпеки України. З ліквідацією ядерної зброї Україна втратила можливість самостійно ліквідувати як загрози з використанням зброї масового знищення, так і небезпеку із застосуванням звичайних озброєнь.

В існуючих умовах національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах, як політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо.

Сьогодні національна безпека будь-якої країни не може бути повною мірою забезпечена лише власними силами без тісної співпраці з впливовими міжнародними організаціями регіонального та глобального рівнів. Ця тенденція особливо яскраво проявилася у зв'язку з розгортанням демократичними країнами масштабної боротьби з міжнародним тероризмом, який довгий час розглядався, принаймні, як потенційна локальна загроза.

Розширення європейських та євроатлантичних структур – це не лише розширення зони стабільності і безпеки, а й зростання економічного потенціалу Європи. Сьогодні, коли економічна безпека стає одним з найважливіших компонентів національної безпеки, Європейський Союз та НАТО все більше відіграють провідну роль у забезпеченні стабільності на континенті, й Україна не може стояти осторонь цих процесів.

Водночас ці тенденції розглядаються Україною не лише з позицій розширення формату «колективної безпеки» та «спільного ринку». Це формування нової архітектури європейської безпеки, яка має комплексний характер і різні виміри – політичний, економічний, воєнний, гуманітарний тощо.

В Україні з проголошенням незалежності гостро постало питання не реформування, а, по

суті, створення заново на системній основі структур сектора безпеки, оскільки до 1991 року це були структури колишнього СРСР.

Європейський досвід вирішення такої проблеми полягає у налагодженні ефективного управління у сфері безпеки та оборони. Це включає реформу законодавства, структурні перебудови та зміну внутрішньої культури силових інститутів держави.

Центральним завданням при цьому є впровадження і зміцнення демократичного цивільного контролю [4].

Економічний стан в Україні не дозволяє розвинути в найближчий час армію, яка б могла повноцінно захищати національні інтереси. Збройні сили (ЗС) в країні радикально скорочуються, починаючи з 1992 р. У 1992 році вони становили 780 тисяч військовослужбовців. У 1996 році ЗС України налічували лише 245 тисяч осіб [6, 87]. Таким чином, надійно гарантувати безпеку України можна лише за допомогою союзницьких відносин із стороною, в якій є військовий потенціал. У свою чергу, наша держава має унікальне для європейської безпеки геостратегічне значення. Цей факт спричиняє підвищений інтерес Альянсу до нашої країни. Геополітичне становище України має ту перевагу, що її територія є достатньо великою та зручно розташованою. Завдяки своїм розмірам, стратегічному і геополітичному розташуванню вона здатна посісти достойне місце в системі загальноєвропейської безпеки.

Для України виявляється привабливою демократичність вирішення міждержавних проблем у межах НАТО, а також геополітичний плюралізм серед країн Західної і Центральної Європи. Українські національні інтереси можуть бути реалізовані в межах Альянсу, де враховуються інтереси всіх партнерів. Завдяки своїм можливостям у сфері безпеки Україна може розраховувати на дуже важливе місце в системі євроатлантичних відносин. Крім того, чимало національних інтересів України є близькими, а подекуди й тотожними інтересам членів НАТО. Насамперед це стосується збереження суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України. Організація Північноатлантичного договору є на сьогодні найбільш ефективним механізмом забезпечення стабільності в світі. Інтерес Альянсу стосовно членства інших країн в Організації полягає, передусім, у посиленні безпеки євроатлантичного регіону. НАТО приділяє увагу відносинам у розвитку співробітництва з Україною у багатьох сферах, оскільки наша держава являє собою країну, від якої багато в чому залежить мир на європейському континенті.

Стратегічна концепція НАТО, прийнята у 1999 році, визначає, що союзники беруть на себе зобов'язання забезпечувати не тільки спільну оборону, але й мир і стабільність в усьому євроатлантичному регіоні. Концепція побудована на таких засадах:

- широкий підхід до безпеки, який охоплює

політичні, економічні, соціальні та екологічні чинники, а також оборонний вимір Альянсу;

- міцні трансатлантичні відносини;
- підтримання військової спроможності Альянсу, необхідної для забезпечення ефективності військових операцій;
- розвиток оборонних можливостей європейських членів Альянсу;
- збереження адекватних структур і процедур запобігання конфліктам і врегулювання кризових ситуацій;
- ефективне партнерство з країнами – нечленами НАТО на основі співпраці і діалогу;
- розширення Альянсу і політика відкритих дверей для вступу нових членів;
- продовження роботи щодо укладання далекосяжних угод з контролю за озброєннями, роззброєння та боротьби з розповсюдженням зброї масового знищення [8, 19].

Стратегічна концепція НАТО у статті 37 зазначає, що «Україна посідає особливе місце в євроатлантичному просторі безпеки і є важливим і цінним партнером у справі розвитку стабільності та спільних демократичних цінностей. НАТО зобов'язується й надалі зміцнювати своє партнерство у справі розвитку стабільності та спільних демократичних цінностей... Альянс продовжує підтримувати суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її без'ядерний статус, які НАТО вважає важливими чинниками стабільності та безпеки в Центральній і Східній Європі, а також в Європі загалом» [6, 91].

9 червня 2005 року на засіданні Комісії Україна – НАТО на рівні міністрів оборони учасники підтримали рішення про комплексний підхід до реформування сектора безпеки і оборони України, який охоплюватиме найбільш важливі складові: персонал; інституції; цивільний і демократичний контроль; стратегічне оборонне планування; ресурси.

Керівництво проведенням оборонного огляду було організовано в Україні на всіх рівнях державного управління. Механізм його реалізації передбачав регулярні засідання під керівництвом голови уряду в рамках роботи Державної комісії з питань реформування ЗС України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу України, а також робочих зустрічей на рівні експертних комісій міністерств та державних установ, які були залучені до його проведення.

В Україні вперше з'явився такий документ, як Стратегія національної безпеки України. Його поява була викликана тим, що подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребував чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах та цілях, які мали б відповідати викликам і загрозам ХХІ століття, її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки.

Головна мета Стратегії – визначити такий рівень національної безпеки, який би гаран-

тував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, захист прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету української держави у сучасному світі [3].

Стратегію національної безпеки України розроблено на виконання частини II статті 2 Закону України «Про основи національної безпеки України». Вона окреслює цілі та напрями державної політики національної безпеки на середньострокову та короткострокову перспективу і є своєрідною «дорожньою картою» для комплексного планування діяльності органів державної влади у сфері внутрішньої та зовнішньої політики на основі національних інтересів, розроблення перспективних взаємоузгоджених планів та програм [1]. Нею передбачається розвиток правових засад такого управління через підготовку відповідних законів, концепцій, доктрин, стратегій і програм, зокрема:

- концепції розвитку Воєнної організації держави;
- стратегії воєнної безпеки;
- законів України про державну службу, Службу безпеки України та інші складові сектора безпеки;
- нових законів «Про профілактику злочинності», «Про перехоплення телекомунікацій»;
- внесення змін і доповнень до Кодексу про адміністративні правопорушення тощо;
- національної програми протидії тероризму і екстремізму;
- нових редакцій Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів;
- концепції розвитку національної інноваційної системи;
- національної стратегії формування інформаційного суспільства;
- доктрини інноваційного та науково-технологічного розвитку [3].

Затвердження Стратегії національної безпеки підтверджує спрямованість на подальше утворення демократичних цінностей в Україні, продовження економічних трансформацій, реалізацію завдань європейської та євроатлантичної інтеграції держави.

Імплементация Стратегії національної безпеки України має відбуватися через удосконалення правових та організаційних механізмів управління даною сферою, його відповідного інтелектуально-кадрового і ресурсного забезпечення.

Українському керівництву важливо переконати народ України в тому, що його амбіційна програма реформ і прагнення членства в НАТО слугують інтересам країни. Очевидно, що багато людей в Україні усе ще з підозрою ставляться до НАТО й асоціюють Альянс зі стереотипами часів «холодної війни».

За результатами соціопитування, 51% громадян, оцінюючи рівень своєї поінформованості про НАТО, визначають його як низький або

відповідають, що взагалі нічого не знають про Альянс. Чим вище рівень поінформованості про НАТО, тим частіше респонденти готові голосувати за вступ України в цю оборонну організацію: їхній відсоток росте від 1,2% серед тих, хто нічого не знає про Альянс, до 33,9% серед тих, хто оцінює рівень своєї поінформованості про НАТО як високий [10].

У Словаччині також на початку процесу євроатлантичної інтеграції існували проблеми з громадською підтримкою, подібні до українських. У 1999 році входження Словацької Республіки до НАТО підтримували лише близько третини громадян. Однак завдяки якісно організованій інформаційній кампанії та досягненню політичного консенсусу всередині країни у 2004 році на момент вступу країни до Альянсу рівень підтримки сягав уже двох третин. Серед інших чинників позитивних змін фахівці називають також розбудову комунікаційної системи та реформування збройних сил [7].

Держави – члени Альянсу запропонували свою допомогу українському керівництву в питаннях інформування суспільства про те, що таке сьогоднішня НАТО, і роз'яснення відносин між НАТО і Україною. Якщо захопити людей подивитись на Альянс по-новому, вони зможуть зрозуміти, як НАТО трансформувалось після закінчення «холодної війни» і як для розв'язання нових завдань у сфері безпеки вона розбудовує нові партнерства в євроатлантичному регіоні, зокрема буде стратегічні відносини з Росією [8, 228].

На рівні держави діалог з громадою визначається інформаційною політикою, що проводить відповідний державний орган. Ефективність інформування суспільства про дії влади визначається, насамперед, такими вимогами до інформації:

- актуальність: зібрана інформація є оперативною;
- достовірність: на основі цієї інформації можна приймати ефективні рішення;
- достатність: інформація повинна бути такою, що глибоко та всебічно висвітлює ту чи іншу проблему;
- доступність: існування дійових механізмів отримання інформації, доступних для кожного громадянина;

– ясність: оформлення інформації у зрозумілій та чіткій формі [5, 53].

Таким чином, державна інформаційна політика передбачає налагодження двостороннього спілкування для встановлення загального, спільного комунікативного простору між громадськістю та органами державної влади, досягнення взаєморозуміння, яке базується на достовірності, компетентності та актуальності інформації.

Підсумовуючи наведене, зазначимо:

- реформування сектора безпеки України є однією з найважливіших проблем державної політики;
- національна безпека країни може бути забезпечена або за допомогою могутнього потенціалу стримування, або за рахунок участі у впливових потужних міжнародних організаціях;
- економічна ситуація в країні істотно знижує можливість самостійно розвинути у найближчій перспективі військовий потенціал стримування, достатній для захисту національних інтересів України власними силами;
- зміцнення держави, забезпечення постійного зростання всіх складових могутності країни – політичної, економічної, військової та отримання максимально високих гарантій зовнішньої безпеки можливе лише за умови інтеграції у євроатлантичне співтовариство;
- вступ до НАТО, ефективної і перевіреної часом структури міжнародної безпеки, відповідає національним інтересам України, в основі яких є збереження незалежності, територіальної цілісності, зміцнення міжнародного престижу країни;
- Україна попри всі негаразди і певні внутрішньополітичні ускладнення практичними діями підтверджує свій курс на інтеграцію до євроатлантичних структур безпеки;
- проголошений політичним керівництвом країни курс на розбудову правової, демократичної держави та громадянського суспільства стверджує орієнтацію нашого суспільства на європейські демократичні цінності;
- важливою складовою у роботі щодо реалізації стратегічного курсу України на повноправне членство в НАТО є підвищення рівня поінформованості громадян про зміст і шляхи реалізації національних інтересів, мету євроатлантичної інтеграції України, Альянсу та його співробітництво з Україною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – С. 351.
2. Указ Президента України від 15 червня 2004 року № 648/2004 «Про воєнну доктрину України» // <http://www.gdo.kiev.ua/files/db.php?st=2005&god=2004>
3. Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 «Стратегія національної безпеки України» // <http://www.gdo.kiev.ua/files/db.php?st=389&god=2007>
4. Горбулін В.П. Досвід України у реформуванні сектора безпеки та шляхи імплементації Стратегії національної безпеки (Варшава, 1 червня 2007 року) // <http://www.nceai.gov.ua/217.0.0.1.0.0.phtml>
5. Колосок О.В. Структура, функції публік рілейшнз органів державного управління у технології формування позитивного іміджу // PR в органах державної влади та місцевого самоврядування / За ред. В.М. Бебика. – К.: МАУП, 2003. – 257 с.
6. Палій О. Навіщо Україні НАТО? – К.: Дніпро, 2006. – 141 с.
7. Бюллетень «Україна – НАТО». – 2007. – № 46.
8. Довідник НАТО. – 2006. – 383 с.
9. Економічний часопис – XXI – 2006. – № 11-12.
10. <http://www.day.kiev.ua>

О.В. КАРЧЕВСЬКА

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Карчевська Олена Василівна - аспірантка кафедри політології Східно-українського національного університету імені Володимира Даля

Демократичні перетворення, що відбуваються в Україні, є початком великих і всебічних інноваційних трансформацій в усіх сферах суспільства. Вони наочно демонструють не тільки пріоритети майбутнього розвитку, але й недоліки, які заважають динаміці політичних процесів. На цьому тлі проблема активізації громадянського суспільства є нагальною потребою, яка не може бути вирішена без реалізації принципів та функцій правової держави.

Актуальність даної теми обумовлена доктринаю демократичної правової держави, яка була закріплена в Конституції України. Вона затвердила пріоритети демократичного розвитку, без реалізації яких неможлива побудова сильної держави і розвинутого громадянського суспільства. Також важливою передумовою формування громадянського суспільства, демократичної, правової держави є не лише внутрішньополітичні інтереси, але й зовнішні чинники, які обумовлені роллю та місцем політичної системи України в умовах глобалізації. По суті, при всій різноманітності рівня політичних систем їхня результативність залежить від розкриття персоніфікованих основ політики, залучення політичного «Я» кожної людини.

У взаємопов'язаному глобалізованому світі Україна прагне стати рівноправним партнером. Для реалізації цих амбітних устремлінь потрібною умовою є розвиток засад демократичності, права, розвинених економічних відносин, високого культурного і духовного потенціалу громадянського суспільства. Досягти таких високих щаблів можна лише сповідуючи верховенство закону, сталий правопорядок, ефективну власність, відповідальну виконавчу та законодавчу владу, створивши незалежну судову систему, незалежні ЗМІ, громадське самоврядування тощо. Усі вищезазначені аспекти і є сутністю та змістом правової держави.

Як зазначають автори монографії «Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні», розв'язання проблем суспільства і держави, зокрема, в соціально-правовій і гуманістичній сферах, економіці та політиці, неможливе без розроблення й реалізації концепції відносин держави та громадянина, держави й інститутів громадянського суспільства. Мало оголосити, що «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна,

правова держава» [1, 1], потрібно на практиці довести, наскільки вона демократична, соціальна і правова, якщо переважна більшість населення відкидає такі її характеристики, як передчасні, а суспільство політично і духовно розколоте [6, 60].

Протягом останніх десятиліть дослідження різноманітних проблем громадянського суспільства здійснювалося представниками різних шкіл та напрямів як в Україні, так і на Заході. Серед них можна назвати американських учених – Дж.Александера, А.Лейпхарта, К.Фіцпатрик; англійських – Р.Дарендорфа, Є.Джессі, Є.Сліса; німецьких – М.Кляйнеберга, П.Козловські, Ю.Хабермаса та ін., французьких – Д.Кола; польських – Є.Вятра, Е.Шацького; чеських – А.Оркень, Д.Чепелі; російських – К.Гаджієва, Ю.Сунгурова; українських – М.Михальченка, А.Колодій, Ф.Рудича, Г.Зеленько, Г.Щедрову та інших. Безпосередньо проблемі становлення громадянського суспільства в Україні присвятили свої роботи Ф. Рудич, В.Барков, Б.Кузьменко, О.Лавринович, В.Полохало, Ю.Ганжуров, Ю.Римаренко, М.Рябчук, М.Томенко та ін.

Науковці з різних боків аналізують інститут громадянського суспільства. На нашу думку, вони єдині в такому висновку, що для української держави громадянське суспільство виступає своєрідним гарантом демократизації та перепону на шляху надмірного зростання авторитарних тенденцій. Саме його інститути – політичні партії, професійні об'єднання, рухи здатні ефективно виражати й обстоювати суспільні інтереси і потреби. Саме завдяки цьому громадянське суспільство набуває значення головного орієнтиру процесу політичної трансформації.

Дослідження громадянського суспільства свідчать про те, що актуальність даної проблематики не зменшується й у світі. Вона важлива як для стабільних демократій, так і для перехідних суспільств, які пройшли стадію лібералізації тоталітарних й авторитарних режимів і розв'язують завдання переходу до демократії і її консолідації [4, 47].

Таким чином, метою цієї статті є здійснення аналізу залежності процесу інституціоналізації громадянського суспільства від зміцнення пріоритетів правової держави у взаємодії з суспільством.

Учення про правову державу сягає глибини

віків. Сам термін «правова держава» вперше було вжито у першій половині XIX ст. у працях німецьких правознавців К. Вількер, Р. Фон Моль та ін. Філософська основа правової держави була сформульована І. Кантом, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Обстоючи принцип взаємної відповідальності держави і громадян за дотримання законів, філософ стверджував, що кожний громадянин повинен мати таку саму можливість примусити володаря до точного й безумовного виконання закону, як і володар – громадянина [8, 375]. Сучасна парадигма «правової держави» передбачає раціональне поєднання індивідуальної та громадянської свободи з державною владою, регулювання їхніх відносин відповідно до конституційного ладу, що встановлюється на основі консенсусу. Метою державної політики проголошується забезпечення автономії особи через поєднання вимог свободи з рівністю – основні права людини в їх динаміці та розвитку.

Правова держава виступає як гарант прав людини і є відповідальною за рівноправний розподіл певних благ. Правова держава – це вища форма державного буття, яку виробило людство. Тому пріоритет такої держави – це шлях до розвинутого громадянського суспільства і стабільної демократії.

На думку М.І. Михальченка, на шляху до правової держави Україна поки що зробила два кроки. Вона відмовилася від радянської системи соціально-правової держави (рівність у бідності й середньому (за радянськими критеріями) достатку, формально рівні права в політичній і соціальній сферах, жорсткий державний патерналізм щодо особи, сім'ї, колективу тощо); а також проголосила перехід до соціально-правової держави «західного» зразка [6, 92].

У рамках такого переходу інститути державної влади мають спрямуватися на демократизацію та гуманізацію суспільного життя, реалізацію соціальної рівності і свободи народу, щоб не протиставляти себе громадянському суспільству і не стримувати його формування.

Держава як система політичних інститутів залишається найважливішим елементом трансформації і модернізації суспільства, і навіть розвинене громадянське суспільство не заперечує її регулятивної ролі в цьому. Тому зрозуміло, що для динаміки цих процесів потрібні і сильна держава, і розвинене громадянське суспільство [6, 93].

Правова держава в Україні можлива за умови її взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Інститут держави становить собою відносно незалежну від суспільства систему. Тому будь-які суспільні потреби, перш ніж вони перетворюються в спільні інтереси, повинні в якості «імпульсу» – громадянської ініціативи, пройти шлях інституціональних погоджень і трансфор-

мувань у структурах та механізмах держави як апарат.

Громадянське суспільство є цілісним системним соціальним організмом. Його системність – явище багатопланове, в основі якого лежать організованість і впорядкованість суспільних відносин, що визначають його буття. Як і будь-яка інша система, громадянське суспільство, з одного боку, саморегулюється, вміщуючи внутрішні резерви самовідтворення, а з іншого – об'єктивно потребує державного регулювання, в якому вирішальну роль відіграє право.

Стратегія формування громадянського суспільства в Україні у XXI столітті, на нашу думку, й полягає саме в гармонійному розвитку духовних, політичних, економічних основ життя суспільства і держави, що має на меті розкриття потенціалу головної цінності цивілізації – людини, громадянина.

Слід підкреслити, що тільки демократична, правова держава може забезпечити вирішення цих завдань. Її сутність полягає в затвердженні панування закону і конституційного правопорядку. І для держави, і для громадянського суспільства дані проблеми є нагальними, тому їх вирішення потрібно здійснювати з боку кожного з цих інститутів. При цьому слід підкреслити зацікавлену участь у вирішенні зазначених завдань громадянського суспільства, а саме таких його інститутів, як наукове співтовариство, засоби масової інформації, політичні партії і рухи, профспілки і громадські об'єднання тощо.

Світовий і вітчизняний досвід показує, що панування закону і конституційний порядок неможливі без постійної боротьби громадян за свої права, за відповідальну, чесну й ефективну державну владу. Тому суттєвою передумовою для посилення впливу інститутів громадянського суспільства на владу є їх кількісне зростання та підвищення організаційної спроможності.

Останніми роками в Україні інтенсивно продовжується процес формування сучасної мережі громадських організацій та об'єднань. Станом на 1 січня 2008 р. зареєстровано: громадських організацій та їх осередків – 54862 (майже на 8 тисяч більше, ніж два роки тому); профспілок та їхніх місцевих об'єднань – 20405 (на 4,8 тисячі більше, ніж у 2006 р.); благодійних організацій – 10988 (на 1,4 тисячі більше 2006 р.) [9, 83]. Нині в країні діють 2546 громадських організацій всеукраїнського рівня, серед яких близько 930 благодійних організацій та 141 політична партія.

Як свідчать аналітичні дані, активні та постійно діючі громадські організації становлять лише 8–9 відсотків від їх загальної кількості в Україні, або близько 5 тисяч організацій [5].

Основною мотивацією створення громадських організацій є прагнення українських громадян активно впливати на демократизацію суспільства, самоутверджуватися й реалізувати

свої знання, досвід, лідерські якості; відстоювати правові, соціальні, майнові, економічні, освітні, культурні, етнічні, спортивні та інші права й інтереси; зміцнювати демократичні та громадянські позиції, захищати інтереси співвітчизників, набуті права на отримання фінансування своєї діяльності.

Найбільш активно діють громадські правозахисні організації, ефективно здійснюючи нагляд за реалізацією державних програм, законністю рішень виконавчої влади. Захист прав громадян – найбільш актуальна проблема України, тому представництво, захист прав і законних інтересів громадян належать також до найпоширеніших видів діяльності недержавних організацій [2].

Тому подоланню кризових явищ суспільно-політичного буття держави значною мірою може сприяти залучення широкої громадськості до процесу підготовки та прийняття управлінських рішень. Також за їх участю може відбуватися надання послуг, інноваційна роль яких буде реалізовуватися за рахунок більшої гнучкості громадських організацій та їх здатності діяти за новими «соціальними» технологіями. Ініціювання й розповсюдження соціальних змін, які вони здатні здійснювати пов'язуючи окремих громадян з політичним процесом, представляючи їхні інтереси та відстоюючи права, буде також сприяти демократизації суспільства [10, 69].

На нашу думку, активізація даного процесу потребує не лише наявності конституційно закріплених прав і свобод та демократично сформованих політичних інститутів, але й ефективних механізмів та засобів впливу громадян на діяльність органів влади. Результативність взаємодії суспільства та влади безпосередньо залежить від рівня інституціоналізації суспільно-політичної діяльності громадян, що, у свою чергу, здатні забезпечити організації громадянського суспільства [11, 101].

Однак фактичні дані, що характеризують громадську думку, свідчать про очевидну нерезультативність взаємодії населення та влади через інститути громадянського суспільства. Так, середній бал індексу довіри (за 5-бальною шкалою) до благодійних фондів, громадських асоціацій і об'єднань протягом трьох років – 2004, 2005 і 2006 – залишався незмінно низьким – на рівні 2,4 бала. Таке ж значення (2,4 бала) мав середній індекс довіри громадян до політичних партій [12, 26-28, 30]. У 2007 році за даними національного репрезентативного соціологічного опитування на питання про довіру до громадських об'єднань сума відповідей «Повністю не довіряю» та «Скоріше, не довіряю, ніж довіряю» склала 43%, у той час, як сума відповідей «Повністю довіряю» та «Скоріше, довіряю, ніж не довіряю» склала лише 35 % [7].

Удосконалення взаємодії влади з інститутами громадянського суспільства обумовлене дея-

кими стримуючими чинниками, серед них: недостатня фінансова база суб'єктів громадянського суспільства. Адже вітчизняна фінансова підтримка громадського сектору складає 0,1 % проти 2–3 % видаткової частини бюджету в країнах Європи. В Україні діє неефективна структура фінансування громадських організацій, в якій частка «пожертв» приватних вітчизняних та іноземних донорів становить 73 %, а з боку держави – лише 2 % [3, 40, 46]. У той же час державне фінансування структур громадянського суспільства в країнах Центральної Європи становить 30–40 %, а в більшості країн Західної Європи державне фінансування є основним джерелом.

Також існують проблеми в сфері нормативно-правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства. Автори монографії «Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку» звертають увагу на наступні протиріччя між нормами національного законодавства та Рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій в Європі №СМ / Rec (2007) 14: відсутність у юридичних осіб права виступати засновниками громадських організацій та неможливість створення спільних об'єднань фізичними та юридичними особами; поділ громадських об'єднань за їх територіальним статусом на міжнародні, всеукраїнські та місцеві, що призводить до заборони провадити свою діяльність за межами території реєстрації та викликає додаткові складнощі у процесі реєстрації; дозвіл громадським об'єднанням захищати права тільки своїх членів, що, практично, рівнозначно забороні захисту прав інших громадян та ставить під сумнів зацікавленість держави у розвитку правозахисного руху [11, 105-106].

Таким чином, слід констатувати, що недоліки у правовому забезпеченні реалізації конституційних прав громадян певною мірою унеможливають процес інституціоналізації громадянського суспільства, значно зменшують його ефективність.

Досліджуючи ситуацію в сучасній Україні, слід зазначити, що перехідний період протікає в складній і суперечливій ситуації. Дефіцит обґрунтованих з теоретичної і практичної точок зору концепцій соціальних і політичних реформ - причина нецивілізованого перерозподілу власності, політична свобода стала сприйматися як вседозволеність. Став зростати рівень соціальної напруженості в суспільстві.

У даний час дії української влади не завжди послідовні і з'ясовані. Це стосується як Верховної Ради України (безладний характер законотворчості), так і уряду (політика реагування на запити груп тиску). Також немає злагодженої взаємодії інститутів влади. У подібних умовах проміжні цілі реформ, буду-

чи досягнутими, не наближають до виконання довгострокових або кінцевих завдань, а самі утворюють статичну конфігурацію суспільства, фіксуючи стан останнього на перехідних етапах. У результаті цього перехідний період може стати вічним станом, як свідчить політична теорія.

Тому можна зробити висновок, що умовою переходу до реальних, а не декларативних результатів є вироблення загальнонаціональної стратегії побудови правової держави і координування дій органів державної влади.

Основою такої стратегії має стати теза, що теорія правової держави – це конституційно зафіксоване положення, яке має сенс, якщо ці положення реалізуються і починають здійснювати функцію захисту людини як особистості і властивого їй прагнення до збереження власної гідності й свободи [13, 295]. Тобто, про правову державу мова може йти тільки в тому випадку, коли зафіксовані на законодавчому рівні права громадян будуть забезпечені ефективними механізмами їх реалізації. Певним генератором та контролером таких механізмів якраз і має стати громадянське суспільство, яке через свої інститути повинно забезпечувати: вплив на законотворчу діяльність та роботу органів виконавчої влади; суспільний контроль за діяльністю правоохоронних та судових органів у сфері реалізації конституційних прав.

На нашу думку, в якості висновку видається необхідним сформулювати положення щодо співвідношення категорій «громадянське суспільство» та «правова держава» в політичному контексті: інституціоналізація громадянського суспільства неможлива поза межами правової держави (без законодавчого закріплення

прав громадян), в той же час розвиток та існування правової держави забезпечується функціонуванням громадянського суспільства як найбільш ефективного засобу захисту прав людини.

Рівноправні відносини суспільства і влади, розвинені інститути громадянського суспільства – невідмінна умова цивілізованого вирішення політичних і соціальних конфліктів, примирення суперечливих і різноспрямованих інтересів людей, громадянської і соціальної злагоди в суспільстві. Без цього неможливі стійкий і ефективний розвиток країни, її конкурентоспроможність у світовій спільноті.

Треба зазначити, що найбільш актуальною для країни є проблема формування не суспільства, а саме стабільної держави, яка здатна задовільно виконувати свої головні функції, які не в політичній риторичі, а на ділі працюватимуть на користь суспільства. Тільки через це можлива поява неконфронтаційної влади громадянського суспільства, що має з нею спільні інтереси. Державі потрібне не тіньове, а дійсно активне суспільство, оскільки без його підтримки ці інтереси не можуть бути задоволені. Отже, громадянське суспільство має запропонувати зрозумілі орієнтири, які будуть прийняті державою.

Таким чином, створення і функціонування в Україні правової держави не в декларативному сенсі, а як системи нормативного та організаційного забезпечення прав громадян, дозволить створити ефективний механізм участі суб'єктів громадянського суспільства у реалізації державної політики. І на нашу думку, дозволить прискорити процес інституціоналізації громадянського суспільства в сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво 2006. – 159 с. – (Бібліотека офіційних видань).
2. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2007. – № 42 (671); 11–18 листопада. – Режим доступу до газети:
3. <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/>.
4. Вінніков О. Фінансування організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / [М. Лацуба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український]; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – 154 с.
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
6. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. // <http://www.minjust.gov.ua/0/news/11489>.
7. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / [За заг. ред. Ф. М. Рудича, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжурова та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
8. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: березень 2007 р. [Електронний ресурс] / (За результатами національного репрезентативного опитування Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центру «Соціальний моніторинг») – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua>.
9. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / [А. Колодій, Д. Климанська, Я. Комина, В. Марченко]. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
10. Статистичний бюлетень за 2007 рік. – К., 2008. – 254 с.
11. Тамбовцев В. Государство как инициатор развития гражданского общества / Тамбовцев В. // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 69-77.
12. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.
13. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / За ред. Н. В. Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 26–28, 30. (Наводиться за: Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.)
14. Цветков В., Горбатенко В. Демократія. Управління. Бюрократія. – К., 2001. – 248 с.

О.О. ПРОСКУРИНА

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В УМОВАХ НОВИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ СУЧАСНОСТІ: «ЦИФРОВА ДЕМОКРАТІЯ», «ЕЛЕКТРОННИЙ УРЯД», «ЕЛЕКТРОННА ДЕРЖАВА» – НОВІ ТЕРМІНИ ДЕМОКРАТІЇ

Проскуріна Олена Олександрівна - докторант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат політичних наук

Свого часу Г. Алеманд і С. Верба зазначили, що стійкість політичного режиму будь-якої держави багато в чому залежить від політичної культури суспільства, де цей режим установлюється. Якщо відсутня підтримка режиму на культурному рівні, то ймовірність його збереження дуже мала [8].

Як відзначає більшість дослідників, найсуттєвіших змін політична культура зазнає в так звані перехідні періоди, у періоди революційних змін або реформування суспільства й держави, коли відбуваються певні ціннісні, ідеологічні зсуви в масовій свідомості, обумовлені різкою зміною (погіршенням або покращенням) звичного способу життя, повсякденної практики.

А оскільки сучасні демократичні зміни (або перехідний період до демократичних змін) пов'язані із збільшенням впливу інформаційного поля й цивілізаційного фактора, отже, важливу роль у політико-культурному процесі виконує політична інформованість.

Думається, що демократія не є панацеєю, їй притаманні також і недоліки. Наприклад, невід'ємною рисою є тиранія думки більшістю; існують серйозні проблеми підрахунку голосів численного населення у великих державах або містах; часто представники населення не виправдовують сподівань своїх виборців, діючи часто проти волі останніх; багато громадян з різних причин ігнорують політичне життя; частина населення не має достатньої інформації або має рівень політичної свідомості, який не відповідає потребам сьогодення для прийняття адекватних рішень з різноманітних політичних питань; часто політична заангажованість політичної еліти блокує демократичний політичний процес у державі та ін. Отже, проблема формування демократичних політичних відносин зводиться не лише до проблеми освіченості, але частіше – до обізнаності населення. Не випадково критерій інформованості Р. Даль відзначав серед необхідних для демократії. Розмірковуючи про майбутні демократичні системи, він підкреслив, що «розвинуте демократичне суспільство активно намагатиметься зменшити помітну нерівність у здатності громадян ефективно брати участь у політичному житті, викликану

суттєвою мірою розподілом економічних ресурсів і позицій та сприятливих можливостей, а також розподілом знань, інформованості й когнітивних навичок» [3, 139].

Бурхливий темп розвитку й значне поширення нових інформаційних технологій дозволив Е. Лійву, А. Барду, Я. Зодерквісту, А. Мовсеяну [1, 4, 6] зробити висновок про те, що за умови масового їх поширення вдасться вирішити дві фундаментальні проблеми демократії – проблему інформованості й освіти населення та проблему урахування численних думок у масштабах держави чи регіону.

Проблема інформованості й освіти населення не вирішується автоматично, шляхом лише впровадження нових технологій; найважливішим чинником політичної освіченості у цьому зв'язку стає пізнавальний елемент, який охоплює політичну провіту громадян. Щодо проблеми, пов'язаної з технічним боком процедури урахування думки й голосів, то тут однозначно можна стверджувати, що нові інформаційні технології дозволяють її вирішити (з невеликими зусиллями).

За останній час у політологічному лексиконі з'явилися терміни «цифрова демократія» (її синоніми «теледемократія», «кібердемократія»), «електронне громадянство», «електронний уряд», «електронна держава» та ін. Їх поява пов'язана з ідеєю оптимістично налаштованих дослідників про втілення в реальності прямої демократії за допомогою нових інформаційних технологій.

У цьому зв'язку авторка ставить головною метою дати, насамперед, дефініцію понять «цифрова демократія», «електронний уряд», «електронна держава» та з'ясувати їх реальність в Україні.

Основний смисл «цифрової демократії» полягає в розширенні доступу виборців до законотворчої діяльності; можливості доступу виборців до інформації про стан поточних справ у державі.

Такий доступ збільшує ефективність зворотного зв'язку від громадян до представників влади, що сприяє в подальшому створенню реальної можливості в громадян лобювати власні інтереси без посередників і на регіональному і на державному рівнях. Це сприяє збільшенню

зацікавленості в участі пасивних громадян у політичному процесі. І в кінцевому підсумку, за рахунок зниження матеріальних витрат збільшується кількість питань, рішення з яких приймаються шляхом прямого голосування (референдуму).

Разом з тим з'явилися і нові проблеми, які ставлять під загрозу існування демократії в подальшому.

Пересічний громадянин має бути навчений навичкам використання нових інформаційних технологій. Якщо для молодих категорій населення перепон не так багато, то люди похилого віку зазнаватимуть серйозних труднощів під час роботи з комп'ютерною технікою або взагалі не зможуть її освоїти.

Кожен громадянин повинен мати доступ до технології, яка реалізує можливості «електронної» демократії. Це може бути особистий комп'ютер, термінал громадського доступу чи щось інше. Однак поки навіть найпередовіші в питанні комп'ютеризації населення країни (США, Великобританія, Скандинавія, Сінгапур, Японія) не так давно забезпечили тільки половину своїх громадян необхідною технікою й створили відповідну інфраструктуру. Багато хто вважає, що Інтернет й інші нові інформаційні технології є черговим інструментом еліти, а пересічні люди їм будуть недоступні.

Під державою в цьому випадку ми матимемо на увазі сукупність організацій і закладів, чия діяльність становить сферу управління суспільними відносинами. При цьому сутність держави (те, що обґрунтовує об'єктивну необхідність існування держави, а також те, чий інтересам вона служить) визначатиметься в рамках так званого маркетингового підходу, хоча існує й багато інших.

Відповідно до «маркетингового», або «ринкового», погляду держава становить особливий «сервісний центр», підприємство сфери послуг, основна мета якого – турбота про своїх клієнтів, тобто громадян, яка виражається в забезпеченні збереження для кожного його громадянських інтересів. Витоки цього підходу знаходимо в роботі Дж. Локка «Два трактати про правління» [5]. На його думку, державу заснували люди з метою захисту своєї власності, особистості, забезпечення рівності всіх перед законом. Створивши державу (своєрідного опікуна), народ постає як її підопічний і як її засновник. Останнє дає право народу відмінити закони, що суперечать його інтересам. Більше того, народ має право забрати владу в правителів, які порушують його природні права. Такий підхід дозволяє розглядати державу як відкрите акціонерне товариство, акціонерами якого є його громадяни. Уся діяльність такого підприємства-держави спрямована (точніше, повинна бути спрямована, виходячи із сучасних реалій) на задоволення потреб його акціонерів – громадян.

Очевидно, що нові інформаційні технології справляють модернізуючий вплив не лише на

окремих людей, їх об'єднання, але й на «державні машини» в цілому.

Донедавна державні проекти в галузі інформаційних технологій від початку й до кінця виконувались одним або кількома відомствами. За своїм змістом вони зазвичай зводились лише до раціоналізації наявних робочих процесів замість того, щоб заново продумати їх структуру, додати одні або відмовитись від інших. Але подібно тому, як нові інформаційні технології примусили багато організацій змінити не лише те, що вони роблять, але й те, як вони це роблять, ці самі технології здатні примусити перетворитися й найбільше, найбільш несхильне до змін підприємство – державу.

Сучасна концепція реформування бюрократичного апарату, відома як концепція «електронного уряду» (e-Government), передбачає створення в Інтернеті інформаційного порталу, який інтегрує весь комплекс послуг, що надаються державними органами, і забезпечує громадянам доступ до цих послуг через Мережу в режимі реального часу. Такі портали орієнтовані на те, щоб користувачі могли знайти необхідну інформацію, задати питання типу «як мені зробити те чи інше» або спитати про так звані життєві проблеми, наприклад, про зміну сімейного становища чи зайнятості. Громадянинові немає необхідності знати про всі організаційні тонкощі процесу, які він не бачить, оскільки портал виводить його туди, куди йому треба. Причому така технологічна інфраструктура, що дозволяє зв'язати громадянські служби й об'єднати їх між собою, може стати основою для захищеної внутрішньої урядової мережі, до якої матимуть доступ усі державні чиновники, що дозволить їм досягти кращої взаємодії між різними відомствами.

Функціонування «електронного уряду» містить три основні вектори взаємодії:

«уряд – уряд» (G2G): автоматизація відносин і документообігу між відомствами, контроль розробки, прийняття й виконання рішень і т. ін.;

«уряд – бізнес» (G2B): розрахунки за податками, держзамовлення на основі тендера й т. ін.;

«уряд – громадяни» (G2C): організація зворотного зв'язку, участь у виборах, розрахунки за податками й т. ін.

Видається, що виникла ідея «електронного уряду», по-перше, як продовження старих ідей про демократію, гласність, справедливість, добробут, боротьбу з бюрократизмом, більшу політичну ефективність, відкритість, які, у свою чергу, були задані всією парадигмою цивілізованого розвитку.

По-друге, можна сказати, що вона виникла «з нічого», як втілення нових ідей, репрезентованих у розумі самою Інтернет-культурою, аналогічно логіці розвитку загальної культури.

По-третє, як і у випадку з електронною комерцією, стали розроблятися відповідні засоби. Розпочалось з використання вже готових засобів, таких як сайт у Мережі. Зараз більшість державних органів різних

країн мають власні сторінки в Інтернеті, де вони розміщують інформацію про себе: цілі, функції, структуру, історію, порядок денний засідань, відомості про персонал, про заходи в цих органах та ін. Ці сайти передбачають односторонній зв'язок – від органу до користувача.

З розвитком концепції «електронного уряду» стали залучатися сільові засоби зворотного зв'язку: на сайтах з'явилися електронна пошта, форум, гостьова книга, тобто зв'язок став двостороннім. Державних органів, які використовують на сайтах засоби зворотного зв'язку, зараз теж немало. Прикладами є, скажімо, веб-сторінки Президента, Парламенту й Уряду України, а також різних українських партій.

Найбільш сучасними у світі є сайти державних органів, які дозволяють здійснювати офіційний і такий, що підлягає кількісному виміру, вартісний обмін. Продовження терміну дії ліцензії, виплата штрафу чи податків – приклади такого обміну. Існує кілька сотень таких сайтів, більшість з них працює на рівні уряду штату чи місцевого органу влади, але не на рівні центрального уряду країни. Більш витончені сайти можуть надавати користувачеві послідовні рекомендації, які стосуються подання заявки на отримання тієї чи іншої пільги або подання податкової декларації. Як приклад назвемо сайти департаменту праці штату Пенсильванія, Британської податкової служби, управління автотранспорту штату Аризона «Service Arizona», через який здійснюють операції від замовлення номерних знаків до заміни загублених техпаспортів. Завдяки елементам онлайн-самообслуговування функціонування таких сайтів заміняє роботу, яку раніше виконували державні службовці, що має, звичайно, координуватися з роботою, яка здійснюється поза Мережею. Очевидно, що ці сайти – відвертий виклик традиційним бюрократичним методам і порядкам.

Останній етап у розвитку «електронного уряду» передбачає наявність Інтернет-порталу, який інтегрує весь комплекс послуг уряду й забезпечує до них доступ, виходячи з потреб і функціональних аспектів, а не з наявної структури департаментів і відомств. Просте ім'я для входу в систему й пароль дозволяють користувачеві спілкуватися з будь-яким підрозділом уряду [10, 12]. У багатьох урядів уже є плани створення таких порталів, однак зараз лише два таких сайти мають рівень вищий від місцевого: МАХІ, створений в австралійському штаті Вікторія, і Citizen Centre, створений у Сінгапурі.

Портал Citizen Centre є прикладом найпередовішої у світі системи надання інтегрованих послуг. Він був одним з кількох проектів з «модернізації уряду», покликаних забезпечити дію державного сектора як єдиного організму (і сприймався як такий). Метою цього конкретного проекту було об'єднання корисних послуг і надання їх сінгапурським громадянам у вигляді зручного й легкодоступного пакета послуг.

Майже одразу ж стало зрозуміло, що цієї мети найкраще досягти шляхом створення єдиного всеохоплюючого Інтернет-порталу уряду. Це також сприяло б більшій готовності населення Сінгапуру до користування Інтернетом. За словами міністра освіти цієї країни Пітера Чей, «розвиток системи електронного державного обслуговування є вирішальним фактором, який забезпечує належний темп поширення інформаційних технологій та інформаційної культури в Сінгапурі. Така система сприятиме тому, що населення в цілому буде все більш готове використовувати інформаційні технології й мати про них уявлення, що є вирішальним компонентом «економіки знання». Готовність нашого населення використовувати інформаційні технології і його відповідні навички можуть дати Сінгапуру явну конкурентну перевагу» [11].

Безсумнівним лідером у галузі створення віртуального уряду є Великобританія. Її онлайн-портал UK Online слугує й «шаблоном», за яким намагаються діяти інші уряди, і прикладом реальних проблем на цьому шляху.

Роботу над UK Online було розподілено на два проекти: один – з розробки й створення сайту, інший – з інтеграції систем усіх департаментів з метою створення єдиного шлюзу для доступу до урядових служб, що і є метою порталу. Цілі англійського уряду досить амбіційні, а проблеми, які стоять перед ним, гігантські. За словами Стіва Демпсі з компанії Andersen Consulting (з 2001 р. називається Accenture), ще ніхто реально не усвідомив масштабів перемін, які принесе цей проект, і тієї очевидної неефективності роботи в рамках уряду, яку цей проект виявить. Пану Демпсі краще знати: Andersen Consulting була першопрохідником в управлінні великими проектами, пов'язаними з впровадженням інформаційних технологій у галузі державного обслуговування [9].

Згідно з останніми дослідженнями, які проводить ООН, покищо жодна держава не реалізувала потенціал концепції «електронного уряду». На сьогодні лише кілька країн (Іспанія, Німеччина, Фінляндія, Ірландія, Норвегія, США, Франція, Канада) надають громадянам веб-інтерфейс для здійснення вартісних транзакцій, таких як виплата податків [7].

Перехід до «електронного уряду» пов'язаний з вирішенням багатьох складних проблем для розвинутих держав. Для України – це складність технічного, економічного й політичного порядку.

Найбільш важливою є проблема інформаційної безпеки, пов'язаної, перш за все, із захистом особистих відомостей громадян, які зберігаються в Мережі. Державні органи навіть більшою мірою, ніж комерційні підприємства, були стурбовані можливими наслідками руйнівних атак на їхні комп'ютерні системи й соціальними негараздами, які могли б виникнути внаслідок цього.

Банки й страхові компанії мають можливість

здобувати приватну інформацію про своїх клієнтів, але вона не йде ні в яке порівняння з обсягом і рівнем тієї інформації, яку уряд має можливість отримувати про своїх громадян. Поки не буде надійної гарантії захисту такої інформації від несанкціонованого або незаконного доступу, можливості державних органів у конструктивному використанні Інтернету залишаться обмеженими через недовіру населення. Гострою є проблема доступності нових інформаційних технологій, відома як проблема «цифрової нерівності» (digital divide). У більшості розвинутих країн частка громадян, які мають доступ до Мережі з дому, все ще не досягає 50%, у середньому в світі вона більш ніж наполовину нижча. Державні органи не вибирають собі клієнтів, послуги, які вони надають, повинні бути доступними для всіх, причому основна частина їх роботи орієнтована саме на незаможних, менш освічених громадян і осіб похилого віку, тобто на ті верстви населення, які найменше комп'ютеризовані [6].

Друга половина ХХ століття виявилася переломною для людства. Інформаційний вибух, свідками якого ми є, за своєю масштабністю, обсягом і значимістю дозволяє говорити про інформаційну революцію у світовому співтоваристві. В історії розвитку людства відбулось кілька схожих революцій унаслідок появи нових технологій обробки інформації й засобів комунікації та наступної зміни культури людини.

Вплив нинішньої інформаційної революції на політичну галузь, який проявляється в трансформації політичних інститутів, політичної культури й політичних відносин, визнають багато дослідників у всьому світі [6].

Конкретні факти політичного розвитку сучасних розвинених демократій свідчать про практичну значимість заявленої в статті проблеми. Успіхи різноманітних комерційних організацій, які першими з громадянського сектора застосували нові інформаційні технології у своїй повсякденній діяльності, все більше привертають увагу політиків і державних діячів. Представники різних гілок і рівнів державної влади, які об'єктивно опинилися зараз перед необхідністю творчого пошуку нових методів і технологій державного управління, починають усвідомлювати потенційні переваги нових інформаційних технологій. Водночас удале впровадження цих технологій у структури процесів

державного управління багато в чому залежить від теоретичної розробленості цієї проблеми.

В орбіту трансформаційних зсувів у політичній галузі дослідник інформаційного суспільства Белл включив зміни в американській політичній системі, указавши на перехід функції «охоронців» до університетів і НДІ («інтелектуальних інститутів») і більш активну участь громадян в управлінні. У міжнародному плані прогнозувалася актуалізація таких проблем, як подолання розриву між багатими й бідними країнами, що приведе світ у стан трансформації, наповнить його великою кількістю комунікацій, які сприяють оновленню традиційних соціальних принципів, структур, звичаїв і уявлень. У галузі соціально-культурного життя Белл констатував зростання розмикання між культурою, яка стає гедоністичною, і соціальною структурою, яка прагне зберегти роль цінностей і авторитетів [2].

Учасники комісії прогнозували також появу засобів впливу на фізичний і психічний стан людей, передрікали формування уявлень про людину як про «острів у самому собі», підкреслювали можливість різноманітних форм антигромадського індивідуалізму.

Думаємо, що не з усіма твердженнями можна погодитись, але багато, про що говорили теоретики інформаційного суспільства, стає реальністю сьогодні й у нашій державі.

Таким чином, «електронна держава» – сукупність організацій і закладів, чия діяльність становить галузь управління суспільними взаємовідносинами. Держава, яка становить собою особливий сервісний «центр», «підприємство» сфери послуг, основною метою якого є турбота про своїх клієнтів, тобто громадян, що виражається в забезпеченні збереження для кожного його громадянських інтересів.

«Цифрова демократія» – це реальна можливість громадян (виборців) до ефективного зворотного зв'язку від громадян до представників влади, можливість лобювання власних інтересів без посередників і на регіональному, і на державному рівнях, через доступ до законотвірчої діяльності, до інформації про стан поточних справ у державі, створена на правовій основі.

«Електронний уряд» (e-Government) – інформаційний портал в Інтернеті, що інтегрує весь комплекс послуг, які надають державні органи, і створює громадянам можливість доступу до цих послуг через Мережу в режимі реального часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бард А., Зодерквист А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / пер. с англ. В. Мишукова. – СПб.: Стотгольм. шк. економики, 2004. – 643 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999. – С.678 – 723.
3. Даль Р. О демократии / пер. с англ. А.С. Богдановского; под ред. О.А. Алякринского. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 491 с.
4. Лийв Э. Х. Инфодинамика. Обобщенная энтропия и геонтопия. – Таллин, 1998. – 204 с.
5. Локк Дж. Два трактата о правлении // Соч.: в 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3.
6. Мовсеян А. Современные тенденции становления информационного общества в мировой экономике и России // Общество и Экономика. – 2001. – № 6. – С. 21 – 41.
7. Правительство и Интернет. Обзор The clair II Эксперт. – 2000. – 3 июля. – № 25. – С. 4. – <http://www.unpan.org/Gavernmen.asp>

8. Almond G. and Verba S. The Civic culture. Political Attitude and Democracy in Five Nations. – London, New Delhi. Sage Publications, 1989.
9. <http://www.accenture.com>
10. <http://www.arcicy ha Income;>
11. <http://www.ecitizen.com>
12. <http://www.etownhalLcom. batik.>

О.В. ГРОСФЕЛЬД

ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛІЗОВАНОЇ МОДЕЛІ ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Гросфельд Олена Володимирівна - аспірантка кафедри політичних наук філософського факультету Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

Механізм взаємодії суспільства і влади в процесі ухвалення політичних рішень в Україні сьогодні має корумпований характер; канали впливу на органи державної влади монополізовані могутніми групами тиску, а суспільні інститути не завжди спроможні відстоювати власні інтереси. Вказані тенденції зумовили необхідність дослідження засад формування цивілізованої моделі лобіювання в Україні.

Проблематика опосередкованого лобіювання знайшла своє відображення в роботах таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як П. Сайтел Фрайзер, В. Королько, Є. Тихомирова, Т. Лебедева, В. Моїсєєв, Дж. Беррі, В. Нестерович, К. Джост, Р.Девідсон, В.Олешек, В. Сергєєв та ін. У своїй більшості дослідники вказують на високу ефективність використання опосередкованого лобіювання і розглядають його як основну можливість легалізації лобіювання в Україні. Водночас окремі питання стосовно прикладів цивілізованого лобіювання та детального опису механізмів його проведення в Україні досліджені недостатньо.

Мета статті – виявити проблемні зони взаємин акторів процесу лобіювання і розробити засади цивілізованої моделі лобіювання в Україні.

Відсутність соціального діалогу в Україні, що полягає в протистоянні громадських організацій з одного боку, і представників органів влади і великого бізнесу з іншого, наочно продемонструвала реалізація проекту будівництва каналу «Дунай - Чорне море».

Проведення ситуаційного аналізу на прикладі реалізації проекту будівництва і експлуатації глибоководного суднового ходу «Дунай - Чорне море» допомогло виявити проблемні зони взаємин акторів процесу лобіювання. Мета ситуаційного аналізу полягає в дослідженні специфіки лобістської діяльності в Україні на прикладі реалізації проекту будівництва і

експлуатації глибоководного суднового ходу «Дунай - Чорне море». Об'єктом дослідження є проект будівництва і експлуатації глибоководного суднового ходу «Дунай - Чорне море». Предметом дослідження – лобістська діяльність груп громадськості та представників державної влади відносно реалізації проекту «Дунай - Чорне море».

Події навколо створення каналу демонструють глибину міжвидомчих суперечностей, які в цілому не мають права на існування в умовах, коли стійкий розвиток у справі, а не в деклараціях є національним пріоритетом [6]. Вказана ситуація є закономірним наслідком загальних деформацій державної природоохоронної політики. Протистояння громадськості і представників великого бізнесу і влади демонструє відсутність суспільного діалогу і механізмів цивілізованого лобіювання у вітчизняній практиці. Відсутність правового регулювання лобістської діяльності дозволяє сторонам трактувати свої дії як лобістські, які часто не мають нічого спільного з цивілізованим процесом лобіювання.

Цей проект мав значний міжнародний резонанс і його можна назвати одним з найбільш великих екологічних скандалів за всі роки незалежності України. Міністерство транспорту України лобіє створення каналу з 2000 року, при цьому характерним є те, що воно лобіє лише один варіант каналу – через абсолютно заповідну зону Дунайського біосферного заповідника по гирлу Бистре і систематично ігнорує альтернативи, що пропонуються. У даному випадку українська влада пішла шляхом підготовки зміни статусу територій, які плануються використовувати для потреб будівництва каналу. Природні комплекси і об'єкти гирла Бистре, в якому було пропонувано побудувати канал, характеризуються високим рівнем розмаїття рослинного і тваринного світу (понад 5 тисяч видів) і ландшафтів. Будівництво і

подальша експлуатація глибоководного суднового ходу Дунай - Чорне море через зону Дунайського біосферного заповідника (ДБЗ) не відповідає вимогам чинного національного і міжнародного законодавства.

Лобістська кампанія чітко виявила характерні проблеми сучасного стану лобізму і його сприйняття суспільством. Також встановлено, що особливу роль у подіях, які розгортаються навколо найпривабливіших великих об'єктів, володіння і/або використання яких може забезпечити найвищі економічні і політичні вигоди зацікавленим особам, грає тіньовий лобізм. Практично всі великі лобістські кампанії, що обіцяють величезні прибутки, є ретельно розробленими схемами дії на сукупність «точок доступу» з використанням прямих і непрямих способів дії. В результаті зрощення політичного і економічного компонентів держава перетворюється на інструмент бізнесу для досягнення конкретних інтересів. Організуються бізнес-схеми з урахуванням індивідуальних інтересів осіб, відповідальних щодо ухвалення необхідних рішень. Включається політичний рівень, проводиться масова інформаційна підтримка, створюється видимість відповідності проекту національним інтересам держави, формується мережа посередницьких структур. Офіційними і неофіційними каналами організуються формальні і неформальні зустрічі бізнесменів, телефонні переговори з політичними і державними діячами також.

Лобістська кампанія зі сторони екологічних НУО продемонструвала наявність чіткої мети діяльності і високий ступінь мобілізації їх зусиль, знання і володіння методикою суспільного лобіювання, яка взагалі може претендувати на відповідність цивілізованої моделі [3, 5, 8, 10]. Проте в процесі лобіювання екологічні організації зіткнулися з потужним використанням представниками влади адміністративного ресурсу.

Ситуаційний аналіз проекту будівництва каналу «Дунай - Чорне море» наочно продемонстрував дефекти системного характеру, що роблять негативний вплив на розвиток цивілізованої практики лобіювання в Україні. Ці дефекти виявляються в діяльності як громадських організацій, так і органів державної влади і представників великого капіталу, а їх одночасний прояв приводить до відсутності діалогу між вказаними структурами і неефективності державної політики в цілому.

Основними недоліками, що перешкоджають становленню громадських організацій, зокрема екологічних, як ефективних суб'єктів впливу на органи державної влади є:

тенденції поступової формалізації і суттєвого розпаду громадських організацій, або переродження в псевдоструктури, які з метою забезпечення власного існування обслуговують інтереси державних органів і політичних партій. В результаті такі об'єднання не тільки не

відстоюють інтересів громадськості, але й дискредитують інші громадські організації;

відсутність цілісної стратегії діяльності, низький рівень організаційно-фінансового розвитку і негативне сприйняття суспільством. Всі ці ознаки нерідко знаходяться в причинно-наслідковому зв'язку. Відсутність зв'язку з населенням робить неможливим фінансування за рахунок підтримки громадянами (в даний час практично неможливо знайти екологічну НУО в Україні, бюджет якої формується хоч би на 10% за рахунок фінансової підтримки громадян) [1];

недостатні можливості громадських організацій щодо ведення постійного моніторингу процесу підготовки проектів нормативно-правових актів, оперативної роботи по відстоюванню інтересів своїх членів у цьому процесі;

відсутність стійкого прагнення до вироблення загальної позиції всіх або необхідної частини громадських організацій з того або іншого питання;

схильність до неформальних контактів з представниками владних структур заради досягнення своєї вузької мети.

До вад, пов'язаних із діями органів державної влади в налагодженні діалогу з громадськістю, належать:

1) високий рівень корупції і тіньовий характер процесу ухвалення державних рішень;

2) наявність ризику виникнення конфлікту між мотиваціями державного службовця як лобіста певних груп інтересів і його обов'язком забезпечувати максимальну гласність і враховувати інтереси цивільних асоціацій;

3) ухилення від розголошення інформації про рішення і/або нормативно-правові акти, підготовка яких здійснюється, і від винесення підготовлених проектів на публічне обговорення;

4) ігнорування участі суспільних експертів і консультантів у процесі розробки і ухвалення державних рішень та ін.

Загострення взаємин між вказаними структурами поставило цивільні асоціації перед необхідністю пошуку компромісних рішень легальних шляхів відстоювання своїх інтересів у владних структурах. Шлях до вирішення цієї проблеми лежить через налагодження в країні демократичних процедур, що дозволяють соціальним групам на законних підставах, відкрито і прозоро впливати на органи державної влади через легальні лобістські структури.

У своїй більшості експерти вказують на високу ефективність використання опосередкованого лобіювання [4, 7, 9, 11, 12, 13]. Під опосередкованим лобіюванням прийнято розуміти організацію різного роду публічних заходів за допомогою засобів масової інформації, мобілізацію громадськості в цілях підтримки певного нормативно-правового акту органів державної влади або органів місцевого самоврядування або для протистояння йому. В якості посередника

оптимальним вважається використання можливостей неурядових організацій (через створення експертних, аналітичних центрів), які забезпечують державу інформацією, експертними матеріалами і оцінками, альтернативними рішеннями проблемних питань, підтримкою його рішень.

Роль аналітичних центрів можна вбачати в експертному забезпеченні лобістської діяльності. Якщо для такої неурядової організації, як, скажімо, молодіжне об'єднання лобіювання є виправданим і легітимним з точки зору громадськості і держави, оскільки вона агрегує й артикулює інтереси певної групи молоді і доносить їх до держави. Адже держава має турбуватися і про цю групу молоді також як складову суспільства, на службі якому вона перебуває. Отже, для аналітичного центру виправданість і легітимність його впливу на державні структури і широку громадськість полягає в тому, що він репрезентує експертну точку зору, тобто не просто транслює інтереси чи вказує проблемі, а дає їм оцінку, розглядає можливість їх задоволення в контексті загальної ситуації в країні. Якщо молодіжні організації прагнуть лобіювати свої інтереси через публікацію заяв і звернень у ЗМІ, видання власних друкованих матеріалів, організацію масових громадських дій (пікетів, акцій), проведення громадської експертизи законопроектів, подання петицій та надсилання листів до урядовців, то аналітичні центри здійснюють лобіювання через поширення власних експертних висновків. Тобто, їх «продукт стає інструментом у процесі лобіювання» [2]. Лобіювання за посередництвом НУО представляється основною можливістю легалізації лобіювання в Україні. Воно є більш структурованим і публічним, а тому його простіше контролювати і регулювати [12].

Процедура організації і проведення цивілізованої лобістської кампанії припускає реалізацію певних етапів (від аналізу ситуації до підбиття підсумків), зміст яких залежить від мети, завдань, ресурсного забезпечення процесу лобіювання. Також необхідна оптимальна лобістська структура, яка здатна просувати і відстоювати суспільні ініціативи за рішенням проблем населення. Складовими оптимальної лобістської структури є:

1. Група інтересів (основна функція полягає в ініціюванні процесу лобіювання, наданні матеріально-технічних ресурсів для здійснення лобістської кампанії).

2. Громадська організація (в ході лобістської кампанії виконує функцію могутньої групи підтримки).

3. Експертно-аналітичний центр (формується з представників громадських організацій, фахівців, експертів даної суспільної сфери). В процесі лобістської кампанії виконує функції стратегічного координуючого і аналітичного цент-

ру: розробляє і відстежує програму дій щодо просування інтересу; надає інформаційно-аналітичну і консультативно-методичну підтримку; здійснює експертизу діяльності і результативності посередницьких структур; підвищує соціальну активність і цивільну компетентність членів лобістської кампанії; забезпечує постійне інформування щодо реалізації етапів лобістської кампанії і суспільний контроль в цілому.

Розповсюдження висновків і результатів досліджень аналітичних центрів здійснюється через презентацію і розповсюдження серед урядовців, депутатів, політиків - тих, хто має вплив або повноваження в сфері, на яку спрямовані зусилля з лобіювання; власних друкарських матеріалів у вигляді рекомендацій, аналізу. Їх продукція розповсюджується і через ЗМІ, які доносять її і до широкої громадськості, і до тих, на кого направлено лобіювання. Відбувається це шляхом підготовки публікацій, прогнозів, висновків, звітів, які містять конкретні пропозиції з метою вплинути на рішення уповноважених органів; вислів позиції щодо проектів нормативно-правових актів, які готуються уповноваженими органами; організація і участь в семінарах, конференціях, слуханнях, круглих столах, які проводяться з метою попереднього обговорення певних рішень. За допомогою таких заходів вони здійснюють експертну оцінку політики уряду і державних інститутів, проводять моніторинги здійснення рішень, опитування, аналізують досягнуті результати.

В більшості випадків зберігається проблема непрозорості замовників і фінансування лобістських послуг. Виправлення цієї ситуації можливе при інформаційно-аналітичній і консультативно-методичній підтримці; суспільному контролю, експертизі діяльності і результативності вказаних посередницьких структур; подальшій розробці законодавчої бази діяльності НУО і врегулюванні лобістської діяльності в Україні.

4. Лобістська група (різні структури, що спеціалізуються на політичному консалтингу, наданні юридичних послуг, а також послуг public relations (PR) і government relations (GR), що володіють стратегією і тактикою лобістської дії) - є центром розробки і проведення конкретних операцій лобістської кампанії. Ці фахівці можуть бути як найняті ззовні, так і бути представниками громадських організацій, здатними забезпечити винесення проблеми групи на розгляд конкретного владного органу. У завдання лобістської групи входить: збір поточної інформації про стан проблеми, шляхи її рішення органами влади і НУО; тактичне планування і аналіз ходу операцій лобістської кампанії; створення ключових повідомлень (документації, інформаційних блоків) і передача їх органам влади, ЗМІ, громадськості, союзникам; поточний звіт про хід і результати операцій кампанії перед

керівництвом лобістської кампанії та ін.

Комунікативний обмін, що здійснюється в рамках даної моделі лобіювання, забезпечує зворотний зв'язок між громадськістю і органами влади. Облік інформації, що надходить в центри ухвалення рішень за допомогою лобістських груп, допомагає упорядковувати різні точки зору й оптимізувати економічні і політичні рішення з урахуванням інтересів конкретних структур. Дана модель повинна забезпечувати не разову, а

постійну взаємодію її складових. Ресурсом для реалізації ефективного лобізму в довготривалій перспективі є системний підхід, що припускає перехід від сприйняття об'єкта лобіювання як об'єкта дії до ідеї співпраці. Цивілізований лобізм повинен забезпечувати, зокрема, і інтерес органів державних структур, який полягає в отриманні об'єктивної і різносторонньої інформації і отриманню пропозицій по ухваленню ефективних управлінських рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку // <http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm>.
2. Голіченко О. Механізми впливу недержавних організацій на державні структури // <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040513122124601>.
3. Громадське лобіювання рішень влади для ефективної екологічної політики // <http://bakhmut.info/index.php?name=News&file=article&sid=27>.
4. Євгенєва А. Проблема законодавчого регулювання лобістської діяльності // http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=6&ar_id=1018&as=0.
5. Информационная поддержка кампании в защиту Дунайского заповедника // <http://www.seu.ru/projects/dunay/gazeta/2005/7/4.htm>.
6. Курикін С. До питання вдосконалення управління охороною довкілля та використанням природних ресурсів // http://www.mama-86.org.ua/ecodemocracy/experts_kur_u.htm.
7. Нестерович В. Технологія опосередкованого лобіювання: тенденції розвитку // *Вибори та демократія*. – 2007. – №3. – С. 23-28.
8. Охорона і сталий розвиток дельти Дунаю: точка зору громадських організацій // <http://maidan.org.ua/static/mai/1141299284.html>.
9. Папиев М. Гражданское общество: миф, реальность или шанс? // *Зеркало недели*. – 2007. – №41 (670). – 3 ноября. – С.3.
10. Погляд громадськості на канал Дунай - Чорне море: мінтрансу на Бистрому робити нема чого! // http://www.seu.ru/projects/dunay/documents/pismo_junesko.htm.
11. Політичні механізми регулювання лобізму: світовий досвід та українські реалії // <http://fprr.org.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=148>.
12. Сергєєв В. Лобізм в Україні: можливості неурядових організацій // *Політичний менеджмент*. – 2007. – №3. – С. 88-95.
13. Тихомирова Е. Лоббизм как составляющая международного PR // *Политический менеджмент*. – 2005. – №1. – С.143-152.

В.М. СЕВЕРИНЮК

НАСИЛЬСТВО: ДЕСТРУКЦІЯ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ І ВЛАСТИВІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Северинюк Валентин Матвійович – доцент Класичного приватного університету, кандидат історичних наук

Цілеспрямована трансформація волі «іншого» всупереч його бажанню чи в умовах відсутності свободи вибору останнього, що настає внаслідок застосування щодо нього зовнішньої сили, незалежно від мотивів, мети і результату таких дій (їх суспільної оцінки), означає застосування насильства. Влада й насильство – невід'ємні поняття. Насильство не є головним інструментом влади, але без нього вона не існує. Історичний досвід свідчить, що політичні еліти, які не наважуються в разі потреби застосовувати насильство, легко втрачають владу [4, 382].

Проблема співвідношення між владою, силою і насильством займає помітний сегмент у масиві наукових досліджень. Її аналізують у контексті політологічного, соціологічного, правового, філософського знання. Існує велика кількість тлумачень вищенаведених понять. У межах основного спрямування нашого дослідження ми не можемо надто заглиблюватися в питання подібної термінології. Тим не менше зупинимось на окремих аспектах проблеми.

Отже, у цій статті будуть розглянуті такі питання: 1) зміст та взаємодія понять «влада»,

«сила», «наси́льство», «агресія»; 2) концептуальне розуміння сутності політичного насильства Н. Макіавеллі та М. Каддафі; 3) характерні особливості агресивного насильства, що виявляється, зокрема, у тероризмі.

Деякі автори рішуче розмежовують поняття «сила» і «наси́льство» як «уособлення відповідно позитивної і негативної частин людської практики» [13, 121]. Підставою для такої поляризації є розуміння суспільно корисної мети. І. Шаблінський визначає силу «як раціональну за змістом творчу дію (тобто таку, яка виникає при оптимальній, гармонійній організації ресурсів і передбачає соціально корисну мету), яка належить до позитивної частини людської практики внаслідок обмеження за формою гуманними законами суспільства і відповідності їй за змістом людському виміру існування». Насильство ж навпаки – це «безглузда, руйнівна за природою дія, що входить до негативної частини людської практики – внаслідок виведення її за межі гуманних законів та людського виміру існування» [13, 124]. Таке визначення збігається по суті з думкою А. Гусейнова, котрий зазначає, що насильство – це «руйнівна сила, точніше саморуйнівна, оскільки в своєму абсолютному здійсненні як абсолютне зло воно обертається проти самого себе» [5, 79].

Наведене вище зупиняє увагу як мінімум на двох обставинах, принципово важливих для розуміння суті проблеми. По-перше, це необхідність розглядати практику використання силових ресурсів у політиці під кутом зору їхньої корисності для суспільного поступу і, по-друге, обов'язковість застосування моральних критеріїв при оцінюванні наслідків силової взаємодії суб'єктів політики.

Та все ж, якщо категорично ототожнювати насильство тільки з поняттями регресу, руйнації, соціальної та моральної деструкції і дезорганізації, то такий підхід, зрештою, виявиться непродуктивним, оскільки він звужує можливість розуміння та пояснення багатьох процесів, які реально відбуваються в соціально-політичній сфері. Якщо дотримуватися думки, що насильство – це однозначно антипод суспільно корисної практики, то доведеться, мабуть, визнати, що, скажімо, соціальний протест, спрямований проти застарілих (українських, антинародних) форм чи методів правління або несправедливої економічної політики уряду не є насильством щодо консервативної чи авторитарної влади. Припустимо, що внаслідок такого протесту владу взагалі скинуто. Тобто одна соціальна сила у відкритому протистоянні здолала іншу – хіба це не насильство? Чи, може, зазначені дії об'єктивно не є виявом позитивної, творчої енергії народу? З нашого погляду, обидва запитання вимагають ствердної відповіді. Інакше ми вступаємо в очевидний алогізм і з дійсністю, і з відомим законом діалектики про єдність та

взаємопоборення протиріч.

Не слід забувати, що, на відміну від природних процесів, у сфері соціально-політичних відносин завжди суттєву роль відіграє людський чинник. Постійне зіткнення воль різних людей (соціальних інтересів і настроїв), навіть за умов демократично розвинутої політичної культури, насправді залишає небагато шансів для виключно консенсусного, еволюційного шляху розв'язання протиріч. Уся сукупність акцій міжгрупової соціальної взаємодії швидше схожа на чудернацький конгломерат таких собі «міні-революцій», у ході яких одні учасники прагнуть досягти «нового» і «якомога швидше», а інші намагаються зберегти «теперішнє» і «надовго». Давно відома істина, що соціально нова якість або «інше» – альтернативне – ніколи не народжується без боротьби проти суб'єктивної волі «старого» («усталеного») або хоча б певної її частини, а «старе» практично ніколи не поступається «новому» без випереджувальних спроб паралізувати вольові зусилля новоявленої якості. Видається цілком коректним називати таку взаємодію ситуацією взаємного застосування насильства.

Ми підтримуємо тих дослідників, які до явища насильства ставляться диференційовано. Практичний соціальний досвід не дає змоги заперечити об'єктивну необхідність застосування насильства. Неможливо також однозначно відповісти на запитання, позитивну чи негативну роль насильство відіграє в політиці. Ця теза апіорі не виправдовує насильницькі методи, але надає можливість краще зрозуміти їх онтологічну сутність та конкретно-історичні причини. Замість ілюзорних, романтично забарвлених намагань взагалі заперечити допустимість насильства в політиці потрібно вести пошук допустимих форм та меж його застосування. У цьому плані справедливою є думка, що насильство має бути жорстко юридично і морально обмеженим [1, 168; 9, 101].

Походження насильства пояснюють дією соціологічних (соціально-економічних, політичних) та психологічних (суб'єктивних) чинників. У політиці насильство може виявлятися у відвертих (прямих, фізичних) формах, як-от: покарання, репресії, терор, війна та прихованих – духовний, психологічний тиск, дискримінація, втручання, блокада, ультиматум тощо. З погляду мети застосування, насильство буває раціональним – як один із засобів забезпечення творчої політичної функції – та ірраціональним – заради самозадоволення, самореалізації суб'єкта. Інструментальне (легально-нормативне) насильство виступає засобом досягнення конкретної мети (введення санкцій, збереження владних структур або формування нових); символічне застосовується з метою надати осмисленості створеному пропагандою чи суспільною традицією певному образу влади.

Вияв насильства завжди є моментом об'єктивації сили, одним із способів її існування. Але сила

може виявлятися також іншим чином, оскільки володіє багатьма ресурсами, окрім тих, що безпосередньо призначені для зламу (примусової трансформації) чиеїсь волі. Конфронтаційний потенціал сили, її готовність застосувати владні ресурси не завжди означає готовність застосувати саме насильство. Звісно, поняття «сила» не можна ототожнювати з насильством так само, як і протиставляти їх одне одному. Але «...якщо «сила» (і «влада»), – зазначає А. Мурадян, – є деякою суспільною потенцією, так би мовити, потенціалом насильства, то насильство є реалізацією цієї потенції в ім'я соціальних, політичних інтересів» [11, 76].

З іншого боку, й насильство виступає як засіб, функція і потенція влади. Але у випадках, якщо насильство вже має місце, то це означає, що його носій реально (нехай навіть у незначних масштабах і на негравальний час) чи символічно (у формі власних відчуттів, емоцій, переживань) демонструє свою владу над іншими людьми чи обставинами. Тобто, фактичне насильство одразу породжує певний момент влади суб'єкта над об'єктом насильства. Натомість цілком реальна влада не завжди вказує *de facto* на існування насильства. На відміну від насильства влада здатна виступати як насильство реальне і як насильство потенційне, але повністю втратити функцію насильства не може жодна влада, інакше зникає саме її поняття.

Історія філософської та політичної думки рясніє іменами мислителів, які пропонували людству різноманітні концепції й теорії «досконалого», «ідеального» суспільства. Пригадаймо хоча б філософсько-політичні системи, створені ще за кілька століть до нашої ери Платоном, Аристотелем, Конфуцієм, Лао-цзи та іншими видатними соціальними теоретиками давнини. Наступні епохи були не менш щедрими на появу подібних учень. Та жодна з них не обминула увагою проблему суспільного насильства. Цей феномен осмислювався в різних «іпостасях»: як необхідний атрибут будь-якої влади і як симптом її кризи, як зло і як благо, як родова ознака ества людини і як антипод моральності, як доказ сили і немочі людського тіла і духу.

Безперечно, першим найглибше проник в антропологію політики італійський мислитель, філософ-мораліст і психолог Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Він надзвичайно загострив питання моральності політики, зокрема моральності насильства в політиці, та дійшов висновку, що ці поняття на практиці досить складно поєднуються в спільному контексті політичної поведінки. Однак це зовсім не свідчить, що Макіавеллі, як про нього іноді відгукуються деякі теперішні автори, «відділив політику від моралі». Насправді ж усе виглядає навпаки – він прагнув показати необхідність зв'язку політики з мораллю, але, як аналітик-реаліст, виходив із об'єктивно можливого та існуючого, а не з бажаного. Розуміючи

неможливість повного усунення насильства з політики, Макіавеллі намагався його певним чином легітимізувати, але не як абсолютне право на застосування сили будь-якою владою і за будь-яких обставин, а в значенні суспільної потреби, що має бути доцільно реалізована як справедлива відповідь на вияв багатьох негативних рис людської природи та соціального життя.

Мислитель виявив лише кілька, але, на його гадку, реально можливих та обумовлених суспільною необхідністю «точок поєднання» державного політичного насильства і моралі, або, іншими словами, визначив критерії морально допустимого насильства в політиці. На думку Макіавеллі, насильство офіційної влади є необхідним у ситуаціях соціального безладу, антидержавних змов та заколотів, а також проти злочинців та інших порушників законів [10, 56, 176]. Подібні асоціальні дії, хоч би й з боку окремих осіб, є небезпечними, бо підбурюють до такої самої поведінки інших людей, ширші верстви населення. У таких випадках насильство з боку влади – це не жорстокість, а навпаки – вияв милосердя відносно суспільства в цілому. «Адже смута завдає шкоди всьому суспільству, а вироки, які виносить державець, спрямовані проти окремих осіб» [10, 335]; «...державець повинен прагнути до того, аби його вважали милосердним, а не жорстоким, тим не менше він має остерігатися, щоб його добротність не спричинилася до зла» [10, 334].

Макіавеллі постійно звертається до думки про обмеженість насильства як ресурсу влади, наголошує на необхідності дотримуватися міри «між тими, хто застосовує насильство, і тими, хто його зносить» – лише тоді, на його переконання, кожна людина примириться з відведеним їй становищем [10, 112, 251]. Державець не повинен застосовувати насильство масово, поспіхом, сліпо. Неприйнятними є жорстокі дії влади, якщо вони з плином часу не припиняються, а перетворюються на постійний засіб владування. Схильна до такої практики влада змушена буде «ніколи не випускати меч з рук» [10, 316–317]. Вона не може розраховувати на успіх своєї політики: рано чи пізно в опозицію до неї стане більшість суспільства, що прирече її на загибель. «Я вважаю, – пише Макіавеллі, – нещасними тих державців, котрі, щоб зберегти свою владу, повинні вдаватися до надзвичайних заходів, спрямованих проти більшості: адже той, у кого ворогів небагато, захистить себе легко й без великих смут, але якщо проти нього все суспільство, то він ніколи не буде в безпеці і чим більше творить жорстокості, тим слабша його влада. Тому краший засіб – це добитися прихильності народу» [10, 54].

Філософ засуджує репресії як спосіб політичної боротьби: «...убивство своїх співгромадян <...> може принести владу, але не славу». Не можна зараховувати до сонму видатних людей політиків, котрі стали відомі своєю надмірною жорстокістю,

нелюдськістю та численними злодіяннями [10, 315]. Ці слова Макіавеллі варто сприймати як моральний осуд непоодиноким, на жаль, у наші дні спробам з боку окремих політичних сил та маргінальних соціальних груп реанімувати як взірці «видатних особистостей» імена сумнозвісних диктаторів XX століття – Гітлера, Сталіна та їм подібних.

Система поглядів Макіавеллі, як фактично й будь-яка інша соціально-політична концепція, не позбавлена суперечностей, позаяк украй суперечливий зміст має об'єктивна основа подібних учень – саме суспільне життя.

Так, у контексті проблеми політичного насильства двозначно сприймається, наприклад, така думка філософа: «...насильство заслуговує засудження тоді, коли воно спрямоване на руйнацію, а не на виправлення» [10, 39]. Об'єктом такого «виправлення» Макіавеллі вважає, зокрема, так звану «зіпсовану людську матерію». На його погляд, якщо суспільство виявляється неготовим до впорядкованого законами життя, то тільки одноосібний правитель, застосувавши надзвичайне насильство, спроможний заставити людей дотримуватися законів та зробити згадану матерію «придатною» [10, 56]. Припустимо, що тут Макіавеллі має на увазі неупорядкований, деструктивний стан суспільства, який давні греки називали охлократією і який дійсно потрібно переборювати політичними засобами. Та, з іншого боку, не можна не зауважити, що подібні рецепти виглядають дуже привабливо для авторитарних «вождів», що ласі до різноманітних ідеологічних та соціальних експериментів з масою «людської матерії» згідно з їхніми волюнтаристськими концепціями «покращення» її якості! А що вже казати про таку думку Макіавеллі: «... природа народу змінюється, його легко в чому-небудь переконати, але важко втримати в цьому переконанні. Тому потрібно бути готовим силою заставити вірити тих, хто втратив віру» [10, 308]. «Силою заставити вірити...»? Цю тезу Макіавеллі складно прокоментувати інакше, як приклад (на щастя рідкісний) заперечення мислителем самого себе. Зате історія дійсно містить немало фактів силового нав'язування віри.

З погляду сьогодення, було б некоректно вимагати від Макіавеллі «послідовного демократизму» в осмисленні ним проблем політичної етики і політичного насильства. Незважаючи на очевидну прихильність до інституту сильної персоніфікованої влади в межах республіканської форми правління, він у своєму головному виборі з-поміж двох соціальних пріоритетів – народ чи державець? – виразно схилився на бік першого. Загальна гуманістична спрямованість теоретичних положень, доведень та висновків італійського мислителя не викликає сумніву.

У руслі дослідження проблем політичного насильства під кутом зору їх зв'язку з деструктивними елементами людської поведінки на-

уковий інтерес становить популярна в деяких країнах і регіонах світу система поглядів Мумамара Каддафі – глави Лівійської держави (Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахірії). Вона відома як «третьою світовою теорією» (визначення самого автора) і найбільш повно викладена ним у творі під назвою «Зелена книга».

Аби краще зрозуміти хід думок М. Каддафі і зміст його теорії, варто обов'язково взяти до уваги особливості мусульманського світосприйняття, заснованого на релігійному законі – шаріаті, що визначає особливості правової і політичної культури мусульман.

Вважається, що мусульманське право – це результат «божественного одкровення». Його «подарував» людям Аллах через пророка Магомета, а тому свою силу воно черпає не в державній владі і навіть не в суспільстві в цілому, а у волі Бога. Юридичні й політичні норми формально можуть бути створені й людьми, проте їх авторитет визнається тією мірою, якою розум і рука законотворця, виписуючи конкретні норми, направлялися «божественним велінням». За шаріатом, свідомість правителя і діяльність державних органів самі по собі не можуть бути джерелом права і влади. Покликання влади полягає у дотриманні даного Аллахом «природного закону», змістом якого є звичай і релігія [докл. див. 12].

Не дивно, що Каддафі, реалізуючи у своїй «Зеленій книзі» по суті політичну й ідеологічну функцію державної влади, одразу відмежовується від її вольового (насильницького) характеру. Він наголошує, що самостійно «не творить теорію», не намагається силою нав'язати її суспільству, а лише «виявляє і збирає» те, що одвічно існує у почуттях і мріях людей, що відповідає «священному Закону», котрий не підлягає зміні чи виправленню з волі політиків. Свою працю Каддафі порівнює із «знаменом Ісуса, скрижалями Мойсея і короткою проповіддю того, хто їхав на верблюді» [7, 12]. Наголос на спорідненості ідей «Зеленої книги» із світовими релігіями і в першу чергу ісламом є своєрідним варіантом ідеологічно-правової легітимації влади самою владою, але з ефектом випередження: аби обґрунтувати подальшу наступальну критику «традиційних» (парламентських) демократій світу як негармонійного, на думку автора, з людською природою способу правління, джерела соціально-політичної конфронтації і насильства.

Надзвичайно важливе місце у соціально-етичній доктрині ісламу належить уявленню про мусульманську громаду – «умму», під якою розуміється вся мусульманська спільнота, суспільство. У Корані і Суні (Суна – книга, що містить оповіді про життя та діяння пророка Магомета) містяться положення про єдність та непогіршимість мусульманської громади, інтереси якої тлумачаться як непорушні

пріоритети мусульманського способу життя, людської поведінки та діяльності органів влади. Ортодоксальна ідея умми, таким чином, заперечує саму можливість утворення політичних партій, що виражають інтереси окремих соціальних груп, а отже, є антиподом понять «спільне», «громадське». Закономірно, що Каддафі різко негативно висловлюється на адресу політичних партій і кланів як «влади частини над цілим» [7, 27].

Лівійський лідер використовує надзвичайно широку палітру термінів для негативної оцінки представницької (парламентарної) форми правління, партійної політичної системи, практики проведення референдумів – атрибутів «традиційної» (європейської) демократії. При цьому вживається як суспільно-політична, так і морально-етична лексика. Увесь її арсенал покликаний охарактеризувати головне зло, яке існує в політиці, – суспільне насильство. Наведено деякі з цих характеристик:

а) парламенту: це – «диктаторське знаряддя правління», «диктаторський режим», «фальшива тога (обличчя) демократії», «засіб узурпації і привласнення влади народу», «знаряддя монополізації демократії і зневаження суверенної волі мас», «обман», «демагогічна система», «абсурд», «найжорстокіша диктатура», «даремна трата людського часу і насмішка над народом» [7, 17, 22, 23, 24, 38]; б) політичних партійних: «сучасна диктатура», «новітнє знаряддя диктатури», «диктаторське знаряддя правління народом», «дееспотичний авторитарний принцип підкорення», «заклятий ворог» [7, 27, 28, 30]; в) референдумів: «фальсифікація демократії», «найбільш жорстока і немилосердна форма диктаторського режиму» [7, 41]; г) конституції: «волютаристське породження знаряддя правління», «фарс» [7, 53, 54].

Сутність і мета політичної поведінки парламентів та політичних партій зводяться, на думку Каддафі до таких дії і функції, як: «експлуатація», «монополізація і узурпація влади», «міжусобна боротьба», «нав'язування суспільству своїх поглядів і встановлення панування в ньому своєї ідеології», «підкорення», «придушення», «примушування», «покарання». При цьому головними прийомами є: «фальсифікація», «обман», «підкуп», «підтасування», «засудження і запламування один одного», «гра», «священницький фарс», «маневрування, трюкацтво і політиканство».

Характеристики максимально жорсткі. Їм не слід надавати узагальненого значення, але й повністю відкидати також неможливо. Вони дійсно до певної міри – «родимі плями» політичного суперництва партій та парламентських фракцій у конкурентній боротьбі за владу.

При всьому тому може видатися дивним, що жодного разу в контексті вищенаведеної термінології Каддафі не вживає таких понять,

як «насильство» чи «насильницькі дії». Але й без цього суть його позиції цілком зрозуміла. Натомість насильство він безпосередньо пов'язує з діями народних мас, які мають право піднятися на революцію проти диктаторського режиму [7, 56–57]. І водночас тільки народ може усунути причини, що породжують політичне насильство: у «державі мас» («джамахірії») не передбачено існування органів, які стоять над суспільством (традиційних парламентів і політичних партій), а тому відсутній ворог, проти якого могли б бути спрямовані насильницькі дії.

Поза сумнівом, у «Зеленій книзі» лівійського лідера піднято низку проблем великої ваги: забезпечення суверенітету народу як найвищої політичної цінності; необхідність гуманізації та моральності політики; засудження руйнівної ролі політичного насильства. Каддафі пов'язує можливість повної делегітимізації насильства та остаточного викорінення його з життя суспільства із заміною державоподібних форм організації управління на горизонтальні самоврядні структури народних конгресів та комітетів.

Мета благородна, та у видимому майбутньому навряд чи досяжна навіть з урахуванням оригінального досвіду сучасної Лівійської Арабської Джамахірії. (Існує думка, що Лівія є прикладом «...першої порівняно довгострокової спроби втілення в життя ідеалів, близьких, а почасті й збіжних із ідеалами анархізму» [3, 70]. Практично смисл кроків, які радить здійснити усьому світу Каддафі, аби «назавжди покінчити з епохою тиранії і диктатури» [7, 41, 47], зводиться до того, аби вкрай спростити політичну систему, максимально звужити сферу політичного життя за рахунок її ідеологічної та інституціональної безальтернативності, а політичну культуру суспільства законсервувати на рівні звичаєвих, релігійних уявлень і традицій.

З нашого погляду, міра духовно-психологічної готовності до застосування насильства залежить від іншої, схожої з насильством, деструктивної риси «природи людини» – агресивністю. Так, «агресія» і «насильство» – поняття не тотожні [див. 14]. Звісно, будь-яка агресивна поведінка є виявом насильства, проте не всяке насильство можна кваліфікувати як агресію. Як зазначалося вище, політика (у розумінні політичної поведінки різних суб'єктів – державної влади, соціальних груп, індивідів тощо) не може обійтися без застосування насильства. Звісно, потрібно прагнути до локалізації цього явища, але ще більш нагальним, суспільно доцільним завданням є уникнення агресивного, деструктивного насильства в соціально-політичних відносинах.

Від насильства легального й легітимного, агресивне насильство відрізняють такі риси:

а) деструктивні явища «природи людини», що лежать в його основі: ворожість, жорстокість, гнів, ненависть, помста, реваншизм, жадоба влади (не плутати із суперництвом за владу!), нарци-

сизм тощо;

б) ініціативність застосування. Агресія – це завжди напад, а не удар у відповідь. (Іноді на практиці буває нелегко визначити міру «допустимої оборони» проти агресивного зла, яка дає право на застосування насильства стороні, що обороняється, – захищає своє життя, честь і гідність, духовні чи соціальні цінності, норми моралі, права і т. ін. Тому надмірна активність у застосуванні насильства з посиланням на відповідне право може також переродитися в агресію);

в) розрахунок на специфічний результат – максимально можливий за обставин, що склалися, ураження супротивника, нейтралізація або знищення його політичних, ідейно-вольових, матеріальних, фізичних, морально-психологічних та інших ресурсів;

г) внутрішнє бажання суб'єкта агресії знову й знову застосовувати насильство як спосіб вирішення усіх (або більшості) суперечливих ситуацій. У політиці така настанова виявляється, наприклад, у спробах підміни носієм влади правових рішень так званою політичною доцільністю, що свавільно порушує існуючі юридичні та політичні норми. Агресивне насильство набуває, таким чином, інструментального значення;

д) агресивне насильство в політиці – це, так би мовити, «двополюсний» тип поведінки, особливо характерний, з одного боку, для такого різновиду політичного лідерства, як «вождизм» (на рівні політичної партії або соціальної групи – гегемонізм), а з другого, властивий суб'єктам, котрі відчувають себе «скривдженими та зневаженими». В обох випадках агресія виконує компенсаторну функцію: у першому насильство застосовується «з запасом», з метою пом'якшити «вождеві» переживання страху й тривоги перед можливістю втратити абсолютну владу; у другому вона певною мірою тамує відчуття приниженості та додає впевненості у просуванні до влади, або (на крайній випадок) створює ілюзію найкоротшого шляху до неї.

Типовим прикладом агресивного насильства є політичний тероризм – незалежно від його суб'єктності й форм. Попри те, що сьогодні в літературі зустрічається понад 200 визначень тероризму та існують помітні розбіжності в змістовних оцінках цього поняття, дослідники практично одностайно наголошують, що тероризм – це різновид політичного екстремізму в його гранично насильницькому варіанті [2, 90]. Тероризм, зазначає С.Г. Кара-Мурза, – «засіб психологічного впливу. Його головний об'єкт – не ті, хто став жертвою, а ті, хто вцілів. Його мета – не вбивство, а залякування та деморалізація живих. Жертви – інструмент, убивство – метод» [8, 94–95].

Загальна теорія тероризму відсутня. Походження й сутність тероризму, його ідейний зміст та мотивація породжують різноманітні гіпотези, тлумачення й міфи. Про ідеї терористів

відгукуються неоднозначно: фанатизм, бандитизм, героїзм, дурість, фаталізм, шантаж, мелодраматизм, романтичний слід революційної антитиранічної боротьби, культура самопожертви, застосування вчення про катарсис та ритуальне кровопускання, просто поганий смак у політиці, ядро самосвідомості політичних маргіналів, домагання бідних і зневажених, патріотизм, звільнення від страждань, помста, самозахист, патологічний стан соціальної психіки тощо [6, 32–33].

Та хоч якими конкретними ідеями керуються терористи різних мастей, уся їхня поведінка детермінована спільним глибоковкорінним у свідомість мотивом – бажанням відчути себе в ролі суб'єкта влади. З психологічного боку, акції терору, окрім поширених мотивів (бажання залякати населення, паралізувати волю уряду, заявити про себе, помститися, знищити конкурента і т. ін.), безперечно, переслідують мету забезпечити їхнім натхненникам і учасникам можливість насолодитися хоча б на короткий час своєю владою над ситуацією чи свідомістю інших людей.

На основі вищезазначеного зробимо такі узагальнення:

1. Політичне насильство, опосередковане певними механізмами влади та соціального життя, містить у собі (як елемент) деякі деструктивні риси загальної «природи людини»: посягання на основи моралі, гуманізму тощо.

2. Жодна політична влада нездатна обійтися без насильства, але воно може бути значною мірою і в різний спосіб (законодавчий, ідеологічний, ментально-онтологічний, світоглядний і т. ін.) легалізоване і легітимізоване та сприйматися як одна з норм суспільного життя.

3. Людська історія впродовж усього цивілізаційного розвитку виробила велику кількість інструментально-практичних і духовних запобіжних засобів, спрямованих на стримування злоякісно-деструктивної поведінки окремих індивідів, соціальних груп чи інститутів політичної влади. Важливо усвідомити, що ці процеси – еволюційного, природного вдосконалення самої людини та механізмів політичної влади – тісно пов'язані між собою. Поведінка політиків, особливо політичної еліти, детермінує інші види соціальної поведінки. На владі лежить тягар величезної відповідальності за міру сукупного потенціалу насильства в суспільстві. Але, без сумніву, насильство влади відмиратиме по мірі його відмирання у неполітичних відносинах між людьми. Власне це й означатиме зникнення самої політики, заснованої на публічному застосуванні насильства. Слово – лише за майбутньою історією людства. А тому марно сподіватися, що котрась із сучасних політичних ідеологій: від тоталітарних до ліберальних та анархістських здатна вирішальним чином посприяти прискоренню цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161–168.
2. Вережгова И.В. Терроризм как многогранное общественное явление [Рец. на кн.: Ланцов С.А. Террор и террористы: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 187 с.] // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2006. – № 5. – С. 89–91.
3. Верник О. Лівія – країна втіленого анархізму // Віче. – 2007. – № 3–4. – С. 68–70.
4. Гомаль В.П. Насильство у політиці // Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 382.
5. Гусейнов А.А. Этика ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 72–82.
6. Дубко Е.Л. Терроризм и нравственность // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2005. – № 4. – С. 27–38.
7. Каддафі М. Зелена книга. – К.: Фенікс, 2006. – 160 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.
9. Лунык М. Насильство як правова та філософська проблема // Право України. – 2002. – № 7. – С. 99–101.
10. Макиавелли Н. Государь / Пер. с итальянского. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. – 976 с.
11. Мурадян А. А. Двуликий Янус. Введение в политологию. – М.: Междунар. педагог. академия, 1994. – 320 с.
12. Северинюк В.М. Механізм правового регулювання в мусульманському праві: Навч. посіб. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2007. – 96 с.
13. Шаблінський І. Розуміння сили // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 120–127.
14. Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 82–91.

А.Ю. КРАВЕЦЬ

ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ДИСЦИПЛІНАРНОГО ІНТЕРЕСУ

Кравець Анастасія Юріївна - аспірантка кафедри політології соціально-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

Актуальність даної проблематики обумовлена, перш за все, необхідністю розширення наукової бази, оскільки поняття «політична антропологія» і «антропологія влади» зовсім недавно увійшли в наш науково-образотворчий дискурс. Процес лібералізації в сфері гуманітарної освіти привів до швидкого зростання наукової продукції, в якій слово «антропологія» опинилось одним з найбільш затребуваних. Однак такі роботи, як виявилось, мали мало спільного з антропологічною традицією, існуючою в західному суспільствознавстві доволі довгий час. Наприклад, автори «Політичної антропології» під редакцією Панаріна, Ільїна і Бадовського, визначивши цю дисципліну як свого роду «гуманістичну політику» чи «політику, орієнтовану на людину», абсолютно проігнорували загальноприйнятій у світовому науковому співтоваристві формат цієї дисципліни [1]. Навіть якщо взяти до уваги останні здобутки політичної антропології і її орієнтацію на дослідження сучасних суспільств, а не так званих «традиційних», як було раніше, все одно жоден з авторів не відкидає основні положення таких знакових для антропологів праць, як «Африканські політичні системи» під редакцією Фортеса та Еванса-Притчарда [2], «Політична антропологія» під ред. Шварца, Тадена і Тенера [3] та інші. По-

казовою з цієї точки зору є «Антропологія влади» під ред. Бочарова, де вдало поєднано попередні і новітні надбання політичної антропології і антропології влади [4]. І це не випадково, адже сучасні і західні, і російські автори констатують той факт, що традиційні відносини влади, які існували в цих самих «доіндустріальних» суспільствах, існують і нині, більше того, як це не дивно, вони майже не змінилися, певних змін зазнала форма, а зміст лишився той же. Яскравим прикладом підтвердження цієї тези може слугувати дослідження, проведене американським дослідником Дж. Везерфордом. В своїй праці «Племена на пагорбі» він продемонстрував, що архаїчні моделі поведінки активно регулюють відносини між людьми в тому числі в сфері сучасної політики. Він дослідив методом прямого спостереження конгрес США, працюючи там в якості дрібного клерка. В результаті автор виявив пласт неформальних відносин між конгресменами, що відтворюють подібні поведінкові моделі. Так, відносини «старих» і «нових» конгресменів характеризується свого роду дискримінацією останніх. Їм відводяться менш зручні службові приміщення, «старі» постійно прагнуть принизити «новачків», спеціально плутаючи їхні імена при зверненні і т.д. Іншими словами, він відкрив неформальну ієрархію, засновану на віковому

(тобто соціально-віковому) принципі, котра дуже нагадувала систему вікових класів, характерну для архаїчних суспільств. Автор також наводить доволі широкий перелік кровно-родових кланів, члени яких постійно обираються в конгрес, фіксуючи таким чином присутність іншого архаїчного принципу: передачу влади відповідно до кровної рідності і т.д. [4].

Треба також зауважити, що в російському науковому співтоваристві нині немає єдиної точки зору щодо статусу політичної антропології. Бочаров В.В., погоджуючись з деякими західними авторами (Шварц, Тернер і Таден та інші), визначає її як самостійну теоретичну і прикладну дисципліну, яка в своєму складі має декілька субдисциплін, однією з яких є антропологія влади [4]. Інший російський антрополог Тішков В.А. (а його погляд дещо нагадує точку зору Леві-Строса, викладену в роботі «Структурна антропологія») дотримується іншого погляду, вважаючи, що антропологія традиційно поділяється на фізичну, соціальну і культурну, а політичну і економічну антропологію вивчають спеціальні розділи соціальної і культурної антропології, тобто вона сама є лише субдисципліною [5]. Обидві точки зору мають право на життя, адже політична антропологія як окрема дисципліна читається в багатьох вищих навчальних закладах Західної Європи і Сполучених Штатів Америки, а також у кількох університетах Росії і України, але в загальному антропологічному дискурсі все ж таки й досі вважається саме субдисципліною в межах соціальної антропології.

Мета даної статі полягає в дослідженні змістовних моментів політичної антропології в минулому (мається на увазі її становлення як теоретичної і прикладної дисципліни), сучасному і майбутньому з позиції еволюції дисциплінарного інтересу. Це дослідження є доволі інноваційним, адже в науково-образотворчому дискурсі є публікації і монографії, присвячені минулому і майбутньому політичної антропології, але серед них немає жодної, присвяченої суто проблематиці еволюції дисциплінарного інтересу. До того ж, в статті міститься авторський прогноз майбутнього політичної антропології.

Поява її як самостійної дисципліни тісно пов'язана з колоніальними захопленнями XIX-XX ст., у ході яких активно почали вивчатися «примітивні суспільства», завойовані європейцями. Тобто спочатку антропологія була створена як прикладна наука, яку необхідно використовувати для організації ефективного управління туземцями. Однак суспільства, що виступали на цей раз в якості об'єктів дослідження, суттєво відрізнялися від тих, які вивчали раніше. Тут політична сфера, як спеціалізована сфера людської діяльності, або взагалі була відсутня, або була представлена майже в непомітній формі. Тому їм довелося шукати нові теоретичні підходи і методи дослідження, відмінні

від тих, які вони з успіхом використовували при дослідженні європейських суспільств. Таким чином, поява політичної антропології була, з одного боку, викликана практичними потребами європейців по вивченню управлінських структур колонізованого населення, з іншого – неможливістю використання традиційних для того часу наук [4, 15].

Тому, по суті політична антропологія виступила в якості теоретичного осмислення європейцями (насамперед англійцями) свого досвіду по організації управління в колоніях, який потребував використання нових наукових парадигм [4, 15].

З цієї ж причини не дивно, що європейська колонізація XX ст. була супроводжена активним науково-теоретичним осмисленням, результатом якого було виникнення політичної антропології як самостійної наукової дисципліни [4, 16].

Одним словом ця дисципліна виникає як осмислення вагомого соціального експерименту, в ході якого була зроблена спроба використання науки для організації ефективного управління «примітивними» народами. Тому і Б.Малиновський, при характеристиці ролі науки в колоніальній практиці говорить про доцільність зміщення політики і науки в даному контексті, яке є абсолютно необхідним адже, на його думку, знання дозволяє передбачити події, а передбачення, в свою чергу, означає владу, тому безпідставно наполягати на тому, щоб наукові результати не були використані тими, кому судилося керувати [4, 17]. Тут доречним буде згадати і М. Фуко, який звернув увагу на особливий зв'язок між доменом влади і владою знання, коли в суспільствах масової освіти, антропологічний аналіз не може проігнорувати виключну роль інтелектуальних еліт і часто вирішальне значення їхніх суб'єктивних настанов для політичної поведінки всього іншого населення [5, 55].

Вагомую заслугою політичної антропології є те, що велика кількість процесів, звичайно та вірувань почала сприйматися не як «пережитки», «дикість», відсутність культури і т.п., а як життєздатні елементи соціуму. Дослідження антропологів дозволяють констатувати той факт, що сучасне індустріальне суспільство зберігає типи відносин характерні для початкових етапів соціогенезу. Можна припустити, що колись виникнувши, ці відносини взагалі не зникали по мірі історичного процесу, вони стали лише менш помітними на фоні зростання об'єму нової інформації. Але вони ж, схоже, в певних сферах людських взаємовідносин або в певних режимах функціонування всього суспільного організму, можуть виходити на перший план, відтискуючи більш сучасні типи відносин [4, 18].

Відмінною рисою політичної антропології є те, що вона увібрала в себе найкращі досягнення політичної науки і створила свій неповторний погляд на політику спочатку традиційних, а потім і сучасних суспільств як динамічний процес в

якому нерозривно поєднанні боротьба індивідів і груп за владу, механізм прийняття політичних рішень, перевага системи над індивідом, інституту влади над конкретним правителем, політична поведінка тощо. Для неї політична сфера завжди пов'язана з соціальною, економічною і культурною сферами суспільства.

Зосередження уваги саме на розгляді політичного процесу характерно насамперед для політичної антропології США. Політичний процес у американських авторів характеризується двома якостями: публічністю, рівень якої може розповсюджуватися від сусідської общини до країни і навіть світових регіонів та обов'язковою наявністю загальногрупових цілей, хоча індивідуальні, приватні цілі і інтереси постійно присутні, і навіть можуть визначати групові, особливо якщо мова йде про інтереси лідерів, котрі формують цілі від імені групи. Такими цілями може бути досягнення нової системи міжгрупових відносин або відносин групи з інститутами, з якими вони знаходяться у фундаментальних зв'язках (наприклад, державою). Частіш за все це боротьба за статус, ресурси чи незалежність; ведення війни або досягнення миру; розподіл посад, титулів та ролей, за які відбувається постійна конкуренція між членами групи або представниками різних груп в єдиному політичному просторі. Політика частіше всього спрямована на усунення суперечок у конкурентному світі групових людських взаємовідносин, але вона ж може мати на меті і створення таких суперечок. Таким чином, слово «політичне» можна застосувати до всього, що носить публічний характер, містить цілеполягання і залучає питання про владні повноваження і контроль серед окремих індивідів певного суспільства або групи, а вивчення політики, в даному випадку, є вивченням процесів, котрі супроводжують визначення та досягнення публічних цілей з використанням влади членами групи, які налаштовані на досягнення цих цілей [3, 4-8].

Це лише найзагальніше визначення політичного, але воно дозволяє не обмежуватися тільки вивченням політичних інститутів свого роду циклічних або статичних суспільств у структурно-функціональних термінах, чим антропологія займалася багато десятиліть. Тут можливим є перенесення уваги з «суспільства» на «політичне поле» в просторово-часовому континуумі, тобто в історичному часі. Політичне поле не діє подібно до годинникового механізму, де всі частини підігнані з абсолютною точністю. Скоріш за все, це поле напруження, заповнене антагоністами, індивідуальними або корпоративними, котрі керують амбіціями, альтруїзмом, власним бажанням та бажанням загального блага і які в ланцюгу різних ситуацій пов'язані один з одним власним інтересом чи ідеалізмом, або розділені і протистоять один одному по тих же причинах [3, 15].

Таким «політичне» бачать сучасні західні ан-

тропологі, що ж до їх російських і українських колег, то в політико-антропологічній (етнографічній) літературі, особливо в радянський період, поняття «політичне» закріплювалося за власно-управлінськими відносинами, зміст яких носить класовий характер. Іншими словами, політичні відносини виникають виключно з народженням держави як інституту, що забезпечував експлуатацію одного класу іншим. Тому всі владно-управлінські відносини, характерні для докласової стадії їх еволюції, стали визначатися терміном «потестарні». Він і сьогодні має достатньо широке використання [4, 24].

Інтерес сучасної західної антропології зосереджений, по-перше, на традиційних відносинах влади, її інститутах і системах: їх цілі, завдання, формування, структура і функціонування; порівняльному аналізі цих відносин, інститутів і процесів, що різняться як територіально і етнічно, так і стадіально; їх класифікації і типологізації насамперед в доіндустріальних суспільствах. По-друге, він направлений на вивчення процесу адаптації та інкорпорації традиційних структур влади у новостворені адміністративні і політичні інститути, насамперед країн, що розвиваються. По-третє, на неформальні політичні процеси в індустріальних (постіндустріальних) суспільствах, а також на вивчення потестарних відносин [4, 24].

Тобто уявлення про те, що політична антропологія - це дисципліна, що вивчає системи владно-керівних відносин у «традиційних суспільствах» і ранні форми політичних інститутів (так звана «потестарна етнографія»), котрі в науковому середовищі існували достатньо довго, на даний момент відходить на інший план. Так же як і застаріває класифікація політичної антропології як сфери вивчення виключно етнічних параметрів політичних процесів [5, 49].

Відаючи належне класичним дослідженням еволюції політичних суспільств (політогенез), політичній антропології колоніальних спільнот та «конфлікту культур», структурно-функціональній теорії політичних систем, які займали провідні позиції до 1960-го року ХХ ст., сучасна наука може запропонувати цілий ряд нових напрямків (субдисциплін) в сфері політичної антропології, котрі можуть суттєво збагатити сучасний науково-образотворчий дискурс відносно сучасних суспільств [5, 53-54].

Сучасна політична антропологія увібрала в себе не тільки питання соціальної історії повсякденності і політичну економію, але й питання «символічного капіталу», масових інформаційних впливів і неформальних спільнот як вагомих елементів політичного простору і системи влади, а також самого існування культурно складних суспільств (національних та транснаціональних) [5, 55].

Останнім часом з'явилися праці, які формують антропологічний погляд на політику. Після того, як антропологі детально дослідили традиційні

спільноти і поглянули на свої сучасні розвинуті суспільства, вони побачили в них багато спільного, в тому числі в сфері політики. Зокрема Шварц, Тернер і Таден в своїй праці «Політична антропологія», про яку вже йшлося вище, намагаються відійти від властивого політичній антропології розгляду традиційних суспільств як певної статичної структури з «заданим» набором правил, устоїв і процедур. У центрі їх уваги політика як динамічний процес, де відбувається постійне суперництво груп як на локальному, так і на загальнонаціональному рівнях. Але при цьому вони зазначають, що ця боротьба характерна як для примітивних суспільств, де царюють уже усталені традиції і ритуали, так і для сучасних суспільств, де поряд з новими формами суперництва зберігаються і попередні, наприклад тиск, підкорення тощо [3].

Серед російських авторів найбільш ґрунтовним дослідником політичної антропології і антропології влади є, безперечно, Бочаров, який, окрім безлічі власних публікацій, присвячених політичній антропології, видав двотомну хрестоматію під назвою «Антропологія влади», де зібрав кращі статті провідних російських авторів, що переймаються проблематикою політики в антропологічній перспективі і владою в антропологічному дискурсі тощо.

Важливо зауважити, що сьогодні дослідники, які займаються проблематикою антропології влади намагаються відійти від стереотипного уявлення про владу, що склалося в політології, вважаючи, що відносини владного домінування пронизують усі сфери людської діяльності. Тобто антропологи не зводять її лише до політичної влади, що характерно, наприклад, для політологів чи юристів. Для них влада це насамперед неформальні відносини домінування, що проявляються в соціальних групах різних рівнів, а ж до міжіндивідуальної взаємодії [6, 81]. Тут мова йде також про використання антропологічних методів при дослідженні владно-управлінських відносин у промислових організаціях, професійних та корпоративних культурах [7].

Антропологію влади на даний момент розглядають як самостійну галузь (субдисципліну) в межах політичної антропології. І якщо спочатку увага її зосереджувалась виключно на вивченні владних відносин в доіндустріальних суспільствах, то зараз вона розповсюджується і на індустріальні (постіндустріальні) суспільства.

Антропологи, що займаються владною проблематикою, цікавляться походженням влади як соціального феномена, її функціонуванням, що відбувається в єдності соціального, ідеологічного, символічного і психологічного на матеріалі як традиційних, так і сучасних суспільств. Антропологія влади, як окрема галузь наукового знання про владу, досліджує походження влади, вплив традиції і заборони на поведінку як суб'єктів, так і об'єктів влади, традиційне й аномальне лідерство [8], символи влади і владні ритуали [9], а також асиметрія влади у відносинах віку [10], гендера і кровної рідності [7].

Звичайно, деякі російські дослідники, як – то Халіпов та інші, можуть розглядати антропологію влади і як частину кратологічної концепції, хоча на даний час більш доцільним є погляд того ж Бочарова, який вважає політичну антропологію саме частиною (субдисципліною) політичної антропології, окремою галуззю наукового знання про владу.

Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що минуле політичної антропології за вивченням традиційних (доіндустріальних, примітивних) суспільств і традиційних відносин влади, адже вона і виникла насамперед як прикладна наука, покликана створити механізми ефективного керування колонізованими народами, але, як виявилось, ці суспільства значно відрізнялися від західних, тому колонізаторам довелося шукати нові теоретичні підходи і методи дослідження, відмінні від тих, які вони з успіхом використовували при дослідженні європейських суспільств.

Сьогодні її – за дослідженням сучасних суспільств, трансформації, адаптації, інкорпорації традиційних відносин влади в новостворенні адміністративні і політичні інститути тощо. За зміщенням акценту зі статистики на динаміку, за новим поглядом на владу, яка окрім політичного виміру, має й загальнолюдський, який проявляється в неформальних відносинах домінування, що проявляються в соціальних групах різних рівнів, аж до міжіндивідуальної взаємодії.

Майбутнє – за розвитком та більш детальним вивченням її субдисциплін, деякі з яких, зокрема антропологія влади, з часом можуть стати не тільки самостійними галузями наукового знання, але й окремими дисциплінами в межах єдиного політико-антропологічного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочаров В.В. Политическая антропология // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
2. Бочаров В.В. Истоки власти // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
3. Бочаров В.В. Власть и возраст // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
4. Ковачев А.Н. Символы власти и их интерпретация в различных культурах // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
5. Ледяев В.Г. Концепции власти: аналитический обзор // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
6. Политическая антропология / под ред. Ильина В.В., Панарина А.С., Бадковского Д.В. – М.: МГУ, 1995. – 506 с.
7. Романов П.В. Английская школа антропологии организаций. Манчестерские исследования // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
8. Тишков В.А. Новая политическая антропология // Антропология власти – СПб.: СПбГУ, 2006. – 490 с.
9. Fortes M.M., Evans-Pritchard E.E. African Political systems – London: Oxford University Press, 1940.
10. Swartz M.J., Turner V.W., Tudden A. Introduction // Political Anthropology – New Brunswick: Transaction Publishers, 2006.

В.В. ОСИН

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ЭПИСТЕМОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ? ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедры философии и социально-политических наук Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

Проблема, одному из аспектов которой посвящена данная статья, определяется скорее умолчаниями соответствующего дискурса, нежели многочисленностью попыток, предпринимаемых в рамках последнего и своей целью имеющих экспликацию оснований, позволяющих указать основания веры, согласно которой современный логос о политике воспринимается в качестве научного.

С одной стороны, разнообразные монографии и учебные пособия, посвященные методологии политической науки свидетельствуют: несмотря на определенные разногласия о наличии вполне унифицированной практики производства, говоря словами Ж.-Ф. Лиотара, денотативных высказываний [7, 51-52] о «политических реалиях». Эти высказывания и отвечают двум условиям, и одновременно способствуют их достижению: их предметы должны быть рекуррентно доступны, а в отношении самих высказываний всегда должна существовать возможность экспертного отношения к релевантному языку. С другой стороны, создается впечатление, согласно которому (техническое) совершенство в применении тех или иных методов является чуть ли не самоцелью, в силу чего ни в одном из этих текстов не поднимаются вполне уместные и даже необходимые вопросы, предполагающие установление того, каковы в действительности основания предполагать наличие одно-однозначной взаимосвязи между методами политологического исследования и способностью политологов формулировать научные предложения.

Отсюда главной целью данной статьи представляется выбор перспективы, не просто проясняющей соотношение между условно логическими правилами и психологией мышления, но и пригодную для диагностирования соответствующего положения дел в политической науке. Подобная цель, в свою очередь, предполагает две задачи: во-первых, обнаружение теории, соединяющей в себе два, казалось, взаимоисключающих интереса, к логике и психологии, пересекающихся при рассмотрении психологических основ формирования (логических) структур, отвечающих за выполнение таких научных операций, как классификация, определение и т. п. Во-вторых, выявить ту часть эмпирического базиса, результаты которого пригодны для экстраполяции на политическую науку, но еще более полезны были бы в

плане перенесения на проблемное поле последней самого алгоритма исследования взаимосвязи логического и (социально-)психологического.

Ни один обзор литературы не может проводиться без ограничивающих и одновременно структурирующих его принципов; в данном случае их три. Так, необходимая перспектива должна фокусироваться на исследовании процессов формирования (и функционирования) логического или научного мышления. Кроме того, в настоящее время эта теория должна быть банальной, в максимально хорошем смысле этого слова, и, как любая такая теория, оспариваться, преимущественно игриво и несерьезно, причем не только логиками, но также учеными, чьи интересы, на первый взгляд, выходят далеко за установленные дисциплинарные границы. Наконец, в прошлом искомая теория должна была быть «революционной», в хорошем смысле этого слова, и, как любая такая теория, способной в настоящее время продемонстрировать это, особенно в части, касающейся постановки и способа решения проблем, по тем или иным причинам не относящимся к «научному истеблишменту».

Несколько сумбурный поиск убедил меня в том, что теория швейцарского генетического эпистемолога Ж. Пиаже удовлетворяет все выше-названные условия, призванные гарантировать дальнейшим гипотезам в этом направлении как статус научных, так и отсутствие у них статуса изначально научных, в смысле четко определенном традицией той или иной науки. Что касается соответствия концепции Ж. Пиаже первому условию, то для этого достаточно бросить беглый взгляд на названия работ последнего: Логика и психология, Трактат по логике, Введение в генетическую эпистемологию и др. И хотя большинство обзоров, посвященных Ж. Пиаже, данный аспект проблемы, чрезвычайно его интересовавшей, как правило, упускает из виду напрочь [16, 42-46; 9, 271-286; 13, 386-399], капитальный труд Дж. Х. Флейвелла [14] дает об этой стороне его деятельности прекрасное представление. Также можно сослаться на слова Ж. Пиаже, за всю свою жизнь так и не сподобившегося сдать ни одного формального экзамена по психологии: «...Я не психолог, я эпистемолог...» [1]. В качестве доказательства знакомства логиков и эпистемологов с работами Ж. Пиаже можно указать на

превосходный (не в последнюю очередь – благодаря ориентации на выявление прежде всего позитивного и устоявшегося в современном научном дискурсе) исторический обзор К. Хахлвега и К. Хукера работ пионеров т. н. эволюционной эпистемологии [15, 160–177], где Ж. Пиаже занимает видное место [15, 165–169].

Однако и среди психологов Ж. Пиаже более чем известен, что можно проследить и по невольным оброненным замечаниям, наподобие того, что G. Jahoda адресовал одному из кросс-культурных психологов: «Чего недостает [контекстному подходу], так это глобальных теоретических построений в отношении когнитивных процессов вроде тех, что дает Пиаже, которые спасают исследователя от погребения под массой неуправляемого материала» [4, 363]. Добавить можно мнение Р. Солсо, поддерживающего «информационный» подход к когнитивному развитию, который явно отличается от предложенного Ж. Пиаже; в заключение своего «критического компендиума» он фактически признал: «Сторонники Пиаже могут утверждать, что вышеприведенные исследования доказывают только то, что основные процессы, определяющие когнитивное развитие, происходят ранее, чем предполагалось. Основные операциональные схемы и фундаментальная последовательность прогрессивной интеграции и координации продолжают оставаться разумным объяснением...» [13, 398].

Кроме того, научная банальность многих положений Ж. Пиаже прослеживается не только по невольным оброненным фразам, согласно которым «...последовательность развития, установленная Ж. Пиаже в Женеве и зафиксированная многими исследователями в Соединенных Штатах...» [5, 181–182], но и в результате их эмпирической верификации в процессе проведения межкультурных исследований: «Те действительно плодотворные психологические теории, которые ныне играют главенствующую роль в психологии познавательной деятельности (хорошим примером может служить теория Пиаже)...» [5, 245].

Помимо мнений психологов, можно привести и мнения... социологов; скажем, Э. Гидденс, один из ведущих современных теоретиков в области социальных наук, в своем чрезвычайно популярном учебнике следующим образом подытоживает критические замечания, выдвинутые против взглядов швейцарского психолога: «Проте ідеї Пиаже в основному витримали випробування на адекватність у світлі величезної кількості добутого згодом дослідницького матеріалу, пошуки якого вони стимулювали...» [2, 54].

Характер оспариваемости теории Ж. Пиаже хорошо иллюстрирует следующее замечание: «На какое-то время громадный авторитет этой школы (имеется в виду школа Пиаже. – Авт.) как бы загнипнотизировал психологов... Заслуга Брунера и его коллектива состоит в том, что они, хорошо осознавая общую ценность многих положений Пиаже, вместе с тем попытались глубже и основа-

тельнее изучить конкретные условия, в которых были получены его данные, а также разобраться в содержании используемых им понятий» [3, 9–10]. Касаясь же итога великого множества исследований, посвященных выявленной швейцарским психологом некой последовательности в формировании/структурировании когнитивных навыков, то «обобщенный вывод из всех этих исследований состоит в том, что многие последовательности, выделенные Пиаже, действительно имеют место; однако параллельность в развитии обнаружить значительно сложнее» [9, 282].

Небанальность теории Ж. Пиаже лишь отчасти заключается в способности его теории возрождаться с приставкой «нео» (к числу т.н. неопиажистов относят К. Фишера и Р. Кейса). Более примечательными для целей данного исследования представляются попытки установить соотношение между логикой и психологией, разрешить тем самым давний спор психологизма и логицизма и все это – исходя из достаточно тривиальной установки, согласно которой при объяснении процесса формирования когнитивных структур необходимо учитывать всю совокупность событий (социальных, психических и т. п.), что происходят в жизни индивида. Каковы бы ни были основания квалификации подобной попытки как неудачной в исполнении самого Ж. Пиаже, но в принципе правильной [6, 37], однако главное для политической науки заключается в наличии самой возможности ставить, исходя из определенного соотношения логики и психологии, новые проблемы, соотношение которых с условно банальной частью теории Ж. Пиаже в значительной мере легитимизирует сам характер решения этих проблем.

Такая установка исследования, как мне кажется, вполне отвечает направленности работ самого Ж. Пиаже, поскольку хорошо согласуется с причинами, побудившими известного психолога, славящегося своим пренебрежением к критическим замечаниям коллег, ответить Л. С. Выготскому, ответить спустя 25 лет после смерти последнего: «Это длинное вступление было необходимо, чтобы показать, как сильно я уважаю позиции Выготского... несмотря на то, что не могу согласиться с ним по всем вопросам. Во-первых, Выготский действительно проанализировал реальную проблему, а не просто вопросы статистики. Во-вторых, он проверил факты вместо отрицания их через уловки наблюдения... В-третьих, он предложил новые гипотезы...» [10, 191–192]...

Что касается второй задачи данной статьи, предусматривающей выявление эмпирического базиса генетической эпистемологии, полезного – в указанном ранее смысле – для политической науки, то ее выполнение предполагает внимание к тому, насколько фальсифицируемы положения Ж. Пиаже (критерий, что уже давно служит водоразделом между научным и ненаучным). Другими словами, можно ли надеяться в процессе верификации на получение неожиданных резуль-

татов, проистекающих от сопоставления того, что должно, с тем, что есть, очевидно-обманчивого и подлинно адекватного. В целом можно указать на несколько подобных фактов.

«Факт» первый. Советский психолог Н. А. Подгорецкая, рассматривая вопрос выбора тех или иных (логических) заданий для проведения собственных экспериментов, приводит соображение одного из авторов соответствующего сборника, призванное оправдать ошибки маленьких детей: «Пусть некоторым утешением для школьников будет сознание того факта, что и взрослые допускают ошибки, что ошибки появляются гораздо чаще, чем принято считать» [11, 42–43]. Согласен с тем, что «вряд ли можно считать это утешением», но все же – действительно ли так обстоит дело со взрослыми во всех странах?

«Факт» второй. Все та же Н. А. Подгорецкая ссылается на зарубежные исследования «логики взрослых», где неоднократно выявлялось, «что у взрослых людей при встрече с новым материалом появляется «поведение, которое можно было бы охарактеризовать крайне негативным путем (бесвязное, нелогичное и т. д.)»» [11, 134]. Сходные результаты были получены в отношении зарубежных студентов последнего курса и аспирантов, обладающих, по мнению автора эксперимента, высоким интеллектом [11, 134–135]. Как итог, «во всех указанных исследованиях у взрослых людей выявлен тип мышления, характерный для стадии дооператорных структур, или, в лучшем случае, – конкретных операций» (все названные стадии в развитии интеллекта предшествуют стадии формальных операций, на которой только и возможно подлинно логическое решение тех или иных проблем. – О. В.) [11, 135]. Кроме того, накоплен большой материал, касающийся причин, препятствующих формально-логическому мышлению взрослых американцев [13, 434–440].

«Факт» третий. Часто возникает вопрос: «Но во всех ли обществах люди проходят все четыре стадии, указанные Пиаже?» [8, 176]. То есть все ли взрослые достигают стадии формального, подлинно логического мышления? Вопрос со многих сторон казался риторическим, пока Л. Колберг и К. Гиллиган не обнаружили следующее: «Даже в американском обществе 30% людей, по-видимому, никогда не достигают стадии формальных операций» [8, 176].

Что касается т. н. отечественных взрослых людей, то, помимо данных экспериментов Н. А. Подгорецкой и авторов, упоминаемых последней, могу лишь указать на шуточный эксперимент американского когнитивного психолога Р. Л. Солсо, предложившего студентам «Московского государственного университета решить следующий силлогизм...: Иван и Борис всегда едят вместе/Борис сейчас ест. Что делает сейчас Иван?» [13, 452]. Результаты столь нехитрого теста настолько поразили американца Р. Л. Солсо, что он поспешил их объяснить нежеланием давать «дурацкие» ответы на «дурацкие» вопросы: «только 20%

(N=5/25) испытуемых давали правильный ответ немедленно. Наиболее частый ответ (N=11/25)...: «Не знаю, я его не видел»» [13, 452].

«Факт» четвертый. К уже сказанному о соблюдении разнообразных логических норм в процессе мышления можно добавить также интересные результаты, получаемые в рамках чрезвычайно модного нынче изучения когнитивного стиля личности. В частности, в своей диссертации Л. И. Романовская исследовала когнитивные стили 218 студентов III и IV курсов гуманитарных и естественных специальностей Хмельницкого национального университета. Сформулированный вывод сложно назвать обнадеживающим: «Дослідження дало змогу з'ясувати, що лише 18% студентів у повній мірі володіють умінням розуміти текст, але й 15% продемонстрували їхню цілковиту відсутність» [12, 9].

Понимание текста примечательно в данном случае тем, что автор, заимствуя типологию когнитивных стилей М. А. Холодной, тем самым предоставила возможность оценить степень развития логических навыков. Например, показатели «глобальности-специфичности» («пов'язана із схильністю сприймати інформацію як виняткову або ж родову, здатність її типологізувати...» [12, 11]) таковы: «Глобалізаційно-специфікаційну мисленнєву операцію змогли здійснити лише 12% студентів» [12, 11]. «Аналитичність-синтетичність» (тенденція «до деталізації змісту, зосередження уваги на дискретних елементах інформацій, або ж прагнення представити текст у кількох структурних компонентах») дает схожие результаты – «загалом домінувало емоційно-естетичне сприйняття тексту» [12, 11].

В общем, на основании интерпретации данных, касающихся всех компонентов когнитивного стиля [12, 9–12], отмечается, что «розвиток мисленнєвих здатностей студентів, що забезпечували успішність розуміння тексту, є низьким» [12, 12].

«Факт» последний. Уже отмечавшаяся Н. А. Подгорецкая логическому мышлению у взрослых посвятила специальную работу [11], направленную «на экспериментальную проверку теории Ж. Пиаже о стадиях развития интеллекта, в частности его положения о зависимости развития логических структур от возраста человека» [11, 3]. Несомненной удачей Н. А. Подгорецкой следует признать выбор задачи исследования – «изучение у взрослых людей стихийно сложившихся приемов логического мышления» [11, 5]. Другими словами, внимание экспериментатора обращено на умение логически мыслить, а в более узком смысле – на логические приемы мышления: «Под логическим приемом мышления мы понимаем совокупность действий, направленных на выполнение логической операции или логических законов. Главным отличительным признаком логического приема является его ориентировка на логические правила, на требования, исходящие из логики. Из этого вытекает и вто-

рой существенный момент: широта применения (этим логический прием отличается от специфического, который может быть использован только в данной конкретной области)» [11, 25].

«В нашем эксперименте изучались следующие логические приемы: классификация понятий, определение понятий через род и видовое отличие, прием установления асимметричных отношений (больше-меньше) и прием доказательства от противного» [11, 28]. Еще более важным обстоятельством представляется контингент экспериментов: «В эксперименте участвовало 202 человека в возрасте от 16 до 55 лет с различным образовательным цензом: 69 – старшеклассники (из них 55 выпускников средней школы), 41 – рабочие и служащие, окончившие среднюю школу, 42 – студенты московских вузов и 49 – специалисты с высшим образованием, из которых 11 кандидатов наук» [11, 44].

К наиболее важным итогам проведенных экспериментов по классификации понятий можно отнести следующий: «У обследованных взрослых приемы классификации сформированы на невысоком уровне; они характеризуются существенными дефектами, касающимися как содержания приемов, так и степени их обобщенности, развернутости и осознанности» [11, 72]. Сходный вывод был сделан и в отношении приема определения и классификации понятий с конъюнктивной структурой признаков: «Механизм включения подкласса в класс, являющийся необходимым компонентом приемов классификации и определения понятия через род и видовое отличие, недостаточно усвоен испытуемыми. Несмотря на то, что учащиеся были хорошо знакомы со специфическим содержанием определяемых и классифицируемых понятий, предложенные за-

дания вызвали у них затруднения, а в ответах обнаружены дефекты, касающиеся качества усвоения логической структуры указанных приемов мышления» [11, 89]. Наконец, поэкспериментировав и с таким логическим приемом мышления, как умение соблюдать координацию объема и содержания классов при сравнении объема классов, Н. А. Подгорецкая отмечает «недостаточную степень сформированности действий, входящих в прием классификации понятий» [11, 99].

В целом же, включая эксперименты по установлению асимметричных отношений «больше-меньше» и приема доказательства от противного, Н. А. Подгорецкая пришла к уверенности: «Мы нашли общие дефекты, демонстрирующие неполноценность стихийно усвоенных логических приемов мышления» [11, 126]. К числу общих дефектов относятся: «ориентировка на случайные признаки, которые являются наиболее «яркими», нерасчлененность параметров изучаемых объектов, неумение отвечать на заданный вопрос, подмена объективной оценки субъективной, большая связанность спецификой предложенного экспериментального материала, отсутствие дифференцировки позиции разных людей, нечувствительность к противоречиям, довление житейского уровня объяснений над логическим и пр.» [11, 127–128].

Определившись с перспективой и возможностями, ее открываемыми, необходимо также эксплицировать и все последствия последних, в том числе – характеристики научного знания, предполагаемого методами политической науки, в основе своей опирающейся на многочисленные и разнообразные логические операции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Брангье Ж.-К. Беседы с Жаном Пиаже // Психологический журнал. – 2000. – № 6 // http://www.psychology.ru/library/Jean_Piaget/conversations/06.stm
2. Гіденс Е. Соціологія: Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іваненко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
3. Давыдов В. Новые исследования в области детской психологии // Исследование развития познавательной деятельности: Пер. с англ. М. И. Лисиной / Под ред. Дж. Брунера, Р. Олвер и П. Гринфилда. – М.: Педагогика, 1971. – С. 5–17.
4. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М.: Когито-Центр, Институт психологии РАН, 1997. – 432 с., илл., табл.
5. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. Психологический очерк / Пер. с англ. П. Тульviste. – М.: Прогресс, 1977. – 262 с.
6. Лекторский В. А., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Операциональная концепция интеллекта в работах Жана Пиаже // Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Пер. с англ. и фр. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – С. 5–51.
7. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна: Пер. с фр. Н. А. Шматко – М.: Ин-т экспериментальной социологии; Спб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
8. Масионис Дж. Социология: Пер. с англ. – 9-е изд. – СПб: Питер, 2004. – 752 с.: ил.
9. Миллер С. Психология развития: методы исследования: Пер. с англ. – СПб.: 2002. – 464 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
10. Пиаже Ж. Комментарии к критическим замечаниям Л. С. Выготского на книги «Речь и мышление ребенка» и «Суждение и рассуждение ребенка» // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 188–194.
11. Подгорецкая Н. А. Изучение приемов логического мышления у взрослых. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 150 с.
12. Романовська Л. І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту: Автореф. дис. к. психол. н: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2005. – 21 с.
13. Солсо Р. Л. Когнитивная психология: Пер. с англ. – М.: Тривола, Либерея, 2002. – 600 с.: ил.
14. Флейвелл Дж. Х. Генетическая психология Жана Пиаже. С предисл. Жана Пиаже. Пер. с англ. – М.: Просвещение, 1967. – 623 с.
15. Хахлвек К., Хукер К. Эволюционная эпистемология и философия науки // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада: Учебная хрестоматия. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 1996. – С. 158–199.
16. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

РЕЦЕНЗІЯ

В.К. ЯКУНИН

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ СОЛДАТЕНКО В.Ф. «ВИННИЧЕНКО І ПЕТЛЮРА. ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ»

Якунин Виктор Кузьмич - заведующий кафедрой украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета им.Олеса Гончара, доктор исторических наук, профессор

Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд. – 2007. – 621 с.

В отечественной историографии исследование В.Ф. Солдатенко не имеет аналогов. В мировой истории известна книга Алана Буллока «Гитлер и Сталин. Жизнь и власть: Сравнительное жизнеописание. В 2-х томах. Перев. с англ.» (М., 1994). Она изобилует домыслами, мифами, весьма вольными интерпретациями известных исторических событий, не всегда имеющими научную основу. В отличие от книги А. Буллока, исследование В.Ф. Солдатенко имеет строго научную документальную основу, базируется на новейшей научной методологии, свободной от какой-либо идеологизации и конъюнктурщины, не идеализирует и не героизирует исторических персонажей. Автор убедительно опровергает старые и новые мифы, раскрывает их природу и назначение. В отличие от А. Буллока, который некритически использует историческую литературу, В.Ф. Солдатенко широко использует методы историографического анализа и на этой основе показывает несостоятельность выводов тех историков, которые произвольно выхватывают одни исторические факты и замалчивают другие, отходят от научной логики, проявляют субъективизм, игнорируют нормы морали и научной этики.

В книге В.Ф. Солдатенко дан весьма скрупулезный сравнительный анализ двух виднейших политиков украинской революции и на основе объективных научных критериев определено их место в истории.

Книга написана на весьма обширном комплексе исторических и историографических источников. Автор тщательно, с большим исследовательским мастерством проанализировал все источники, показал образцы источниковедческого и историографического анализа. На этом фоне весьма неубедительно выглядят конъюнктурные работы Ю. Шаповала, С. Литвина, В. Сергейчука, Б. Дорошенко-Товмацкого, В. Савченка, Т. Гунчака, В. Михальчука и др.

Структура книги отличается органичной цельностью и строгой научной логичностью. Восемь глав: «I. Початок політичних кар'єр»; «II. Революційний злет»; «III. Випробування поразками»; «IV. Зоряні години»; «V. Від суперництва до протиборства»; «VI. На різних фронтах»; «VII. На різних полюсах»; «VIII. Емігрантські поневіряння» – завершаются выводами, содержащими итоги поэтапного развития двух политиков.

Весьма обстоятельно освещена историография проблемы. Автор дал оценку литературы о В. Винниченко и С. Петлюре с 20-х годов и до наших дней. Он отметил односторонние оценки советской историографии и не менее односторонние, появившиеся в годы независимой Украины. В отношении В. Винниченко после 1991 г. автор обоснованно выделяет три группы исследователей: 1) одна видит в нем одного из выдающихся деятелей украинства, державостроительства и нацио-

нального возрождения и в целом характеризует более позитивно; 2) другая группа отмечает как позитивные, так и негативные качества его как политика и личности, т.е. какбы уравнивает оценку; 3) третья группа давала преимущественно негативную оценку (с. 8).

В литературе о С. Петлюре после 1991 г. преобладающей тенденцией является его мифологизация и героизация, перекочевавшая из диаспорной литературы. Апологетика и возвеличивание С. Петлюры доходит до выдвижения его в ряд с Б. Хмельницким и девятью (?) президентами Украины в XX столетии. Автор показывает абсурдность и неисторичность такой позиции, ведь до 1991 г. должности президента в Украине не было, и ни одна Конституция Украины не содержала в себе такого института власти (с. 10).

Автор также показывает несостоятельность тех, кто ставит С. Петлюру на первое место среди деятелей украинства, так как он никогда не был духовным лидером в Центральной Раде и в УНР.

В.Ф. Солдатенко аргументировано раскрывает ошибочность самой методологии исследования у апологетов С. Петлюры. В частности, он опровергает утверждение С. Литвина о том, что в исторической науке может быть баланс между объективностью и субъективизмом (с. 17). Автор абсолютно справедливо считает, что у С. Литвина в основе позиции голые декларации и демагогические заклинания, которые не имеют ничего общего с наукой и научными методами.

На усиление апологетики, как справедливо отмечает автор, повлиял Указ Президента Украины В. Ющенко «Об увековечении памяти выдающихся деятелей Украинской Народной Республики и Западно-Украинской Народной Республики» от 16 мая 2005 г. На мой взгляд, в этом проявляется его стремление к тоталитаризму.

Весьма обстоятельно В. Солдатенко анализирует точку зрения известного философского мыслителя М. Поповича, изложенную в книге «Червоне століття». Отдавая должное глубокому размышлению автора об украинской революции и ее деятелях – В. Винниченке и С. Петлюре, В. Солдатенко считает необоснованными утверждения М. Поповича о том, что в противостоянии В. Винниченка и С. Петлюры были не личностные, а социальные и национальные приоритеты в украинском движении. Приоритет социального над национальным представляли, по мнению В. Солдатенка, не украинские партии, а РКП(б) и ее отряд КП(б) У. Поиск путем гармоничного соединения социального и национального, чем занимался В. Винниченко, был более конструктивным, гибким и перспективным, чем заикленность только на национальных идеалах, что продемонстрировал С. Петлюра (с. 27). По мнению В. Солдатенка, в революционную эпоху (а в основе ее лежали социальные мотивы) рассчитывать на победу только на основе националь-

ного приоритета было нереально. Именно это и подтвердили события революции 1917-1920 гг.

Автор монографии обращает внимание на критику в свой адрес (по поводу книги «Три голгофы...») со стороны Ю. Шаповала в известной своей антикоммунистической направленностью газете «День» и журнале «Критика». Он отмечает тенденциозный, не подкрепленный фактами и документами характер рецензии Ю. Шаповала, справедливо характеризуя ее как типично фальсификаторскую, а автора рецензии как человека, для которого не существуют ни моральные, ни научные авторитеты (с. 36).

От себя добавлю, что Ю. Шаповал давно променял авторитет самостоятельного ученого на положение рупора политической конъюнктуры. Стремление услужить политическим вождям любой ценой, даже ценой отречения от объективной научной истины, путем превращения исторической науки во вторую древнейшую профессию ради того, чтобы быть обласканным интеллектуально ущербными и невежественными носителями высшей власти. К сожалению, такой тип историка в современной Украине не редкость. А ведь неординарный талант историка у Ю. Шаповала есть, и в лучших его работах он проявлялся.

В контексте полемики с Ю. Шаповалом В. Солдатенко весьма своевременно ставит перед историками вопрос об их моральной позиции, особенно в биографистике, так как вне здоровой морали и гуманизма невозможно определить причастность исторической персоналии к добру или злу. Можно и нужно поддержать кредо автора рецензируемой книги, которое звучит так: «Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юнктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується» (с. 41).

Автор справедливо полагает, что историографическое освоение проблемы роли В. Винниченка и С. Петлюры в украинской революции является неудовлетворительным, противоречивым.

В первых двух главах автор прослеживает параллельное формирование и рост В. Винниченка и С. Петлюры как революционеров и личностей.

На основе документов и фактов, анализа интеллектуального творчества и практической деятельности двух личностей показано наглядно и убедительно, что В. Винниченко – это интеллектуал в революционном движении, с установившимися гуманистическими идеалами и убеждениями украинского патриота-демократа и социалиста, который быстро стал в ряд признанных духовных и политических лидеров украинской революции в 1917 г. В этот год он прошел эволюцию от автономиста до самостийника, оставаясь

социалистом, стал известным политическим деятелем в международных дипломатических кругах, проявляя высокую политическую культуру и толерантность в межличностных отношениях.

С. Петлюра в этот год находился на второстепенных ролях в УНР, проявлял себя больше амбициозным и склонным к ссорам и склокам функционером, чем успешным, говоря современным языком, менеджером в военном строительстве, ибо был в этой сфере дилетантом и пропагандистом (напрашивается сегодня параллель с Ю. Луценко). В духовной сфере он никогда не был лидером – вождем, так как имел весьма посредственный интеллект с провинциальным мышлением, являя хуторянский прагматизм, а в дилемме – мораль или личная карьерная выгода – отдавал предпочтение последней.

Оба закончили 1917-й год добровольной отставкой, оставаясь на враждебных к Советской России и СНК позициях. Но если В. Винниченко оставался на стороне основной социальной базы революции – рабочих и крестьян, то С. Петлюра все больше ориентировался на буржуазные и мелкобуржуазные слои. Такие выводы напрашиваются из повествования В. Солдатенко.

1918-й год для обоих политиков определялся названиями III и IV разделов монографии: «Випробування поразками» и «Зоряні години». Оба политика испытали горечь поражения Центральной Рады, оба заняли враждебную к режиму П. Скоропадского позицию и вынашивали идею восстания против него, оба вошли в новый орган революции – Директорию. Оба на какое-то время уходили от практической политики – В. Винниченко – добровольно, а С. Петлюра – по принуждению ибо был посажен в гетманскую тюрьму. В. Винниченко ушел из политики в область художественного творчества (появилась его драма «Між двох сил») и в анализ путей и противоречий украинской революции. В. Солдатенко раскрывает напряженную работу мысли В. Винниченка, который пришел к мужественным признаниям причин поражения Центральной Рады и УНР. Единственным структурным огрехом исследования В. Солдатенка является, пожалуй, то, что сюжет о январском восстании рабочих «Арсенала» против Центральной Рады появился не в начале раздела о 1918 годе, а после размышлений о Директории. Тем не менее этот сюжет и связанные с ним события (наступление советских войск на Киев) опровергают миф о С. Петлюре как о «выдающемся» и «стойком» военном руководителе в этих событиях. В очередной раз В. Солдатенко разоблачает миф о «героях Крут». В его позиции и отношении январского восстания арсенальцев и выступления студентов видна взвешенность, научная объективность и гражданская мудрость. Автор отмечает односторонность советской историографии в оценке январского восстания и боя под Крутами, явно отрицательно характеризуя последний. Объективности ради он отдает долж-

ное патриотическому порыву студентов, однако справедливо отмечает, что они были не столько героями, сколько жертвами военных действий, ибо были брошены войсками ЦР и Петлюрой на произвол судьбы.

В книге опровергается также миф современной историографии о якобы советской оккупации и «дружеской помощи» австро-немецких войск в январе 1918 г. Автор документально показал, что именно австро-немецкое командование войск откровенно считало свою акцию оккупацией Украины, а свои войска считали оккупационными (с. 226).

По мнению В. Солдатенка, 1918 г. был для Винниченка и Петлюры звездным. В ноябре-декабре 1918 г., возглавив антигетманское восстание, они стали настоящими вождями нации, ее героями и символами (с. 241). В это время у Винниченка и Петлюры проявилось много общего. Винниченко объявил войну Советской России (16 янв. 1919 г.), которую Петлюра уже твердо считал своим врагом. Автор пытается объяснить это решение Винниченка тем, что тот, как глава Директории, оказался в безвыходном положении, так как боевые действия на украинско-российском фронте разворачивались быстро и не в пользу УНР, а сам Винниченко был в депрессии, его опора – УСДРП и украинские эсеры были в глубоком кризисе (с. 247). По моему мнению, следовало бы подчеркнуть, что Винниченко в это время поставил национальное над социальным в революции, откровенно заявляя себя националистом-социалистом. Этот идейный сдвиг в мировоззрении одного из вождей украинской революции неизбежно привел его к противоречиям в мышлении и действиях, что весьма обстоятельно и раскрыл автор исследования.

В книге весьма ярко раскрыта растущая амбициозность Петлюры в конце 1918 и в 1919 гг., чего никогда не было у интеллектуала Винниченка. Петлюра уже 15 ноября 1918 г. самочинно присвоил себе титул «Главного Атамана войск УНР», хотя никто ему не присваивал его. Одновременно Петлюра все движение против Скоропадского персонифицировал со своим именем. Винниченко и М. Шаповал (соратники Петлюры и не меньшие вожди украинской революции) опровергали миф об особой роли Петлюры, подчеркивали весьма сильное влияние на него его окружения, что приводило к утрате национально государственных ориентиров в военной области.

Интересна трактовка автором такого поступка В. Винниченка как уход его в начале февраля 1919 г. из Директории. УСДРП и В. Винниченко по его мнению фактически поддались давлению сил Антанты, однако в этом проявился и личный аспект. В. Винниченко не держался за власть любой ценой. Он мог снова уйти из политики в область художественного творчества. А С. Петлюра наоборот, проявил готовность завоевать благосклонность Антанты любой ценой, не понимая, что этим ставит УНР на грань гибели (с. 301).

Наиболее ярко раскрыли свою сущность как политики, так и личности В. Винниченко и С. Петлюра в 1919-1920 гг., которые были самыми драматичными в истории Украины, УНР и ее Директории. Вооруженные силы белого движения (деникинщина), интервенционистские силы Антанты, Польша Пилсудского, войска Советской России создавали исключительно сложную военно-политическую ситуацию. В этих условиях С. Петлюра создает весьма своеобразный режим атаманщины – военно-политической диктатуры. Армия УНР под руководством С. Петлюры потерпела полный крах. Массовые еврейские погромы атаманов С. Петлюры на территории, контролируемой Директорией, высветлили ее уродливую сущность. В монографии В. Солдатенко документально раскрывается это позорное явление, в результате которого погибло от 30 до 100 тысяч евреев. Автор обращает внимание на различные статистические данные о жертвах еврейских погромов (с. 332) и на причины этого явления. Он справедливо отмечает, что 1919 год был исключительно трагичным для евреев в Украине. Ответственным за это явление автор обоснованно считает С. Петлюру. В этом плане он отмечает позицию В. Винниченка, который обвинял в этом С. Петлюру, который перекладывал вину за это на атаманов и большевиков (с. 337-338).

Весьма обоснованным выглядит вывод В. Солдатенко о том, что С. Петлюра оказался далеко не во всех отношениях на высоте положения, он не мог выработать предметной программы революционных действий, планов государственного строительства, какие могли бы сплотить нацию, а режим атаманщины срывал внутреннее единство, дестабилизировал деятельность власти. Атаманщина сеяла анархию, своеволие, бесконтрольность, приводила к массовым эксцессам, что в целом подрывало авторитет Директории.

Автор убеждает, что расхождения между лидерами украинской революции в 1918-1919 гг. переросли в острое соперничество, а далее привели в разные лагеря, по разные стороны баррикад. И это – объективно. В этом автор отстоял научную позицию. Он считает справедливой оценку С. Петлюры со стороны его ближайшего соратника М. Шаповала, который отметил, что эволюция С. Петлюры от социал-демократа, марксиста до диктатора и контрреволюционера была закономерной (с. 436).

Сравнивая В. Винниченка и С. Петлюру в 1919 г., В. Солдатенко отметил главное и существенное – В. Винниченко не держал оружия в руках, не защищал УНР от врагов, но, находясь вдали от Родины, он сделал предметный анализ опыта украинской революции, который оказался весьма ценным впоследствии. А С. Петлюра, лишившийся поддержки украинского народа, опираясь на силу (Украинская Галицкая Армия), для которой интересы Надднепрянской Украины были чужды и непонятны, поэтому крах и по-

ражение его и УНР в целом были закономерны. Вывод автора сегодня звучит особенно актуально: «Досвід довів: на історичну роль провідників національно-визвольної революції українство висунуло двох різноманітних лідерів. Один з них на перше місце ставив проблему особистої влади, інший більше відмовляється від неї в ім'я торжества високої національної мети, підкоряв власний інтерес потребі й перспективі відродження, розвою рідного народу» (с. 461).

Особо трагичным для С. Петлюры был 1920-й год, когда он бежал в Польшу и пытался использовать военную силу Польши для возврата своей власти над Украиной. Здесь явно проявили его беспринципность, жажда личной власти, которая преобладала над интересами государства, ибо он пошел на подписание такого договора с Пилсудским, которым Западная Украина переходила Польше. «Варшавский договор» апреля 1920 г. определил верховенство Польши над Украиной. Автор детально проанализировал пункты этого договора (1,2,3,8,9), которые свидетельствовали, что УНР уступила Польше этнично-украинскую территорию в объеме 162 тыс. квадратных километров, в том числе большую часть Волыни (с. 472-473). Автор подчеркивает, что этот договор готовился втайне от Директории и имел крайне негативные последствия для авторитета деятелей УНР. По его мнению, «сукупність наведених аргументів дозволяє врешті-решт дати підсумкову оцінку Варшавського договору, зробити загальний висновок, що такий крок не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром, особливо С. Петлюрою» (с. 474).

Наступление совместных украинско-польских войск на Украину и взятие Киева (7 мая 1920 г.) не решало стратегических задач и подрывало внутреннее единство деятелей УНР, усилили расхождения с С. Петлюрой, от которого начали уходить ближайшие соратники (Н. Махно и в целом правительство УНР). Все это в конечном итоге привело к поражению С. Петлюры и УНР.

В. Солдатенко приводит убийственную оценку УНР и С. Петлюре со стороны его соратника М. Шаповала, часть из которой следует процитировать: «Політичне шахрайство, шарлатанство, зрада – ось до чого докотився отой петлюрівський уряд. Вони зрадили революцію. Українська революція вмерла ще 1919 року. Пізніше виступала вже петлюрівщина, як типова контрреволюція, в змові з польською шляхтою, поміщиками, проти інтересів народу» (с. 485). Следует только подчеркнуть, что это оценка не большевика-марксиста, а ближайшего деятеля С. Петлюры, которая во многом совпадает с оценкой советской марксистской историографии. В. Солдатенко справедливо подчеркивает, что в свете указанных фактов полностью несостоятельными, противоречащими правде истории выглядят выводы С. Литвина о том, что С. Пет-

люре принадлежит концепция государственной структуры Украины как демократической правовой республики и будто бы она полностью соответствовала потребностям украинства (с. 485). По моему мнению, оценка С. Литвина – это, с одной стороны, выдается желаемое за действительное, полная неспособность считаться с реалиями и опытом истории, что всегда характеризовало украинский национализм, а с другой – подыграть нынешним устремлениям Президента В. Ющенко и его правящему клану в стремлении под вывеской правовой демократической республики установить новую диктатуру петлюровско-бандеровского типа. Не понимают такие историки, что они идут против опыта истории и тенденций XXI в. в государственном строительстве. Они зовут не вперед, а далеко назад.

Весьма интересен сюжет о возвращении В. Винниченко в 1920 г. в Советскую Украину. Он глубоко и всесторонне проанализирован в его монографиях «Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень» (К., 2005) и «Три голгофи» (К., 2005). В рецензируемой монографии автор уточняет свою позицию в отношении поведения В. Винниченко во время пребывания в Советской Украине. По его мнению, не все здесь можно объяснить логично. Автор предполагает, что В. Винниченко все же не был готов к возвращению в Украину и к пониманию сущности партийного и советского руководства. Реальность, с которой он столкнулся, не соответствовала его представлениям о власти, которая должна быть, хотя и проявлял при этом мужество и искренний интерес.

В итоге 1920-й год, по мнению исследователя, ознаменовался трагедией для С. Петлюры ибо он не понимал исторических явлений и процессов, которые оказались ему неподвластны. А В. Винниченко, наоборот, понял закономерность и необратимость исторического процесса. В этом он был на голову выше С. Петлюры. С этим полностью можно согласиться.

Последний, VIII-й раздел, носит название

«Емігрантські поневір'яння». Выводы автора весьма убедительны. Оценки большевиков и Советской власти в Украине со стороны С. Петлюры, по его мнению, пронизаны ограниченностью мышления. Вслед за украинцами Надднепрянской Украины негативное отношение к С. Петлюре выявили украинцы Галичины, Волыни, Северной Буковины и Закарпатья. Натравливание иноземцев на собственную Отчизну катастрофически сужали круг его союзников (с. 612). Фактически украинский народ отверг политического авантюриста с диктаторскими наклонностями. Автор монографии верно констатировал, что преждевременная смерть С. Петлюры была не на взлете его политической карьеры, а на ее склоне.

По иному выглядит даже в эмиграции В. Винниченко, который считал, что Советская Украина – это исторический прогресс в развитии нации. В будущем надо лишь содействовать ее самореализации, в частности, через осуществление украинизации всех сфер жизни. Автор отмечает, что В. Винниченко предпринимал попытки контактов и сотрудничества с ВКП(б), КП(б)У и советской властью в Украине, но каждый раз разочаровывался и впадал в критику. Эта непоследовательность, по его мнению, стоила В. Винниченку того, что он так и не вернулся на Родину. В отношении к ней В. Винниченко был более добродушным и порядочным.

Можно только добавить, что В. Винниченко никогда не обращался к враждебным Советской Украине зарубежным милитаристским силам для развязывания войны против нее с целью возвращения во власть. Этим грешил С. Петлюра, к этой тактике постоянно обращались деятели ОУН и УПА, уповая на войну против СССР сначала фашистской Германии, а потом агрессивных сил НАТО.

Исследование В. Солдатенко является новым и мужественным словом в отечественной исторической науке. Наряду с другими его работами эпохи независимости оно отстаивает высокую марку НАН Украины.

С.П. ДОНЧЕНКО

РЕЦЕНЗІЯ НА КУРС ЛЕКЦІЙ «ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО ВОЙСКА» ПОД РЕД. Г. И. КОСТАКОВА, Н.Н. ОЛЕЙНИКА

Донченко Світлана Павлівна – завідувач кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету, доктор історичних наук, професор

Курс лекцій «История украинского войска» под ред. Г.И. Костакова, Н.Н. Олейника. –Х.: Консум, 2006. – 208 с.

Сучасні соціально-економічні і політичні умови існування незалежної України у світовому співтоваристві викликають необхідність нових підходів до формування армії, як на теоретичному рівні, так і на практичному. Сьогодні зрозуміло, що українська армія вимагає термінових і дуже серйозних реформ. Бо, як показує історичний досвід, немає армії немає країни. У створенні сучасної армії Україна підійшла до начебто нового рівня, а насправді як і інші країни, вона повертається до професійної, тобто «платної» або найманої армії, що вже мало місце в історії різних країн. І цей досвід є надзвичайно важливим.

Зрозуміло, що без знання військової історії не може бути цілісної і стрункої системи філософських, історичних, економічних, соціально-політичних і військових поглядів. Історичні військові знання являють собою один із важливих компонентів громадянської і політичної історії. Адже, як відомо, війна – це продовження політики, але іншими засобами. Вивчення військової історії в комплексі з громадянською історією забезпечує історизм і об'єктивність мислення. Звернення до військового минулого має надзвичайно велике значення не тільки у всебічному висвітленні історії країни, але і у вихованні патріотизму у нових поколінь молоді, а також у формуванні ідеології українського війська на сучасному етапі.

Однак правдивої, різнобічної картини складного, суперечливого розвитку військового будівництва минулих часів в Україні в повному обсязі поки що не було. В радянські часи замовчувалась історія запорізького козацтва, історія створення українського війська в добу Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії. Лише з негативної сторони представляли військові формування Махна, Григор'єва, Балбачана, Терпила (Зеленого) тощо. Це й не дивно: застій в історичній науці був довгим, вивченню підлягали лише проблеми створення і підтримання боєздатності радянської або історії російської армії. Тому випуск кур-

су лекцій «История украинского войска» досить своєчасний, шкода, що він вийшов лише російською мовою.

Солідний авторський колектив даної книги говорить про її рівень і є запорукою визнання і затребуваності цього видання. Безсумнівними його перевагами є інформативність, логічність у викладенні матеріалу, використання маловідомих даних.

Структурно робота складається із семи розділів, в яких пропонуються читачам чотирнадцять тем, розташованих у проблемно-хронологічному порядку.

Слід відзначити, що авторський колектив спробував зберегти спадкоємність в усьому позитивному, що було досягнуто історичною наукою і, разом з тим, позбутися догматизму, шаблонів, схематизму, які були характерні для певної частини історичних робіт з цієї проблеми. Але разом з тим простежується певна суб'єктивна тенденція в показі деяких сторінок історії українського війська, з приводу яких можна дискутувати.

Позитивним є те, що автори дослідили створення і діяльність української армії різних історичних періодів, починаючи з Київської Русі і закінчуючи нинішнім часом. Щоправда, важко погодитися з тим, що військо Київської Русі було українським або російським. Безперечним є той факт, що свій початок ці війська брали саме із попередниці України і Росії – Київської Русі. Достатньо цікавою мовою написана ця робота, багато прикладів, підтверджених історичними джерелами, яких в інших дослідженнях не зустрінеш.

Значне місце приділено Запорозькій Січі, її військовій стратегії, військово-мистецтву козаків, адміністративному поділу. Детально розглянуто історію українського війська XVII-XVIII ст., а також XIX і XX ст.

Як на наш погляд, можна було б дати значно більше цікавих матеріалів з історії українського війська періоду громадянської війни. Тут автори ретельно розглядають лише армію Центральної

Ради і радянську Червону гвардію. Дуже стисло сказано про умови створення української армії гетьманом П.Скоропадським і С.Петлюрою епохи Директорії. Це зрозуміло, адже періоди існування Української держави гетьмана П.Скоропадського і Української Народної Республіки доби Директорії були короткими й уривчастими.

На жаль, з багатьох питань авторами подана лише одна позиція. Хоч в українській історичній літературі є дещо відмінні погляди на значення тих чи інших військових подій на різних етапах історії України. Дуже добре те, що автори не обійшли увагою історію ОУН – УПА. Тут, до речі, показані альтернативні погляди істориків на цей

військово-партизанський рух. Але яким би не було відношення до ОУН – УПА, не можна не визнати, що це було дисципліноване, згуртоване та боєздатне військо, про що свідчать факти.

Присутні і деякі неточності в роботі, які не впливають на значення цього твору. Незважаючи на це, представлена «История украинского войска» - може по праву вважатися цінним інформаційним, науково обґрунтованим джерелом, яке буде корисним не тільки для школярів і студентів (як репрезентовано в книзі), але й для всього загалу спеціалістів, а також людей, які просто цікавляться історією своєї країни.

В.Д. МИРОНЧУК

РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК «ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ. ДНІПРОПЕТРОВЩИНА» ДЛЯ 11 КЛАСУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Мирончук Вячеслав Дмитрович - доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара

Бородін Є.І., Іваненко В.В., Недосекіна Т.В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Підручник для 11 класу загальноосвітньої школи – Схвалено Міністерством освіти і науки України. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2008. – 396 с.

Загальновідомо, що процес розбудови державності, духовне відродження українського народу обумовили і обумовлюють значний інтерес суспільства до історичного минулого. На сучасному етапі розвитку суверенної України відчувається гостра потреба в шкільних підручниках нового покоління. На наше переконання, шкільний курс історії треба розглядати не як набір фактів, що необхідно вивчити та запам'ятати, а як форму знань, що утворюються під час обміркування й тлумачення історичних фактів і положень. Саме на таких засадах підготували підручник для 11 класу загальноосвітньої школи «Історія рідного краю» відомі українські історики Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, досвідчений вчитель-методист Т.В.Недосекіна. Зауважимо, що у 2003 р. В.В.Іваненко та Т.В.Недосекіна опублікували навчальний посібник з історії України для 5 класу, що отримав схвальну оцінку освітян.

Рецензований підручник має чітку структуру. Складається з 17 тем-розділів, які дають можливість всебічно розглянути історію Дніпропетровщини з 1939 р. до сьогодення. Матеріал викладається послідовно у строгій відповідності до вимог шкільної програми, простежується високий фаховий рівень авторського колективу, логічна й ґрунтовна власна позиція. Вона, на наш погляд, базується на глибоких знаннях, особистому внеску дослідників у вивченні історії рідного краю, зокрема таких видань: Іваненко В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003; Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: Проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006; Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ: науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці і виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2002. – Т. 3; Недосекіна Т.В. Оповідання з історії Дніпропетровщини. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2006.

Кожна тема підручника має розгорнутий план, що дозволяє учням краще усвідомити героїчні та драматичні події 30-х років ХХ – по-

чатку ХХІ століть, які відбувались на теренах Дніпропетровщини. Засвоєнню матеріалу, створенню творчої можливості для наступного обговорення, дискусії сприяють різноманітні питання і завдання, наявність історичних довідок, солідної джерельної та історіографічної бази, без яких важко уявити методичне забезпечення уроку історії у сучасній українській школі.

Перша тема присвячена історії рідного краю у передвоєнний час. Автори акцентують увагу учнів на тому, що напередодні Великої Вітчизняної війни Дніпропетровська область, як і весь Радянський Союз, нарощувала промисловий потенціал та військову міць. Незважаючи на підписання пакту Ріббентропа-Молотова, країна жила у тривожному очікуванні війни, відбувалася мілітаризація життя населення. Слушно підкреслюється, що найжахливішим явищем соціальної доби були масові політичні репресії, зловисну силу яких сповна пізнали на собі дніпропетровці. В спеціальній історичній довідці зазначається, що за офіційними даними, у 1937 р. у Дніпропетровській області було репресовано 17 124 особи.

Значне місце у підручнику займає висвітлення подій Великої Вітчизняної війни. Цій важливій проблемі присвячені теми: «Початок Великої Вітчизняної війни і загарбання Дніпропетровщини нацистами», «Рух Опору Дніпропетровщини», «Дніпропетровщина на завершальному етапі війни (1943 – 1945)». Автори свідомо вживають поняття «Велика Вітчизняна війна», наводять приклади мужності і героїзму захисників Дніпропетровщини, зокрема курсантів Дніпропетровського артилерійського училища, переконливо показують жахливу добу окупаційного режиму, сутність нацистської політики щодо української молоді. Автори знайомлять учнів з пасивним спротивом населення, партизанським рухом опору, діяльністю антифашистського комуністичного підпілля, націоналістичного руху Опору. Численні документи, довідковий матеріал дають можливість школярам визначити основні завдання, напрями та специфіку діяльності комуністичного підпілля на Дніпропетровщині, охарактеризувати націоналістичний рух у регіоні.

Заслугою авторів підручника став ґрунтовний

аналіз післявоєнного часу. Наводяться факти, що, попри всі труднощі та негаразди, поступово зростає життєвий рівень населення. На Дніпропетровщині значних успіхів досягла відбудова мережі закладів освіти, охорони здоров'я, торгівлі та громадського харчування. Слід зазначити, що пропагандистські заходи міцно упереджали критичне ставлення людей до режиму, мобілізували зусилля суспільства на важку, напружену, малооплачувану, а часом і безкоштовну працю по відбудові та подальшому розвитку економічного й оборонного потенціалу країни. Згадується факт, що в цей час Дніпропетровську обласну партійну організацію протягом майже трьох років очолював Л.І.Брежнєв.

Поза увагою авторів підручника не залишились процеси соціально-економічного розвитку краю у період десталінізації (1953 – 1964 рр.). В цей час відбуваються зміни у духовному житті та соціальній сфері. Слушно наголошується, що відносно потепління політичного клімату після смерті Сталіна призупинило вакханалію беззаконня та свавілля, розпочавши довгоочікуваний процес реабілітації безвинних жертв сталінізму. Але лібералізація була відносною.

Аналізуючи зміст підручника, необхідно зауважити, що автори прагнули підійти до кожної теми комплексно. Особливо це помітно під час розгляду тем «Суспільно-політичні процеси в краї у 1960-і – 1980-ті роки», «Опозиційний рух на Дніпропетровщині», «Культура і духовне життя краю у 1960 – 80-ті роки». Авторі наголошують, що на Дніпропетровщині, починаючи із середини 1960-х рр., з'явилася група людей, яка не сприймала ставлення влади до національно-культурних процесів, у духовній сфері, до української мови і культури, прав людини. Серед них були, зокрема, І.Сокульський, М.Кульчинський, В.Савченко, О.Кузьменкоті інші. Справедливо підкреслюється, що значний поштовх для пробудження в багатьох людей почуття національної гідності і посилення критичних настроїв у суспільстві дало видання у 1968 році роману Олеса Гончара «Собор», в якому чи не вперше в українській літературі письменник звернувся до художнього аналізу глибоких деформацій у суспільно-культурному житті України повоєнної доби.

Не викликає заперечень теза, що Дніпропетровська область завжди мала значний науковий потенціал і по праву вважалась кузницею вчених. Лише за період з 1967 по 1972 рік вузи та науково-дослідні інститути Дніпропетровщини підготували понад 100 докторів наук, 500 кандидатів наук. Слушно виокремлюється яскрава особистість академіка АН УРСР ректора Дніпропетровського державного університету у 1964 – 1986 рр. В.І. Моссаковського. Значний внесок у розвиток гуманітарних наук зробили вчені історичного та філологічного факультетів університету – Д.П.Пойда, В.Я.Борщевський, М.П.Ковальський, І.Ф.Ковальова, В.С.Ващенко, К.П.Фролова, Е.Л.Носенко та інші.

Цілком зрозуміло, що автори підручника особливу увагу приділили розбудові молоді незалежної України, а саме: особливостям розвитку регіону на зламі століть. Про це йде мова в темах «Дніпропетровщина у перше десятиріччя незалежності України», «Дніпропетровський край на початку XXI століття». Авторі підкреслюють, що новий етап в історії Дніпропетровщини розпочався з 24 серпня 1991 року, коли Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Увага учнів звертається на те, що шлях самостійного розвитку виявився надзвичайно складним. Економіка колишньої Радянської України не функціонувала як самодостатня, а була тісно пов'язана з народногосподарським комплексом усіх радянських республік, котрі, як і Україна, стали незалежними. Авторі наголошують, що у 1990-ті роки, коли вся країна перебувала в глибокій кризі, Дніпропетровська область, як і раніше, залишалась всесвітньо відомим центром космічних технологій, а визнаними флагманами цієї галузі були, безумовно, Південмаш і КБ «Південне».

Якими бачать обрії соціально-економічного розвитку Дніпропетровщини у XXI столітті автори підручника? Вони констатують, що область має потужний економічний потенціал, володіє майже 50% унікальних за цінністю і розмаїттям корисних копалин, які є в Україні. Наводяться яскраві факти, що свідчать про сталий розвиток промислового і аграрного комплексу, банківської системи, торгівлі, житлово-комунального господарства, охорони здоров'я тощо.

Увага учнів звертається на зміни, які відбулися в освітній системі регіону. Можна цілком погодитись з авторами, що нині освіта стає більш творчою, орієнтованою на особистість – і в нашій області є багато таких прикладів. За кількістю вищих навчальних закладів область посідає одне з перших місць в Україні. Мережа вищих навчальних закладів, які мають статус самостійної юридичної особи, представлена 62 закладами I – II рівнів акредитації та 22 вищими навчальними закладами III – IV рівнів акредитації, в яких навчається 157, 7 тис. студентів.

Логічним завершенням рецензованого курсу «Історія рідного краю» є розділ «Неповторна Дніпропетровщина». Це не тільки загальна характеристика, насамперед, яскравий ґрунтовний аналіз різнобічної діяльності 22 районів, 13 міст обласного та 7 міст районного підпорядкування. Авторі переконані, що герб Дніпропетровської області підкреслює неперервний зв'язок поколінь між минушиною краю та сучасністю, який здійснюється через збереження традицій, культури, історичної пам'яті.

На нашу думку, сучасній українській школі потрібні саме такі підручники. «Історія рідного краю», яку підготували С.І.Бородін, В.В.Іваненко, Т.В.Недосекіна, дає учням не тільки унікальну можливість отримати знання, усвідомити процеси, які відбувались на теренах Дніпропетровщини з

1939 р. до сьогодні, вона ще формує майбутнього громадянина, що, як правило, відбувається на рівні позитивних прикладів з минулого. Підручник містить багатий ілюстративний матеріал, численні

світлин передають неповторний характер епохи. Не викликає сумніву, що рецензований підручник стане в нагоді не тільки учням, вчителям, але й всім, хто цікавиться історією рідного краю.

ABSTRACTS

HISTORY

Mosukova N.G. Ukrainian-Russian Relations Through a Prism of the L.Gumilev's Theory

In given article the analysis of Russian ethnogeny on L.Gumilev's method contains. During research stages of development of Russian ethnos are designated. It is proved that the Ukrainian and Russian peoples are in an inertial phase of the development. Stay of Ukraine and Russia within the limits of one state is not expedient. Each people should search for an exit independently, leaning against a private experience, the national traditions.

Morozov O.V. Customs Autonomy of Ukraine in Conditions of Customs policy of Russian Empire in the First Quarter of the 18th Century.

In this article the political and economic factors are examined, which resulted in liquidation of custom autonomy of Ukraine in the first half of the 18th.

Plyuta N.V. Fashoda's Crisis of 1898 and Socio-Political Reaction in France

Political and diplomatic collisions in France, which accompanied Fashoda's crisis in 1898, are explored. Diplomatic contradictions, which appeared because of conflict between two European states in Africa, as well relation of different French political forces and society to the situation around Fashoda's incident, are researched.

Mashevskiy O.P. The Issue of Revision of the Black Sea Straits Regime in the Policy of Entente During the Italian -Turkish war

The article analyzes the influence of the Straits issue on development of the Russian-French-Britannic relations during the so-called «demarche of Tcharykov» aimed at reviewing by Russia in its favor of the Bosphorus and Dardanelles regime in October – December of 1911. These events are examined in the context of their importance for forming of further policy of the Entente. As a result of research the author has come to a conclusion, that the problem of Straits was one of factors which determined allied sympathies the Russian and the Ottoman empires, than the western countries tried to take advantage in their interests.

Kozerod O.V. Soviet State Struggle with Religious Consciousness of Jewish Women of 1920s in Ukraine

This is the first comprehensive research of development of the Jewish Women History of Ukraine of 1921-1929, considered the most considered the most important works in Europe and USA on this issue. As a result there are conclusions are formulated on the basic problems of Studies the Jewish Women History of Ukraine.

Diryavka Yu.P. The Last Alternative Elections in Katerinoslav Region

Demyanchyk T.D. Norms-Legal Basis of Prison System and Its Observance in the Prisons of Western Regions of Ukrainian SSR in 1939-1941

In the article is examined questions of legal basis of functioning prison system and its observance Western regions of Ukrainian SSR in 1939-1941.

Trepkachiova O.D. Nazi' on the Dnepropetrovsk Occupied Territory

The author analyzes the appearance and existence of the occupational newspapers on the territory of the Dnepropetrovsk region, she probes the main anti-Semitic myths and clichés, which were used at the newspapers' pages, leaflets, in caricatures.

Suddya I.R. State of Child's Neglect and Homelessness and Criminality in 50s and the Measures of Their Overcoming on Territory of USSR and Stanislav Area

The article deals with the level of child's neglect and homelessness and the measures of republican and regional soviet-party organs of power on its overcoming on territory

of Stanislav area on the finishing stage of World War II (1944 - 1945).

Ignatenko M.M. The Technical and Technological Supply of Agriculture in the Context of Independent Ukrainian state agrarian politics

The article deals with the problems of technical and technological supply of agriculture in the context of independent Ukrainian state agrarian politics.

Chuyko V.O. Archaic Holidays on the Territory of Contemporary Ukraine

This article is dedicated to researching the festively-orderly activity on territory of the present Ukraine at period late Paleolithic and Mesolithic.

PHILOSOPHY

Gromov V.E. About Love as a Form of Human Consumer Attitude to Reality

The civilization testifies to very slowly its moral progress. The author investigates the phenomenon of love as egoistical and consumer attitude human being to nature and to himself. The author certifies that the egoistical love is a foundation of modern society world outlook.

Rodnyj O.V. Laugh as an Object of Philosophical Reflection

The comic theories are examined, and their interrelation and evolution are explored. The author comes to the conclusion that the comic is a special kind of human's spiritual activity directing on comprehension of social and cultural phenomena.

Palaguta V.I. Constructive Potentialities of Discourse Theory for Social Space

This article analyses the potentialities of discourse theory for social space. Several principal foundations of this theory are reviewed. Prospects of further elaboration are outlined.

Skvorets V.O. Life Organization as a Social Philosophical Problem

A social philosophical analysis of life organization function display in a process of social development is introduced in this article. Life organization of a certain society forms a civilized basis of its development. Life organization function display introduced in the article gives the right to acknowledge that life organization fulfils the most important functions in the development of any society.

Morgun O.A. The Formation of Humanologic Cultural-Formation Public System and Techno-Information Society Socio-Cultural Transformation

Cultural-formation laws of modern society's formation are investigated and the concept of humanologic cultural-formation system is developed. Its essence, development feature as postindustrial type system, basic principles, ways of reconstruction and social self-organizing are considered. Possibilities of technogenic and socio-humanitarian developments of modern society are compared; socio-cultural transformations in techno-information public systems and possibilities of the Ukrainian society to development in a cultural-information direction of real humanism are analyzed.

Kostrukov S.V. Cultural Alterations of Democracy Directed Society

The cultural bases of the democratic society, that are appeared to assist its effective development or if only to help to understand an increasing contradiction in its making, are discerned in the article.

Lesnikova I.V. Transformation of the 'Society-Nature' System: Synergetic World Outlook and Idea of Coevolution

In this article it was made an attempt to determine the substance of the process of transformation the synergetic paradigm into general-scientific concept of synergetic world outlook. The «society – nature» system is being analyzed through the prism of needs, ecological disasters and crisis situations. That is why an emphasis is placed on analysis of the idea of coevolution as the basis of the formation of new civilizing consciousness – ecological consciousness.

Zhad'ko K.V. Social-Philosophical Way to Management of International Exit Tourism

The article discusses the questions of social-philosophy contents of the management activity of the state in the area of international tourism. People, who are going abroad, represent themselves not only as cognizant, but also political, sociocultural, and national being.

Reznikova V.O. Man as the Subject of Law in Synthetic Doctrine of V.Solovjov

Kuz'menko V.V. Comporative analysis of philosophical foundations of ideas of objects being.

In the article the philosophical aspects of change of pictures are exposed of ontological

status of mathematical objects. An author considers the grounds of constituents of mathematical knowledge, and accordingly, methods of the mathematical reasoning, by the representatives of different mathematical directions of the first half the XX centuries D. Gilbert and K. Godel.

Exposed, that determinism in regard to the systems of mathematical objects, in next times grounded D. Gilbert appeared by the complemented, but not refuted picture of K. Godel of nature of mathematical objects.

Tarasova N.Yu. Ethics of Responsibility in the Aspiration for Rational Self-restriction of Technocratic Society.

The objective and subjective braking factors of the process of introduction of responsibility Ethics into modern sociocultural practice are analysed.

SOCIOLOGY

Beregovoy V.I. Sociological Spirit in Soviet Sociology (1945 – 1991)

In the article the internal filling of notion of sociological spirit on the example of soviet sociology opens up. Opening of external verges of soviet sociological spirit as the negative-reflection sociological notion field stands by the result of analysis.

Batsanova J.O. Genesis of Representations about Social Identity in the Western Tradition of Social Studies

In article process of formation and development of ideas in sphere of social sciences concerning a problem of social identity is considered. Scientific interest is concentrated round the western branch sociological theory. Modern workings out in the tideway of the given problem are analysed psychoanalytic, behaviour directions, and also. During the analysis the tendency of gradual transition of sociological thought to concentration of attention on social aspects of formation of identity is shown.

Cherepanova T.V. Socio-Cultural Peculiarities of Society as Conditions of Appearance of Charismatic Leadership

Sociocultural basis charismatic leadership. In the article the sociocultural terms of origin of charismatic leadership in industrial and informative societies are considered. As a basic starting mechanism of development of charismatic leadership in modern society the characteristic for mass society features of co-operation of leaders and the masses is considered. In informative society such terms are absent, that does the mechanism of origin of charismatic leadership by guided and predictable.

Machulina I.I. Social-Reconstructive Way as Methodological Foundation of Problems of Formation of Professional Culture of Scientist in Universities

The article author developed the social-reconstructive approach to the future specialist's professional culture practice formation in the higher school. The offered approach is oriented to the preparation of the modern society specialist, to the forming of such qualities that could promote the decision of knotty, non-standard, innovative problems. The purpose of the social-reconstructive approach consists in preparation of the future specialist for the professional activity in the conditions of transformations and social reforms. In the context of the social-reconstructive approach theoretical determination of professional culture is extended.

POLITICAL SCIENCE

Stepanova A.V. Reasons of Russian-Georgian Military Conflict in August 2008 with The Point of View of Black Sea Region

Lyasota A.E. Problems of Renewal of Political System of Contemporary Ukraine in Conditions of Necessary Changes in Constitution

Shatun V.T. National Safety of Ukraine: Definition and Ways of Its Providing

The article is devoted to the basic problems of providing of national safety of Ukraine on a way on the way of integration to euroatlantic association.

Karchevskaya O.V. Legal State as the Factor of Development of a Civil Society in Ukraine

Aspects of strengthening of a legal state as necessary condition of development of a civil society are analyzed. Key words: Legal state, civil society, political transformation, priorities of development, human right.

Proskurina O.O. Political Culture of Ukraine in the Conditions of New Information's Technologies of Contemporary: «digital democracy», «electronic government» «electronic state», is the new terms of democracy»

This article examines the new categories of political science, appearing terms of development of new information's technologies of contemporaneity: «digital

democracy», «electronic government» «electronic state», is the new terms of democracy.

Grosfield O.V. Formation of the Civilized Model of Lobbying in Ukraine

The problems of co-operation of groups of public and public authorities are analysed in the process of decision-making and the prospects of forming of the civilized model of lobbying are examined in Ukraine.

Severinyuck V.M. Violence: Destruction of Human Behavior and Peculiarities of Political Power

The phenomenon of violence in anthropological and political senses has been considered. It has been analysed the methodological connection among such notions as «power», «authority», «violence», «agression», and their practical content. The views on this problem of a medieval thinker N. Maciavelli and a leader of modern Libia M. Khadaffi have been presented conceptually.

Kravets' A.Yu. Political Anthropology: Evolution of Disciplinary Interest

The main goal of the article is to show development of the political anthropology as theoretical and practical discipline within the 20th century and first years of present century. Commencing from the middle of the 20th century political anthropologists paid attention mostly to the relationship inside of tradition societies but nowadays they shift theirs interest from primitive societies to the modern ones and try to analyze future development of this discipline and its subdisciplines including anthropology of power.

Osin V.V. Genetic epistemology of political science? Raising of problem.

REVIEWS

Yakunin V.K. The Review of the V.Ph.Soldatenko's book 'Vinnichenko and Petlyura. Political portraits of Revolutionary Period of Time'

Donchenko S.P. The Review of the Course of the Lectures 'History of Ukrainian Army', edited by G.I.Kostakov and N.N.Olejnikov

Mironchuck V.D. The Review of the Textbook «History of Native Land. Dnipropetrovsk region» for Graduateclass of Secondary School